

**T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**İRAN'DA SİYASİ VE EKONOMİK ÇIKAR ÇATIŞMALARI
(1921–1950)**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Samira MIRZAZAD BARIJOUGH**

**DANIŞMAN
Doç. Dr. M. Salih MERCAN**

BİTLİS–2015

ÖNSÖZ

İran tarih boyunca büyük siyasi olayların adresi olmuş, göç yollarının üzerindeki konumuyla önemli bir merkez hâline gelmiştir. 1914–1928 Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra İran karışıklık içerisindeydi. Bolşevik Rusya, Brest-Litovsk barış antlaşmasından hemen sonra ülkede, çarlık yönetiminin elde etmiş olduğu bütün bölgelerden ve isteklerinden vazgeçmişti. Ancak Rusların boşalttıkları yerler İngilizler tarafından işgal edildi. İngilizlerin baskısı altında 9 Ağustos 1919 günü, İran ile bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma, Mısır ve Irak'ta olduğu gibi orduyu ve yönetimi, İngiliz danışmanların eline veriyordu. Diğer yandan, Paris'te bulunan bir İran delege heyeti, hükümetinden yeterli emir almadan boş yere, dünyanın geleceği üzerinde pazarlık yapan İtilaf devletlerinin dikkatini üzerlerine çekmeye çalışıyordu.

Bu sırada Bolşevikler de yeniden İran da aktif bir politika izlemeye başladılar. Bakü'nün 1920 de Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra, Ruslar Hazar Denizi kıyısındaki İran limanı Enzeli'ye kaçmış olan ve orada İran tarafından silahlandırılmış olan beyaz Rus generali Denikine'nin küçük filosunu limana kadar izleyip limanı bombardıman ettiler ve ilerleyen İngiliz askerlerinin arkasından karadan ilerliyerek Reşt şehrini ele geçirdiler. Ancak yeniden İngiliz hatlarının gerisine çekilmek zorunda kaldılar. İngilizler ise İran da kaybettikleri politik güçlerini kesin olarak bırakma durumunda oldukları sırada İran Elçisi de Moskova'da Çiçerin ile bir anlaşma yapma konusunda görüşmelerde bulunuyordu. Bu anlaşmada Rusya, İran topraklarında elinde bulundurduğu bütün yerlerden vazgeçerek, kapitülasyonların kendilerine verdiği bütün haklarında geri veriyordu. Ancak gerek Rusya'nın gerekse İngiltere'nin İran'dan geri çekilmesi bir göstermeliktir. Fırsat bulup bahane üretme durumu ortaya çıkınca İran'ı işgal etmeye yelteneceklerdir. Nitekim İkinci Dünya savaşı bu fırsatı verdi, bu fırsat içerisinde Amerika ve Almanya'da yer alacaktır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı sonunda endüstri ve savaş için en önemli enerji kaynağı olarak petrol, gittikçe ağırlık kazanmıştır. Savaş silah, araç ve gereçlerinin çoğu petrol ve yan ürünleriyle çalışmaktadır. Önemli petrol yataklarına sahip olan ülkeler gibi İran'da sırf petrole sahip olması nedeniyle, uluslar arası ortamda ve ilişkilerde büyük önem ve etkinlik kazanmıştır. Nitekim Rıza Şah'ın II. Dünya Savaşı sırasında Alman yanlısı bir politika izlemesi, ABD, İngiltere ve Rusya'nın 25 Ağustos 1941

yılında İran'ı işgal etmelerine neden olacaktır. Bu çalışmada konunun esası olarak petrol kaynaklarını ve hammadde kaynaklarını ele geçiren ülkeler, kendi durumlarını güçlendirdikleri ve müttefiklerini ise aynı ölçüde zayıflattığını belirtmeye çalıştım. Tarihi süreç içerisinde İngiltere, Fransa, ABD, Rusya'nın, diğer ülkelerde petrol kaynaklarını ele geçirdiği gibi İranın da petrol kaynaklarını kendi kontrolleri altına almaya çalışdıklarını belirtmeye çalıştım.

Çalışmada, Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın durumu; İran yönetiminde meydana gelen değişimler; II. Dünya Savaşı sırasında İran, konularını inceledim

Bu çalışmada benden yardımlarını esirgemeyen her konuda bana destek veren Saygıdeğer Bölüm Başkanım ve aynı zamanda danışmanım olan Sayın Doç. Dr. Salih MERCAN ve Bitlis Eren Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim elemanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Samira MİRZAZAD BARIJOUGH

Kasım 2015

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vii
TÜRKÇE ÖZET.....	viii
İNGİLİZCE ÖZET.....	x
GİRİŞ.....	1
1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA İTİLAFA VE İTTİFAK DEVLETLERİ KARŞISINDA İRAN.....	7
1.1. Ekonomik ve Siyasi Açısından Birinci Dünya Savaşı'nın Niteliği.....	8
1.2. Tarafların Stratejisi ve İran	11
1.2.1. İtilaf Devletleri	12
1.2.2. İttifak Devletleri	13
1.3. İran Bölgesine Saldırı; İran'ın Tarafsızlığının İhlal Edilmesi ve İtilaf Devletlerinin Stratejisi	15
2. MEŞRUTİYET DEVRİMİN'DEN RIZA HAN DARBESİNE DOĞRU...	18
2.1. Meşrutiyet Devrimi	18
2.2. Meşrutiyet Devriminin Temelleri	19
2.2.1. İç Etkenler	19

2.2.2. Dış Etkenler	20
2.3. Devrimi Hazırlayan Olaylar	21
2.4. Rıza Han Darbesi	24
3. PEHLEVİ DÖNEMİNDE İRAN	30
3.1. Sardar Sepah Saltanatından I. Dünya Savaşı'nın Sonuna (1921-1945)	30
3.2. Kaçar Hanedanlığının Sonu ve Saltanat Değişimi	33
3.3. Yabancılarla Tanınan Bazı İmtiyazlarının Kaldırılması	36
3.4. İran ile Sovyet Birliği Arasındaki Kriz	38
3.5. Darcy Petrol İmtiyazı Kaldırılması ve İngiltere ile İhtilaf	41
3.6. Saldırmazlık Antlaşması ve Orta Doğu İşbirliği (Sadabad Anlaşması) 8 Temmuz 1937	43
3.7. İran'ın Pakta Üye Devletlerle İlişkileri (Özet Olarak).....	44
3.7.1. Afganistanla	44
3.7.2. Irak	45
3.7.3. Suudi Arabistan	46
3.7.4. Mısır	47
3.7.5. Türkiye	47
3.8. Fransa ve Amerika ile Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi.....	49

3.9. II. Dünya Savaşı'nda Almanlar ile Dostluk İlişkileri Kurulması	51
3.10. Müttefiklerin İran İşgali İçin Hazırlıklar	53
3.11. İngiliz ve Sovyetler Birliği Kuvvetlerinin İran'ı İstilasası	56
3.12. Müttefikler ile Müzakereler Rıza Şah'ın İstifası	58
3.13. Sovyet, İran ve İngiltere ile Üçlü İttifak Antlaşması	60
3.14. Almanya'nın Japonya'ya Savaş ilanı ve Birleşmiş Milletler Üyeliği	62
3.15. Tahran Konferansı ve İran	64
3.16. Amerikalıların İran Siyaset Sahnesine Girişi	65
3.17. Üç Büyük Hükümet Tarafından Petrol İçin İmtiyaz Talebi	67
4. II. DÜNYA SAVAŞI SONU VE AZERBAJYCAN MESELESİ.....	70
4.1. II. Dünya Savaşı sırasında İran ve Azerbaycan petrolü.....	73
4.2. Rıza Han'ın Devrilmesi ve Azerbaycan.....	74
4.3. Azerbaycan Demokrat Partisi ve Seyit Cafer Pişeveri.....	77
4.4. II. Dünya Savaşı Sonu Azerbaycan Meselesi.....	88
4.5. Petrol ve Azerbaycan Konusunda Sadtchikov–Qavam Anlaşması...93	
4.6. Azerbaycan'ın Ordu Yardımıyla Kurtuluşu.....	99

5. II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İRAN VE İRAN PETROLLERİ ...	104
5.1. II. Dünya Savaşı'nda İran'ın Petrollerinin durumu.....	107
5.2. II. Dünya Savaşı Müttefiklerin İran'daki Petrol Meselesi.....	109
6. SONUÇ.....	112
7. KAYNAKLAR.....	114
8. EKLER.....	117

KISALTMALAR

a.g.e	Adı Geçen Eser
a.g.m	Adı Geçen Makale
a.g.y	Adı Geçen Yer
a.g.r.	Adı geçen rapor
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BAE	Birleşik Arap Emirliği
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
C.	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKM	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DP	Demokrat Parti
s	Sayı
S	Sayfa
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Vb	ve benzeri
Vd	ve diğerleri
TASAV	Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı
TD	Tarih Dergisi

ÖZET

İRAN'DA SİYASİ VE EKONOMİK ÇIKAR ÇATIŞMALARI (1921–1950)

İran bölgede siyasi anlamda bütün süper güçlere karşı topraklarını her zaman korumaya çalışmıştır. Fakat zaman zaman bu konumunu kaybetmiştir. Kaybettiği konumunu toparlamaya, sıfırdan başladığı dönemler de olmuştur. Hiçbir zaman asla kendi doğrularından vazgeçmemiştir. 20.Yüzyılında ülkenin jeopolitik ve petrol yataklarının bol olması sebebi ile uluslararası arenada kendine has ve özgü bir duruş sergilemiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında süper güçlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Ancak hiçbir zaman da taviz vermemeye çalışmıştır. İran her zaman ülkenin toprak bütünlüğünü korumaya ve güçlü olmaya çaba sarf etmiş ve aynı zamanda, yaşanan karışıklıklara karşı direnmeye çalışıyordu. Sıkıntılı dönemleri atlarmaya çalışmıştır. İran dönem dönem ekonomik sebeplerden dolayı batılı ülkelerle petrol çıkarmada ilişkilerini sıcak tutmaya çalışmıştır.

1925–1979 yılları arasındaki dönem ise Pehlevi sülalesinin İran tahtında bulunduğu dönemdir. Pehlevi sülalesinin İran tahtında bulunduğu süre içinde geçen en buhranlı dönem, İkinci Dünya Savaşı yıllarıdır. 1938 yıllarından sonra İran'da Alman tesiri şiddetli bir şekilde kendisini hissettirmeye başlamış, bunun neticesinde İran'da pek çok Nazi-Almanya'sının teknisyenlerinin bulunması, başta İngiltere olmak üzere müttefik devletleri tedirgin etmiştir. Bununla başlayan gerginlik, 1952 senesinde İran'ın İngiltere ile diplomatik ilişkilerini kesmesine kadar ilerledi. İran Başbakanlarından Musaddık'ın yönetimin başında bulunduğu dönemlerde İran Komünist Partisi olan Tudeh'e büyük tavizler vermesi ve bunları Batıya karşı koz olarak kullanmaya çalışması, memlekette huzursuzluklar meydana gelmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Şah, Musaddık'ı başbakanlıktan azlederek yerine General Zahid'i tayin etmiş ve batıya karşı yönetimi kurtarmaya çalışmıştır.

Şah bir müddet sonra kendisine yardımcı olan ülkelerin petrol şirketleriyle anlaşarak, yabancıların İran petrollerinden önemli paylar almasına razı olmak mecburiyetinde kalmıştır. Buna rağmen, İran petrol gelirleri eskiye oranla oldukça iyi bir duruma gelmiştir. Bu geliri akıllıca kullanan Şah, ülkesinde yeni reformlar gerçekleştirmek için çalışmalar başlatmıştır.

Anahtar Sözcükler: İran, Devlet, Yönetim, Petrol, İtilaf Devletleri, Antlaşma

ABSTRACT

POLITICAL AND ECONOMIC CONFLICTS OF IRAN (1921-1950)

From the beginning of foundation, Iran has tried to protect its territorial border against the super powers of the World. Time to time, Iran lost its position, but started everything from scratch and tried to gain its power. Iran never gave up its right ideas. In the 20th century, because of having highly important geopolitical situation and so many oil wells, the country has performed unique attitude. During the First and Second World Wars, Iran has been subjected to attacks of superpowers, but also did not give any concessions. Iran has always made efforts to protect the integrity of the country and to be strong at the same time. Iran has resisted the confusions which occurred in the country. In general, there have been always painful periods. Iran has tried to keep warm the relations with the Western countries, in the extraction of oil due to economic reasons.

The period between the years 1925–1979 is the period when the Pahlavi dynasty in Iran to the throne. Pahlavi dynasty of the most critical periods during which the Iranian throne, are the years of the Second World War. After the 1938 German influence in Iran began to feel themselves severely, as a result of the presence of technicians of many Nazi Germany in Iran, in particular it has upset the allied states, including the UK. However, tensions began, in 1952 proceeded to cut diplomatic relations with Iran in the UK. In the beginning of the period where the Iranian Prime Minister Mossadegh's government, which is making huge concessions to the Iranian Tudeh Communist Party and attempt to use them as leverage against the West, the unrest in the country has led to the occurrence. Shah Whereupon, instead of dismiss Mossadegh as prime minister was appointed General Zahid and management has tried to recover against the West center struggles interest of the same power.

Shah after a while in agreement with the oil companies of the country to help itself remained obliged to settle for foreigners to take significant share from Iranian oil. Despite Iran's oil income it has become a pretty good situation

compared to the past. Use this revenue wise king; the country began to make plans to carry out new reforms.

Keywords: Iran, Government, Management, Oil, Entente Treaty.

GİRİŞ

Asya Kıtası ve Ortadoğu coğrafyasının merkezinde yer alan İran, Anadolu ile Hindistan ve Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında önemli bir konuma sahiptir.

İlkçağlardan itibaren bu coğrafi konumu nedeniyle önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Doğu ile batı ve kuzey ile güney arasında geçit vazifesi görmesi nedeniyle ticaret yollarının buradan geçmesini sağlamıştır. İran Hz. Ömer döneminde 636-637 yılları arasında gerçekleştirilen Kadisiye ve 641'de gerçekleştirilen Nihavend savaşlarından sonra Müslümanların eline geçti İran'ın Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle ülkede köklü değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Raşid Halife öneminden sonra İran Emeviler, Abbasiler, Tahiriler, Safariler, Samaniler, Buveyhiler, Fungunlarlar Selçuklular, Moğollar, Harezmsahlar, İlhanlılar, Timurlular, Türkmenler, Safeviler, Zendler, Kaçarlar ve pehlevi hanedanı hakim olmuştur. Bunlardan bazıları İran'ın sadece bir kısmı üzerinde hüküm sürmüşlerdir.¹

Bugün sahip olduğu 1.648.195 km. karelik alanıyla geniş bir ülke konumundadır. Kuzeyde Hazar denizi, Türkmenistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile komşudur. Güneyde Basra Körfezi ile denizlere açılmaktadır. Doğu ve kuzeydoğuda Afganistan, Pakistan ile komşudur. Batıda ise Anadolu ve Irak ile komşudur. Bu coğrafi durumu ve sahip olduğu eski medeniyetler sebebiyle sürekli batılı seyyahların dikkatini çekmiştir.²

İran, bugün de fiziki ve beşeri bakımından farklı özellikler göstermektedir. Ülkenin etrafı adeta sıra dağlarla çevrilmiş olup, güneydeki Basra Körfezi'ne doğru yükseklik azalmaktadır. Dağların çevrelediği alanda geniş çöller ve verimli topraklar olduğu gibi Hazar Denizi kıyılarında sığ ormanlık alanlar vardır.³ İran'ın bugünkü sınırları içerisinde plato, meskun kısımlar kuzey-doğu, kuzey-batı, güney-batı bölgeleridir. Orta kısım doğuya doğru daha çok genişleyen bir çölden ibarettir. Meskun kısımları, doğuda Horasan, Kuhistan, kısmen Siyistan, Kirman

---

¹ *Büyük İran Tarihi: Safavi, Afşar, Zned, Kaçar Şahları ve Kayı-i Tarihiyesi; Erakanı Harbiye Umumiyesi Neşriyatı*, İstanbul, 1927, s.5.

² Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul, 2012, s.17.

³ Karadeniz, a.g.e., s.18.

ve Mekran, kuzeyde Astarabad, Mazenderan (Tebristan), Geylan, Batıda Azerbaycan, Irak-ı Acem, Loristan, Faristan, Laristan bölgelerine ayrılmaktadır.⁴

Hazar Denizi 1260 km. uzunluk ve 550 km. genişliği ile Asya'nın en büyük gölüdür. Sasani döneminden 1660'a kadar İran'ın kontrolünde olan Basra Körfezi ve limanları, belirtilen tarihten sonra Hollanda, Fransa ve İngiltere'nin deniz yolları ve üzerine yaptıkları mücadele sonunda kaybedilmiştir. İngiltere'nin Kaçar Hanedanı döneminde buralara iyice yerleşip Hindistan ile irtibatını buradan sağlaması, ticaretinde İngiliz tüccarlarının kontrolüne girmesine sebep olmuştur.⁵

20. yüzyılın başlarında cereyan eden olaylar, İran'ı yeni bir istikamete doğru sürüklemekteydi. 19. yy'ın son çeyreğindeki "tütün isyanı ile 20 yy'ın başındaki "Anayasa Hareketleri"ni İran tarihi içerisinde kayda değer gelişmeler olarak sıralamak mümkündür.⁶ 1906 yılında İran'da başlayan meşrutiyet hareketi kısa sürmüş ve bir yıl sonra İran parlamentosu kapatılmıştı. Parlamantonun kapanmasından sonra İran'ı başka olaylar beklemekteydi. Rusya ve İngiltere'nin 1907 yılında İran üzerine yaptıkları bir antlaşma ortaya çıkmıştı. İran yaklaşık bir asra yakın Rus-İngiliz rekabetine sahne olmuş, belki de varlığını bu rekabetin getirdiği şartlar nedeniyle koruyabilmişti. İran'ın kendi varlığını korumada, uzun ve sürekli şahlık makamında oturan Nasireddin Şah'ın kurnazca takip ettiği tarafsızlık politikasının büyük rolü olmuştu. Onun yerine geçen diğer şahlar aynı siyaseti yürütememeleri sebebiyle İngiliz ve Rusları, kendi aralarında İran'ı nüfus sahalarına taksim etmeye sebep olmuştur. Kuzey ve orta İran Rusların, Güney İran ise İngilizlerin nüfus sahası içerisinde yer alacaktı. Bu antlaşmadan sonra bazı İran devlet idarecileri Rus, bir kısmı da İngiliz taraftarı olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Bu durum II. Dünya Savaşı sonuna kadar devam etmiş ve İran'ın takip ettiği siyasette Rusya ile İngiltere'nin, daha sonrada ABD'nin takip ettikleri siyasetlere uygun bir yol takip etmiştir.⁷

---

⁴ Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi I, Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1946, s. 1.

⁵ Karadeniz, a.g.e., s.21.

⁶ Ünal Gündoğan, *Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme, Ortadoğu Analiz Dergisi*, Mayıs 2011, III, SD. 29, s. 94.

⁷ Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara, 1999, s. 102-103.

1924 yılına gelinde İran parlamentosunda, yönetim hususunda sert tartışmalar meydana gelmekte İran sokaklarında ise grevler ve ayaklanma yankıları sürmektedir. Bu karışıklığın sebebi ise cumhuriyet yönetimi isteğidir. Cumhuriyetçilerin bu davranışları, iktidarda bulunan Rıza Han tarafından, uygun bir manevra ile karşılanır. Rıza Han bu sırada kutsal kum şehrini ziyaret etti, orada, bütün İran bölgelerinde saygınlığı olan bilginlere, devletin esas temeli olan Müslümanlığı, modern yıkılışa karşı savunmak emrini verdirtti. Bunun üzerine yayınlanan bildiriye halk dinlemeyince görevini bırakarak 8 Nisan günü Ruzen'e çekildi. Bunun üzerine askeri birlikleri Tahran üzerine yürüyüş durumuna geçti. Ordunun hareketini gören İran parlamentosu, Şah'ın geri gelmesi için bir delege heyeti göndermek zorunda kaldı. Şah yeniden devlet yönetimini eline almıştı.⁸

28 Ekim 1925 tarihinde toplanan İran parlamentosu Kaçarların tahtan indirilmesi ve ülkeye yeni bir anayasa yapılması konusunda aldığı karar uyarınca Rıza Han, Kaçarlar veliahdı Muhammed Hasan Mirza'yı Bağdat'ta sürgüne yolladı. İran Millet Meclisi Rıza Han'ı irsi hükümdarlığına getiren yeni anayasa üzerinde yaptığı bazı değişiklikler sonunda Rıza Han 1926 yılında İran tahtına oturdu.⁹ Ülkenin birliğini güçlendirmek için önemli çalışma ve reformlara girişen yeni şah, 1933 yılında Anglo-İranean Oil Company'yle İran çıkarlarına biraz uygun yeni bir petrol anlaşması yapıldı; hükümet İngiliz, Rus Fransız, etkilerinden kurtulmak amacıyla Almanya'ya yöneldi.¹⁰

1934 yılı Haziran ayında Türkiye'yi ziyaret eden Rıza Şah, Türkiye ile yakın ilişkiler içerisine girdi. 8 Temmuz 1937 günü Türkiye, Irak, İran ve Afganistan ile Sadabad Paktı imzalandı. Bu anlaşma üç devlet, sınırlarını garanti ve başka devletin işlerine karışmaktan kaçınmayı, aralarında olacak (muhtemel) anlaşmazlıkları görüşme yoluyla gidermeyi başka ve devletlerle hiçbir şekilde saldırı anlaşmaları yapmamayı üstlendiler. İran veliahdı Muhammed Rıza'nın bir Mısır prensiyle evlenmesi, yeniden bağımsızlığa kavuşmuş olan Müslüman devleti daha bu halka ile birleştirecekti.¹¹

---

⁸ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları Ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşety Çağatay), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 422.

⁹ Brockelmann, a.g.e. s. 425.

¹⁰ Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, İstanbul, 1986, s. 6754.

¹¹ Brockelmann, a.g.e., s. 426.

II. Dünya Savaşı sırasında İran Şah'ı Şah Rıza, Alman yanlısı bir politika izledi; ABD, İngiltere ve Rusya'nın 25 Ağustos 1941 tarihinde İran'ın işgaline neden oldu. Şah Rıza Morris adasına sürüldü. Yerine büyük oğlu Şahbur Muhammed, 27 Eylül 1941 tarihinde İran tahtına oturdu.¹²

Almanya 1940 yılında Norveç ve İsveç'i etmiş, 1941 yılı ilkbaharında da Yugoslavya ve Yunanistan'ı işgal ederek Balkanlara yerleşmişti. Böylece, Kuzey Denizi, Baltık Denizi, Ege Denizi ve Türk boğazları Almanların kontrolüne geçmişti. İngiltere ve ABD'nin müttefikleri olan Ruslara yardım için İran topraklarını kullanmak istediler. Çünkü yardım için en uygun yol İran üzerinden geçen yoldu. Ancak İran basını da Alman yanlısı bir politika izleyince ve İran yetkilileri Rusya'ya yapılacak yardımın topraklarından geçirilmesine izin vermeyince, İngiltere ve Rusya İran'ı asker sevk edip bu ülkeyi işgal ettiler. İşgalci devletler dünya kamuoyu karşısında zor durumda kalmamak için, zorla İran'a 29 Ocak 1942 tarihinde bir antlaşma imzalatılarak, antlaşma çerçevesinde askerlerin İran topraklarında bulunduğunu ve askeri yardımın topraklarından geçmesine izin verdiğini ilan ettiler.¹³ Yalnız ittifak antlaşmasının 5. Maddesine göre, savaşın sona erdiği tarihten itibaren 6 ay içinde Sovyet ve İngiliz askerleri İran topraklarını boşaltacaklardı. II. Dünya Savaşı resmen 2 Eylül 1945 de, sona ermesi ile İran topraklarının boşaltılmasının 2 Mart 1946 ya kadar tamamlanması gerekmektedir. Savaş biter bitmez İngiltere ve ABD. askerlerini İran'dan çekmeye başladılar, ancak Rusya'dan bir hareket görülmedi. Rusya'nın teşvik ve yardımıyla İran'da bir takım komünist hareketler meydana geldi. Cafer Pişaveri adında bir komünist ayaklanma çıkararak 12 Aralık 1945 de Tebriz valisini indirip Muhtar Azerbaycan Cumhuriyetini ilan etti, İran hükümeti ayaklanmayı bastırmak için asker göndermek istediğinde, Rus askerleri buna mani oldu. Yine aynı anda, Sovyetlerin yardımı ile güneyde Mehabad'da da bir bağımsız Kürt devleti kuruldu. İran bu topraklarını kontrol altına sokarak Basra Körfezine inmeye kararlıydı.¹⁴ Sovyetlerin İran'da meydana getirdiklerini isyan hareketleri, nüfusu

---

¹² Mehmet Kocaoğlu, *Uluslararası ilişkilerde Ortadoğu*, Parçalanmak İstenen Topraklar ve İstismar Edilen İnsanlar, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995

¹³ Kocaoğlu, a.g.e., s. 285.

¹⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1980)*, Ankara, 1991, s. 424.

altında kurulan tampon devletçikler vasıtasıyla İran'ın bu bölgedeki topraklarını kontrol altına alarak Basra Körfezine inebilme yollarını açmış oluyordu.¹⁵

Bu gelişmeler üzerine İran, konuyu Birleşmiş Milletler güvenlik konseyine götürdü. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nden olumlu bir karar çıkmaması üzerine İran Rusya ile görüşmeler yoluyla konuyu halletmeye karar verdi. İran ile Sovyet Rusya arasında 4 Nisan 1946 da bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile Rusya İran'dan askerini çekmeyi ancak buna karşılık olarak İran kuzey petrollerini Sovyetlerle beraber işletip % 51 hissesini de Sovyetlere vermeyi kabul etti. Bu anlaşma üzerine Sovyetler Mayıs 1946 tarihinde İran'ı tamamen boşalttılar. Ancak anlaşmanın İran Meclisinde tasdik edilmesi gerekiyordu. Anlaşma durumu ortaya çıkınca, İran halkı anlaşmaya büyük tepki gösterdi. Bilhassa Güney İran'da İngiltere'nin kışkırtması ile kabileler İran Hükümetine karşı cephe aldı¹⁶İran'da meydana gelen olaylar üzerine Amerikan Hükümeti 20 Eylül 1947 de yaptığı açıklamada, petrol anlaşmasının ret edilmesinden dolayı, meydana gelebilecek olaylar karşısında İran'ın toprak bütünlüğünü koruyacağı hususunda teminat verdi. Bunun üzerine İran Meclisi 22 Ekim 1947 tarihinde anlaşmayı ret etti, yalnız iki komünist milletvekili olumlu oy vermiştir. Amerika'nın bu tutumu karşısında çatışmayı göze alamayan Rusya gerilememek zorunda kaldı, mesele böylece kapanmış oldu.¹⁷

1941 yılında itibaren müşterek düşman Almanya karşısında birbirlerine yaklaşan Sovyetler ve ABD, İngiltere'nin daha önce İran'da elde etmiş oldukları imtiyazlara karşı ortak bir mücadele yürüterek İran ve Irak'taki İngiliz petrol Şirketi SHELL'e karşı Moskova, İran Tudeh Partisi, Kürt Kawa; ABD desteğindeki Komala Kürt teşkilatlarını kullanarak petrol mücadelesini yürüttüler. Ancak bu mücadelenin esas rolü, ABD-Sovyetler adına İran Devleti'nin kendisi yani Şah Muhammet Rıza üstlenmiştir.¹⁸

II. Dünya Savaşının bitmesinden sonra Şah'ın Tahran Üniversitesini ziyareti sırasında bir takım olaylar çıkmış ve Tudeh Partisi üyelerinin hareketlerini kısıtlayıcı bir takım önemli kararların alınması üzerine, durumun kötüye gittiğini gören 2000 kadar din adamı Kum kentinde toplanarak aktif politikanın dışına

---

¹⁵ Kocaoğlu, a.g.e., s. 286.

¹⁶ Armaoğlu, a.g.e., s. 425–426.

¹⁷ Armaoğlu, gösterilen yer

¹⁸ Kocaoğlu, a.g.e., s. 289.

çıkma kararı alınmıştı. Ancak aktif siyaset taraftarı bazı din adamları gurubunun başında Hüccetülislam Ruhullah Musavi Humeyni, hem eski hem de yeni Şah'ın yaptığı icraatları açıkça tenkit etmeye başlamıştı.¹⁹

1950–1953 yılları arasında Şah ve din adamları arasında mücadelenin kısmen durduğunu görüyoruz. Olayların durmasının sebebi ise Başbakan Muhammed Musaddık'ın İran petrollerini millileştirme olaydır. İran'ın Güney Hazar kıyılarından 1918 yılından itibaren petrolün varlığı İngilizler ve Ruslar tarafından keşfedilmişti. Bu nedenle iki emperyalist devlet İran'dan pek çıkmak istememektedirler. Hazar kıyılarındaki petrol Rus, güneydeki petrol ise Amerikan petrol şirketlerinin de devreye girmesi ile İran'da bir üçlü sömürü (Rus, İngiliz, Amerikan) devri başlamıştı. Bu rekabet harbin sonlarına doğru iyice kızışmış ve bir nevi krize dönüşmüştür. Fakat harbin bitmesi ile bir araya gelen bu üç devletin temsilcileri, İran petrollerinde iyi birer yüzde alarak anlaşmışlardı.²⁰

1950 yılında Muhammed Musadık, ülkesinde çıkan petrolün çoğunun Rus, İngiliz ve Amerika şirketlerine gittiğini görmüş ve petrolü millileştirme yoluna gitmişti. Bu karar Rusya, İngiltere ve Amerika tarafından tepkiyle karşılanmış ancak bir sonuç alınamamıştı. Menfaatlerini kaybeden Rus, İngiliz ve Amerikan temsilcileri Şah'a yaklaşarak Musaddık'ın haddinden fazla popüler olduğunu ve görevinden uzaklaştırılması gerektiğini telkine başlamışlardı. Bu yabancı telkinler karşısında Şah, İran petrollerini millileştiren başbakanı, adı geçen üç devletin hazırladığı ve adına “Operation Ajaks operasyonu” denen bir askeri darbe ile vazifesinden uzaklaştırılmış, Şah bir müddet sonra kendisine yardımcı olan ülkelerin petrol şirketleriyle anlaşarak, yabancıların İran petrollerinden önemli pay almalarına razı olmuştu.²¹

Bu çalışmamın önemli bir bölümü İran kaynaklarından (yayınlarından) faydalanılarak hazırlanmıştır.

---

¹⁹ Saray, a.g.e., s. 124.

²⁰ Saray, a.g.e., s. 124.

²¹ Saray, a.g.e., s. 125.

1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA İTİLAFA VE İTTİFAK DEVLETLERİ KARŞISINDA İRAN

İran toprakları, 1907 de iki nüfus bölgesine ayrılmış, her ikisinin arasında da tarafsız bir bölge bırakılmıştı. Almanların bu tarafsız bölgeye sızması ve Osmanlı Devleti'nin Pantürkizm ve Panislamizm hareketini başlatması, bu bölgedeki iktisadi ve askeri faaliyetleri nedeniyle Rusya'yı telaşlandırmıştı. Bu nedenle Rus Kafkas komutanlığı bölgeye asker sevk etmeye başlamıştır. Aynı durum İngilizleri de harekete geçirmiş ve Tahran, Hemedan istikametine de kuvvetli birliklerin gönderilmesini Rus hükümetinden istemişti. Kafkas orduları Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç, iki süvari kolordusunu Azerbaycan ve Kirmanşah bölgesine göndermeye mecbur olmuştu. Bu durum İran 5–29 Mayıs 1915 tarihleri arasında İtilaf ve İttifak güçlerinin faaliyetine sahne olmasına sebep olacaktır.²²

Birinci Dünya Savaşı büyük güçlerin karşı karşıya geldiği ilk sahne içerisinde İran coğrafyası da yer alacaktır. Birinci Dünya Savaşı başlarken İran halkının önemli bir bölümü olaylardan haberdar değildir. Bu şaşkınlık sadece Birinci Dünya Savaşında kendi çıkarları için İran'ı işgal eden itilaf güçleri için değil, Birinci Dünya Savaşında yaşanan buhranlar çerçevesinde, hatta daha sonrasında dile getirilen hatıratlarda yer almaktadır. İran'ın Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etmesi ve bunun diğer devletler tarafından ihlal edilmesi, bu kararın halka yansımaları işgal güçlerinin mali yaptırımları, İranlıların nefretine yol açmıştır. Bunun en önemli nedeni, güçlü devletlerin diğer küçük milletler üzerindeki baskı, yıldırma ve boyun eğdirme hareketi İran'da da uygulanmıştır. Bu nedenle, İran halkının, Rus, İngiliz ve diğer devletlere bakışını her yönden değişmesine ve nefretine sebep olmuştur.²³

---

²² İsmail Özalp, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, III, ikinci kısım, Ankara, 2020, s. 44.

²³ Ahmed Ali Muradoğlu, *İran Tarafsızlık Fermanı, Büyük Savaşta İran (1914-1918)*, Tahran, İran Milli Bank Yayınları, Tahran, 1336, s. 80.

1.1. Ekonomik ve Siyasi Açıdan Birinci Dünya Savaşı'nın Niteliği

Birinci Dünya Savaşının kökleri, sanayi döneminin siyasi ve ekonomik gelişmelerinin etkisine dayanmaktadır. 1871 yılından 1914 yılına kadar olan süre korkunç yıllar olarak şöhret bulmuş ve silahlanma dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu dönem dünya savaşının gelişme dönemi sayılmaktadır.²⁴ Birinci Dünya Savaşı'nın ayrıt edici karakterini, bu savaşın aktörlerine ve savaşı doğuran nedenlere bakmak gerekir. Bunların arasında Almanya'nın bir önceliği vardır. Almanya'nın özelliği, batı devletlerine nispeten geç uluslaşan ve kalkınan ülkelerinden olmasıdır. Avrupa'da ilk uluslaşma 17.yy'a kadar uzanır. Bunun tipik örnekleri İngiltere ve Fransa'dır. Bazı ülkelerde ise uluslaşma daha sonradan olgunlaşmaya başlamıştır. Almanya, İtalya, Belçika gibi. Bunlar ulusal birliklerini diğerlerine oranla biraz gecikerek yaşadılar. Yaklaşık tarihleri vermek gerekirse, 1848-1871 yılları arası diyebiliriz. Ulusal birliklerini gerçekleştirmek, kısmen, sanayileşme ve gelişmede de gecikme anlamına geldi.²⁵

Almanya asıl 1871'den sonradır ki, sanayileşme konusunda büyük bir sıçrama yaptı. Ne var ki, dış dünyada önü tıkalıydı. Dünya pazarları ve sömürgeler paylaşılmıştı. Almanya'ya bazı Afrika toprakları ile Pasifik'te birkaç ada dışında sömürge kalmamıştı. Sanayi gelişmişti ancak, pazar ve sömürge boruları tıkalıydı. Bu nedenle ekonomi sancılanmaya, genişleme daralmaya başladı.²⁶ İşte bu gelişmeler Avrupa tarihine açısından en önemli dönemdedir. Yeni güçlerin ortaya çıktığı ve uluslararası mevcut güçlere muhalif olduğu zaman dilimidir. Almanya, İtalya, Japonya, Amerika ve Çin gibi ülkeler nasyonalizmin güveniyle, milli uyanış, bilim ve teknolojiye faydalanma, yeni fikirler, askeri ve endüstriyel gelişmeleriyle kendi konumları itibariyle dünyanın güçlüleri arasında yer aldılar. Almanya ve İtalya İmparatorlukları teşkilat ve birlik açısından hepsinden daha dikkat çekicidir. Öncesinde Almanya'da 36, İtalya'da 7 küçük

²⁴ Mohemmed Ali Mehmud, *Pajoheshi dar Tarikh-e Diplomasiye İran Ghabl az Hakhmaneshiyan ta Payan-e Ghajariye*, Tahran, Naşr-e Mitra, 1361, s. 305.

²⁵ Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009, s. 15.

²⁶ Tanör, gös. yer

ülke mevcut idi.²⁷ Fakat ortaya çıkan bu yeni iki güç, maceracı ve saygınlıklarıyla onların yerine oturdular ve dünyanın diğer bölgelerini ele geçirme düşüncesiyle çare aramaya başladılar. Almanya 1871 yılında birkaç Avrupa ülkesinin yenilmesinden sonra özellikle Fransa'nın ve bazı bölgelerinin ele geçirilmesi ile beraber ikinci Reich İmparatorluğunu ilan etti ve İngilizlerle mücadeleye girişti.²⁸

Sanayileşen ve gelişen bu güçler sanayi alanındaki ihtiyaçları, fazla üretim, hammaddeye olan ihtiyaç, nüfusun çoğalması, bölgesel sınırlamalar sebebiyle yeni ucuz pazar ve işçi arayışına yönelmişlerdir. Fakat yıllar öncesinde dünya, İngiltere, Fransa, Rusya, İspanya, Portekiz, Hollanda ve Osmanlılar arasında paylaşılmıştır. Yeni emperyalistler elde kaçan bu fırsatları ve yeni ganimetler ve yerler elde etmede, mevcut durumda savaştan başka yol olmadığını görmüşlerdir.²⁹

Çeşitli ülkeler aralarındaki tezatlıklardan veya birbirlerine olan ilgilerinden dolayı tehlikeli bir bloklaşma halinde siyasi ve askeri olarak birbirlerine yakınlaştılar. Birbirleri arasındaki bu bloklaşma sınırlar arasında yerini savaşa bıraktı. Öncelikle Almanya Avusturya İmparatorluğu, Macaristan ve İtalya 1881 yılında üçlü ittifak kurmuşlardır. Savaş zamanında Osmanlılar da buna dâhil olmuştur. Sonra İtalya onlardan ayrılmış ve Almanya'ya karşı savaş ilan etmiştir. İkinci üçlü ittifak ise İngiltere, Fransa ve Rusya'dan meydana gelmiştir.³⁰

Avrupa ülkeleri birbirlerine karşı gruplaşma ve düşmanca bir tavır içerisine girmişleridir. Birinci Dünya Savaşı kapsayıcı ve taraflı bir savaş olmuştur. Hiçbir Avrupa ülkesi siyasi yollardan barış taraftarı olmamıştır. Fisher'in deyişiyle Avrupa Devletlerinin Dışişleri Bakanları sadece savaşarak heves ve arzularına ulaşabileceklerini düşünmüşlerdir. Balkanlardaki üçlü karışıklık ve bunun sonuncusu olan Avusturya veliahdı Ferdinand'ın öldürülmesi savaşın kıvılcımını ateşlemiştir. Tüm dünyada kademeli olarak 34 ülke ve beş büyük Avrupa devletinin de yer almasıyla, birbirleriyle savaşa tutuşmuşlardır. 4 yıl süresince

---

²⁷Alexander İryatof ve diğerleri, *Tarikhe Asr-e Jedid*, çev. Mohemmed Feramerzi, Tahran, Şebahenk Yayınları, 1359 (1937), I. Baskı, s. 245.

²⁸ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.100.

²⁹ Armaoğlu, a.g.e., s. 98.

³⁰ Alexander İryatof vd. *Tarikhe Asr-e Jadid*, çev. Mohemmed Feramerzi, Tahran, Şebahenk Yayınları, 1359, I. Baskı, s. 246.

1914–1918 dünyanın birçok noktası emperyalizmin hırsı nedeniyle savaş mekanı olmuştur. İran’da bu ülkelerden birisi haline gelmiştir.³¹

Birinci dünya savaşı başladığı esnada, İran en düşük siyasi ve ekonomik şartlara sahipti. Tüm komşuları savaş halinde iken (Kuzeyde Rusya, Fars Haliç Bölgesinin ve Hindistan’ın işgali sebebiyle güney ve doğuda, Osmanlılar ise batıda) jeopolitik konumuna rağmen biran önce savaşı benimsemek zorundaydı. İran’ın dikkat çekici konumu nedeniyle benimsenecek her çeşit siyaset onun tarafsızlığı noktasında güçlük oluşturuyordu. Bu zorluğu güçleştiren diğer önemli bir husus ise İran toplumunun çeşitli bakış açılarına sahip olmasıydı. Ama İranlıların çoğu Rusya ve İngiltere gibi iki düşmanlarından dolayı bundan istifade edip bağımsızlıklarını kazanma arzusundaydılar. Bu sebeple bazen tuzağa düşmek üzereydiler. Milyonlarca İranlı bu savaşı Rusya ve İngiltere emperyalizminden kurtulmanın bir fırsatı olarak görüyordu. Bu durumda genel olarak üç bakış açısı ortaya çıkıyordu.³²

Azınlık ve radikal demokratlar savaş konusunda merkezi hükümetten daha istekliydi. Muhafazakâr gruplar infial halinde ittifak bloku ile birleşme eğilimindeydi. İlimliler grubu ise Rus ve İngilizlerin ülkede bulunmalarına karşın öfkeliydiler ve taktik olarak ittifak kuvvetleriyle birleşme eğilimindeydiler.³³

Başbakan Mustafa El-Memalik, Ahmet Şah’ın başa geçmesiyle uzun tartışma ve münakaşalardan sonra 1914 yılında İran’ın savaştaki tarafsızlığını Şah’ın imzasına sundu. Bu belki de mümkün olan en akıllıca siyaset idi. Acaba İran var olan güç ve iktidarıyla kendi menfaatlerini tarafsızlık yoluyla saldırganların pençesinden muhafaza edebilir miydi?³⁴

İran Devleti tüm kurumlarından ve resmi kurumları tarafsızlığın korunması hususunda; bir program yaptı. Dolayısıyla bu bir yazılı emir halinde Tahrandan tüm büyükelçiliklere gönderildi. İran bu şekilde işgal edilmeyeceğine ve savaştan zarar göremeyeceğine inanıyordu. Gerçekte de sadece tarafsızlığın gölgesinde ülkenin çıkarlarının, birliktelik ile milli menfaatlerin korunacağını ve verilen imtiyazların iptal edilmesi mümkün görünüyordu. İran hiçbir şekilde ordusunu savaşa sokacak imkânlarla ya da tarafsız kalacak gücü bile yoktu. Fakat neden İran

³¹ Armaoğlu, a.g.e., s.101.

³² Mehdevi, *Sehnehayi Ez Tarhi-e Muaser Iran*, Entesharat-e Elmi, Tahran, 1377 (1962), s. 25.

³³ Mehdevi, a.g.e, s. 26.

³⁴ Movarekh al-Dowleh Sepehr, *İran dar Jangh-e Bozorg 1914-1918*, Tahran, Entesharat-e Bank Melli, Tahran, 1336, s. 89.

tarafsızlığına rağmen savaş sahasına dâhil edilmişti? Şüphesiz içerden ve dışarıdan iki şekilde müdahale edilerek ve kudretli devletlerin stratejisi nedeniyle olmuştur. Uluslararası hukuka göre tarafsızlık her ne kadar savaşta bir adım olsa da tehdit ve farklı durumlardan dolayı İran her iki dünya savaşında asıl kurban olarak sayılmıştı.³⁵

1951 yılında Türkiye'nin NATO'ya alınma kararından sonra ABD, İngiltere, Fransa ve Türkiye, Mısır da aralarına alarak Doğu Akdeniz'in savunması için bir "Orta Doğu Komutanlığı" oluşturmak istenmiş, ancak sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine ABD, Orta Doğu'yu komünist yayılmasını önlemek için Türkiye, İran, Irak ve Pakistan'ın bir araya gelerek, bir müdafaa paktı kurulmasını teklif etmiştir. 2 Nisan 1954'te Türkiye ile Pakistan arasında imzalanan "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" bu yeni oluşumun ilk halkasını oluşturmuştur. ABD'nin desteği ile taraflar arasında yapılan gelişmeler kısa zamanda meyvesini vermiştir. Bunun ilk adımını yine Türkiye atmıştır. Türk Başbakanı Adnan Menderes, 2 Ocak 1955'te Irak'ın başkenti Bağdat'ı ziyaret ederek iki ülke arasında bir dostluk ve savunma paktı kurulmasını teklif etmiş ve teklif Irak tarafından kabul edilmiştir. Gerekli hazırlıklardan sonra Türkiye ile Irak 25 Şubat 1955'te fiilen yürürlüğe giren "Bağdat Paktı"nı imzaladıklarını ilan etmişlerdir. Bu pakta 5 Nisan 1955'te İngiltere, 23 Eylül 1955'de Pakistan, 3 Kasım 1955'te de İran katılmıştır.³⁶

Bağdat Paktı'na üye olan ülkeler arasında savunma ve ekonomik alanlarda işbirliği geliştiren hamleler yapmaya başlandı.

1.2. Tarafların Stratejisi ve İran

İran'ın tarafsızlığının ihlalini bulmak için dört büyük gücün Rusya, İngiltere, Almanya ve Osmanlıların asıl taktik ve hedeflerine, özellikle doğu cephesindeki tehlikeli oyunlarına dikkat etmek gerekiyor. Düşman devletlerinin rolleri ve siyaset programları ile İran toplumu üzerinde egemen olma anlayışları vardır. Karl Fon Vitz'in deyiimiyle "*Savaş diğer bir siyaset aracıdır veya günlük siyasetin*

---

³⁵ Movarekh al-Dowleh Sepehr, *İran dar Jangh-e Bozorg 1914-1918*, Tahran, Entesharat-e Bank Melli, Tahran, 1336, s. 75.

³⁶ Sray, a.g.e., s. 131.

daha ayrıntılı yorumlanmasıdır.”³⁷ Şimdi yukarıda belirtilen bu dört gücün İran’daki stratejisini bölümler halinde ele alınacaktır.

1.2.1. İtilaf Devletleri

Rusya ve İngiltere, İran dış siyasetinde diğer ülkelerle ilişkilerinin gelişmesini engelleyen iki önemli asli unsurdur. Onlar 1907 yılında aralarında oluşan ihtilaftan sonra ve ittifak devletleriyle olan rekabetlerini de bir kenara bırakarak mevcut durumdaki çıkarlarını gözetip, İran ve diğer bazı bölgeleri kendi aralarında paylaşmış ve İran’daki sosyal ve siyasi olaylara müdahil olarak burada kendi hegemonyalarını sağlamlaştırmışlardır. Dikkat edilirse İran bu iki büyük gücün arasında pay edilmiş ve onların tek ellerinde olmuştur. Bu ülke itilaf ülkelerinin savaş programında savunma alanı sayılmaktadır, saldırı alanı değil. Sonuçta Rusya’nın stratejisi Kafkas sınırlarının savunması, böylece İstanbul ve Çanakkale boğazlarının ele geçirilmesini amaçlanması olmuştur. Öte taraftan elde ettikleri imtiyazları ve nüfuzları altında bulunan bölgelerin saldırılara karşı korunması da Rusya’nın programı dâhilinde olmuştur.³⁸

İngilizler için de savunma davranışı aynıydı. İngiltere’nin İran’ın tarafsızlığını gözetmesinin nedeni bu yolla Almanya’yı yanıltmak ve bu ülkede çıkarlarını korumanın yanı sıra buradaki Huzistan petrolünden faydalanmak ve neticede işgali altındaki Hindistan’a giden yolların güvenliğini sağlamak, ayrıca Afganistan’daki nüfuzunu arttırmaktır. Doğaldır ki bu siyaset İran’ın tarafsızlığı için önemliydi. İlaveten Rusya ve İngiltere İran’daki çıkarlarının savunmasında bu ülkeye bir bahane vermek istememişlerdir. Dolayısıyla elde ettiklerinin savaş nedeniyle gitmesini istememektedirler. Tüm ilgileri İran’ın resmen savaşa dâhil olmamasıydı. Ama Rusya ve İngilizlere oranla tarafsızlık konusu iki ülkenin çıkarlarının muhafaza etme beklentisi vardı.³⁹ Bu siyaset bir müddet devam etmiştir. Fakat İttifak devletleri İran’ın tarafsızlığını ihlal ettiği anda İran bu çatışma ortamında, düşman devlet olarak dönüşüme uğradı.

³⁷ Moheemmed Ali Mehmîd, *Pajoheshi dar Tarikh-e Diplomasiye İran ghabl az Hakhmaneshiyan ta Payan-e Ghajariye*, Tahran, Naşre Mitra, 1361, s. 308.

³⁸ A. Grantovsky, A. Danda Mayo, *Tarikh-e İran az Zaman-e Bastan ta Emrooz*, çev. , G. Keyhüsrev Keşaverzi, Tahran, 1363, s. 401.

³⁹ Keşaverzi, a.g.e., s. 403.

1.2.2. İttifak Devletleri

İngiliz ve Rusların aksine Almanlar ve Osmanlı devletleri İran'ı savaşa çekmek istiyorlardı. Hem İran'da savaşın yayılması yoluyla hem de orada karışıklık ve huzursuzluk yaratarak, dengeleri değiştirmek. Meydana getirinle bu durum, İran'da siyasi ve ekonomik alanda bozulmalara neden oldu. Bu durum onlar için müdahale zeminini hazırladı. Bu zeminin ana sebebi, itilaf devletlerini yemen cephesine yöneltmek İran'ı savaş içine çekip Hindistan'a çıkan yolda cephe açarak Rus ve İngilizleri oyalamak ve Avrupa cephesindeki mevcut cephelerde üzerlerindeki baskıyı hafifletmekti.⁴⁰

Almanya başlangıçta Osmanlı Devleti'ni genel olarak Rusya ve cephe açılmasında yararlanmak ve onları ittifak kurmasını sağlamaktı. Ama bu ülkelerin çoğunun tarafsız kalması veya İtilaf devletlerine katılmalarından dolayı, Almanya'nın uygulamaya çalıştığı başka bir strateji de Osmanlı Devletini Balkanlardan uzak tutulmasını sağlamaktı. Çünkü yapılacak her çeşit müdahale tereddütsüz Bulgarlarla ittifak yapılması planlanmaktaydı.⁴¹ Diğer taraftan, aynı strateji Osmanlı gücünü Doğu cephesinde Rus ve İngilizlerle uğraştırarak Almanya'nın Avrupa'daki fetihlerine yardım sağlamaktı. Planlanan strateji gereği Osmanlı Devleti aynı anda Mısırı işgal etmeye ve Kafkas cephesinde saldırıya geçti. Müslümanlar arasında cihat ilanı ile birlikte düşmanın ruh ve psikolojik halini etkilemeyi hedeflemiştir. Bu stratejide, hem Süveyş Kanalı bu yol İngiltere'nin Hindistan'a ulaştığı asıl yoldur-ulaşımı sınırlandırılacak hem de Kafkas cephesiyle Rusya'nın tasarrufunda olan Kuzey İran işgal edilecekti.⁴² Sonuçta, İran'la birlikte operasyon genişleyerek sürecekti.

Bu arada Almanlar, Salarüddeve Kaçar Hanedanı'ndan Mehmet Ali Şah'm kardeşi olup İran İnkılâbında meşrutiyetçilere karşı Mehmet Ali Şah'm yanında yer almıştı. 1911 senesinde meşrutiyetçilerle savaşmış, Tahran kapılarında mağlup olunca devrik şah ile beraber Rusya'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda Almanya'da bulunan Salarüddeve'yi kendi

---

⁴⁰ Mehmid, a.g.e., s.309.

⁴¹ Mahmut Ramazanzade, *Tarikh-e Emperatoriye Osmani*, tercüme 1370, I., Meşhed, s. 527-528.

⁴² Mehmid, a.g.e., s.310.

taraflarına çeken Almanlar onu Rusya aleyhine kullanmak amacıyla, gereken ekonomik ve siyasi konularda bazı imkanlara sağlayarak. İran'a geri gönderdi

3 Ekim 1914 tarihli İkdâm Gazetesi bu konuda şunları yazar: "Almanya'da bulunan Salarüddeve birçok esliha ve mühimmat tedarik ettikten sonra İran'ın Kasr-ı Şirin mevkiine muvasalat eylemiştir. Salarüddeve bu defa İran aleyhinde fenalık etmek fikrinde değildir. Kendisini defa atla aldatan Ruslar aleyhinde müşkülât çıkarmak istediği temin edilmektedir".

Gazetelerde Salarüddeve'nin Bahtiyari Reislerinden Emir Müfehhem ile anlaşığı ve yabancıların zulmünden kurtarmaya davet ettiği haberleri de yer almaktaydı.

Bu gelişme İran'ın önemi arttı, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın ortak stratejisi Hindistan idi. Zimermenin Planı ve Enver Paşa'nın önerisi ile İttifak devletleri savaş bakanları 1914 yazında ortak bir ordu ile İran yoluyla Afganistan'a ulaşmaktı.⁴³ Her ikisinin rolü İran üzerine idi. İran bu noktada önemli bir role sahipti. Almanya bu yolla İngiltere'nin Hindistan'daki etkisini azaltarak, orada bulunan Müslümanlar aracılığıyla zor durumda bırakmak istiyordu. Dikkat edilirse Almanya'nın asli hedefi Osmanlı Devleti'nden sonra ikinci büyük Müslüman nüfusa sahip İran'ı İttifak devletlerine katmak, ardından savaşa dâhil etmektir.

İran'ın savaşa girmesi ile beraber İslam dünyasının büyük kısmı ittifak devletlerinin yanında yer alacaktı. İran küçük bir güç olmasına rağmen İtilaf devletleri aleyhine büyük bir öneme sahipti. Hindistan, Orta Asya ve Kafkas'a açılmaktaydı, bu yönüyle itilaf devletlerine yardımı da önlenmiş olacaktı. Sonunda tüm Müslümanlar Panislamizm bayrağı altında birleşip, Alman ordusu ve parasının desteğiyle Rus ve İngiliz sömürgeciliğine karşı ayaklanacaktı. Aynı şekilde İtilaf devletlerinin ortak askeri programında İran hassas bir rol oynuyordu. Bu rol Huzistan petrolüydü. Savaş süresince enerji ihtiyacı için bu petroler gerekliydi. Buna ihtiyaçları vardı. Bundan başka petrol borularının patlatılması İngilizleri yakıt ihtiyacı sorunu ile karşı karşıya bıraktı.⁴⁴

Ama Osmanlı Devleti, İran'daki güçlere karşı, Almanya'nın açık himayesinde, başka hedefler de gütmekteydi. Bunlardan bazıları işgalci, bazıları

⁴³ Ramazanzade, a.g.e., s. 527-528.

⁴⁴ Ramazanzade, a.g.e., s. 527-528.

ideolojik ve bazıları ise emperyalizme karşı olarak nitelendirilebilir. İlhak edilecek yerler arasında Azerbaycan'dan Hazar sahillerine ve Kafkasya'ya uzanan bölgeler yer almaktaydı. Emperyalistlerden bazıları Almanya gibi, Rusya ve İngiltere'nin sömürgeciliğine karşıydı. İdeolojik olarak özellikle İslam'daki cihat anlayışına dayanarak Osmanlı Halifesi tarafından cihat ilan edilecek ve bunlardan yararlanılacaktı.⁴⁵

Savaşın bitimine doğru Panturanizm farklı bir ideoloji olarak ortaya çıktı ve Panislamizm'in tahtına oturdu. Alman Emperyalizmi de Osmanlıların savaşta yardımcılarından dolayı bu konuda onlara destek verdi. İttifak devletleri İtilaf devletlerini en zayıf noktasından İran'ın zayıf toplumsal yararlanarak nüfuz elde etti.⁴⁶

1.3. İran Bölgesine Saldırı; İran'ın Tarafsızlığının İhlal Edilmesi ve İtilaf Devletlerinin Stratejisi

İran'ın tarafsızlığını ihlal eden ilk olay, İttifak devletleri içindeki Osmanlı Devleti tarafından olmuştur. Osmanlı- İran sınırları hiçbir zaman güven içerisinde değildi. Ama Osmanlı Devletinin Kafkas cephesinden Ruslara karşı başlattığı saldırı, İran topraklarını da mücadele sahasına dönüştürdü.⁴⁷

İran Dışişleri Bakanlığı savaşı protesto etti. Osmanlı Devleti bazı Rus kuvvetlerinin Meşrutiyet İnkılâbından son İran'ın bazı bölgelerinde bulunmasını özellikle Azerbaycan bölgesinde bahane etti. Osmanlı Devleti'nin iddiasına göre İran Rus işgalinde olduğu sürece tarafsızlığını tanıyamayacaktır.⁴⁸

İran devleti bu konunun detaylı incelenmesi için ve tarafsızlığına gereken saygının gösterilmesi amacıyla savaşın tüm taraflarıyla müzakerelere başladı. Rus ve İngilizler anlaşmalarını hemen ilan ettiler. Hatta Ruslar iyi niyet gösterisi olarak Urumiye'de bulunan güçlerinin çoğunu geri çağırdı.⁴⁹ Bir müddet sonra güçlerinin çağırması dolayısıyla İran devletinde burada bulunan vatandaşlarını

---

⁴⁵ James Frederick Mabreli, *Amaliyat dar İran (1914-1918 Jang-e Jahani)*, çev. Kaveh Bayat, Tahran Resa, 1369, s. 73.

⁴⁶ Mabreli, a.g.e., s. 74.

⁴⁷ Hosseyin Mekki, *Zendeganiye Siyasiye Soltan Ahmad Shah-e Ghajar*, Tahran 1370, s. 98.

⁴⁸ Mekki, a.g.e., s. 99.

⁴⁹ James Frederick Mabreli, *Amaliyat dar İran (1914-1918 Jang-e Jahani)*, çev. Kaveh Bayat, Tahran Resa, 1369, s. 77.

muhafaza edecek güçlerinden başka bir kuvvetin olmadığını ilan etti.⁵⁰ İngiltere ve Rusya'nın bu davranışı, İran'ın tarafsızlığına olan saygıdan ziyade oradaki kazanımlarının korunmasına yönelikti.

Azerbaycan bölgesindeki Osmanlı kuvvetleri ile Ruslar arasında çatışma alanı oldu. Osmanlı Kuvvetlerine karşı Rusların ağır kuvvetleri, General Çernozobof öncülüğünde Maragheh içinden Mako ve Savcblağdan saldırıya geçtiler. İran ülkesi iki ülke arasında savaş meydanına dönüştü. Bu savaş sebebiyle İran'da birçok insan öldü. Ekonomik sıkıntılar ve güvensizlik baş gösterdi. Üretim durma noktasına geldi. Açlık, fakirlik ve işsizlik bu bölgedeki en feci olaydı. Müslümanların birbirlerinin canına kastetti ve özellikle Urumiye'de Ermenilere yönelik saldırılar oldu. Sonuçta Osmanlı ve Ruslar arasındaki mücadele, Rus ihtilalına kadar devam etti.⁵¹

Osmanlı ve Rus ordusunun İran'a girmesinden bir müddet sonra İngiltere de Huzistan petrollerinin savunulması bahanesiyle ve Hindistan ile Afganistan'a İran üzerinden giden yolların güvenliğinin sağlanması için 1914 yılında Osmanlıya savaş ilan ettiler. Fars Halicine asker çıkardılar ve devamında Fav limanını daha sonra da Basra ve Ahvaz'ı işgal ettiler.⁵²

İngilizlerin buraya çıkarma yapmalarının bir diğer amacı da Araplarla Osmanlıların birleşmesini ve Osmanlıların tahrikiyle ayaklanacak olan ve İngilizlerin çıkarlarını tehlikeye atabilecek bir yaklaşmayı engellemektir. Ancak, İngilizler Osmanlı ve Almanlara karşı taarruz hareketlerinin devamında İngiltere İran'ın güney sınırlarını işgal etmiştir.⁵³

Ağır ekonomik şartlar nedeniyle İran'ı tarafsızlığa bitmiştir. Fakat Osmanlı ve Rus ordularının ülkeye girmesiyle İran ülkesinin tüm çabası onları tekrar çıkarmak siyasi yönden çok çaba harcadı, fakat bu gayret sonuçsuz kaldı. İran, ordusunu güçlendirerek yabancı orduları ülkeden çıkarmak için İngiltere ve Rusya hükümetlerinin her birinden 200 bin liralık borç para istedi. Ama iki ülke İran'ın bu isteğini İran'ın içinde bulunduğu şartları göz önüne alarak kabul etmediler.⁵⁴

---

⁵⁰ Ahmed Kesrevi, *Azerbaycanın 18 yıllık İranın Meşrutiyetinden geri kaldığı tarihi*, Tahran, Emir Kebir, 1371, s. 600.

⁵¹ Richard Cottam, *Nasyonalizm Der İran*, çev., Ahmet Tedeyon, Tahran, 1378, s. 150.

⁵² Cottam, a.g.e., s. 151.

⁵³ Cottam, a.g.e., s. 152.

⁵⁴ James Frederick Mabreli, *Amaliyat dar İran (1914-1918 Jang-e Jahani)*, çev. Kaveh Bayat, Tahran Resa, 1369, s. 78.

Öte taraftan Almanların ve Osmanlı Devleti'nin tahrik etmesiyle ve ülkedeki demokratlarında katkıları ve itilafların ülkede başarısı sebebiyle İran çok zor şartlar yaşamıştır. Bu gelişmelerle beraber, İtilaf devletlerine karşı İran'da sergilenen olumsuz tutum tüm ülkeyi baştanbaşa sarmıştı. İtilaflara karşı harekete geçenlerin çoğu ya öldürüldü ya da tutuklandı. Ülkedeki bir avuç güvenlik gücü de petrol ve bankaların güvenliğini sağlamak adına İtilaf devletlerine katıldı. Bazı milletvekilleri ile siyasiler İngiltere aleyhinde oldukları için başkentten sürüldüler. Daha sonra bunlar Almanların himayesinde İtilaf devletlerine karşı savaş ilan ettiler. Sonuçta ülke baştanbaşa taraflar arasında savaş alanına dönüştü. İngiltere ve Rusya'nın tüm çabası İran'ı İttifak devletleri safından kendi yanlarına çekmekti.⁵⁵

---

⁵⁵ Mabreli, a.g.e., s. 79.

2. MEŞRUTİYETTEN RIZA HAN DARBESİNE DOĞRU

2.1. Meşrutiyet Devrimi

Meşrutî devleti teorisi 18. yüzyılın bir ürünüdür. Ancak bu düşüncenin temelleri Orta Çağa kadar uzanır. Meşrutiyet'in bazı temel düşünsel kavramları mutlak (otoriter) devlet teorisinin esasları da yüzyıllar öncesine gider. Buna rağmen mutlak devlet teorisi kendi içinde meşrutiyet düşüncesi için zemin hazırladı. Mutlak devlet meşrutiyet düşüncelerinin oluşumunu sağlayan bütünlük içinde merkezi bir siyasal düzen meydana getirerek, monarşi sistemin etkinliğini yitirmesini sağlayarak, devletin çıkarlarına hitap eden iktidarların oluşması temin etmek ve aynı zamanda halk egemenliği ve milliyetçi düşüncelerin sisteminin gelişmesini sağlamak olmuştur.⁵⁶

Meşrutiyet düşüncesi, temelde tarihsel olarak altı değişik döneme dayanmaktadır. 1. Yunan ve Roma dönemi düşünceleri, 2. Feodalizm dönemine ait düşünceler, 3. 15. yüzyılda Katolik kilisesinin şûra hareketi, 4. Fransız yazarların meşrutiyet devlet düşünceleri, 5. Dini reformlar dönemindeki dini ve siyasal tartışmalar, 6. İngiltere iç savaşı döneminde sınırlı saltanat konusunda karmaşık tartışmalar.⁵⁷

Meşrutiyet sözcüğü İran ve Türk araştırmacılara göre “Constitutionalism” sözcüğü ile eşanlamdadır. Görünüşe göre meşrutiyet sözcüğü ilk olarak Osmanlı Sarayında, İran elçisi tarafından mektuplarda kullanılmıştır.⁵⁸ Meşrutiyet kavramını, İranlı yazarlar, kelimenin temel köküne bakmadan batılı kavramlardan almışlardır. Sonuçta esas olarak, meşrutiyetin kanun ve anayasa hakimiyeti demek olduğu İranlı düşünür ve yazarlar tarafından da anlaşılır. Sistemi inceleyen İranlı araştırmacıların birleştikleri ortak nokta; Meşrutiyet; meclisin kurulması ve hukuk düzenini sağlayan yasaların egemenliği dışında, bireysel özgürlük ve güçler ayırımı gibi değerler de meşrutî yönetimlerde mevcut olduğu konusunda birleşmişlerdir.⁵⁹

⁵⁶ Andrew, Vincent, *Theories of The States*, Oxford, Basil Black Well – 1987, pp. 123-124.

⁵⁷ Vincent, a.g.e., s. 125.

⁵⁸ Brigeston Moor, *Usule Ejtemaîe Demokrasi ve Diktatori*, çev. Hüseyin Başeriye Tahrân

⁵⁹ Moor, a.g.e., s. 66.

İran'da meşrutiyet yönetim, 1905'den sonra diktatörlüğün yıkılarak toplumda kanun hâkimiyetinin sağlanması ve meclisin açılmasıyla başlamıştır. Bu dönemde aydınların düşünceleri çeşitli gazete ve dergide yayınlanmıştır.

2.2. Meşrutiyet Devriminin Temelleri

Meşrutiyet devrimi ve mutlak saltanata karşı itirazlar, düşünsel, siyasi ve ekonomik olmak üzere iki ana sebep yanında geçici olan bazı hızlandırıcı sebep ve faktörlerin sonucudur; Meşrutiyet yönetimi Muzaffereddin Şah döneminde zirvesine ulaşmış, meşru istekler çerçevesinde yönlendirilmiştir.

2.2.1. İç Etkenler

İran'da meşrutiyet idaresinin gelmesini sağlayan İran düşüncesinin temellerini batılı kaynaklara faydalanan aydınların düşüncelerinin yayılması sonucu hazırlandı. Masonlar, Ademiyet Derneği, İran Uyanma Lejyonu, Terakki Ocağı gibi dernek ve dergiler, aydınların düşünsel ve bilimsel faaliyetlerini organize ediyordu. Ayrıca devrimin hemen başında, İran'ın Batıya göre geri kalışını telafi etmek için siyasal, ekonomik ve tarımsal alanda geniş çaplı bir reform talebinde bulundular. Halkı değişik yönleri ile etkileyen ve meşrutiyet idaresinin istenmesine sebep olan İran'ın iç ekonomik temeller şunlardır:⁶⁰

1. Şah'ın savurganlığı ve ülke kaynaklarını yabancılara satarak yabancılardan ekonomik hâkimiyetine yol açması,
2. Kötü ekonomik koşullar ve üretimin dağıtım olanaklarının olmayışı,
3. Ekonomik ve gümrük düzeninin dağınlığı,
4. Rekabet gücünün ve kâr sağlayan bir piyasanın olmayışı,
5. Ülkeyi saran fakirlik,
6. Tüccarın, Şah'a zorunlu ödediği vergiler,

İran'da meşrutiyetin idaresinin gelmesine neden olan iç siyasi temeller şunlardır: İran da 1890/1892 yılında meydana gelene Tütün hareketinden sonra

---

⁶⁰ Moor, a.g.e., s. 67.

Nasirüddin Şah yapılmakta olan bazı yenilikleri bırakarak halk üzerinde siyasal baskıyı artırdı ve şahıslara verilen İmtiyazlara son verdi. Darülfünun'un genişlemesini durdurarak yeni okulların kurulmasını yasakladı. Tebriz'de bağnaz mezhep gruplarının açılmış olan bazı yeni okulu yakmasına göz yumdu. Ahter ve Kanun gazetelerini yasaklayarak dış dünyaya ait yayınları engelledi. Yurt dışına öğrenci göndermeyi durdurarak kendi ailesi dâhil normal insanların Avrupa'ya gidişlerini yasakladı. Ayrıca Nasirüddin Şah kavimsel çatışmaları arttırırken Babileri kendine kalkan etti.⁶¹

2.2.2. Dış Etkenler

İran'da meşrutî yönetimin gelmesini sağlayan iki önemli faktör vardır. Bunlar iç ve dış etkenler olmak üzere iki gruba ayırmak gerektiği yukarıda belirtilmiştir. Bu kısımda dış etkenler ele alınacaktır.

İran Meşrutiyet İdaresi'nin dış siyasi temelleri:

1. Rusya'nın 1905 yılında Japonya'ya yenilmesi, İran halkını çok etkilemiştir. İran iktidarının gözüne çok güçlü görünen ve İran topraklarının büyük bölümünü geçmiş senelerde elinde tutan Rusya'nın küçük bir Asya ülkesine karşı dayanamamasını halk, Japonya iktidarının becerisi olarak yorumlarken, İran'ın da Rusya'ya yenilmesini İran iktidarının beceriksizliği olarak yorumlamıştır.⁶²

2. Rusya Devrimi; 1905 yılında Rus halkının mücadelesi amaca ulaşmış ve meşrutiyet yönetimini kabul edilmiştir. Bu durum, yönetimle mücadeleye başlamış olan İran halkını daha da cesaretlendirmiştir. İran halkı, kuzey kentlerindeki tüccar ve esnaf vasıtasıyla Rusya'daki gelişmeler hakkında bilgi almakta idi. Kafkas bölgesindeki anti istibdat düşünceler ve özellikle Bakü'deki hareketlenme, İran halkının düşünsel değişimini hızlandırıp kanun ve meclise dayalı bir yönetim isteğine sürüklemiştir.⁶³

Meşrutiyetin dış ekonomik temelleri şunlardır:

⁶¹ Abrahamian, *Radikalizm ve Mujahedin İran*, çev. Ali Muhammed Kutsi, Tahran, Emir Kebir Yayınları, 1990 (Radikalizm ve İran Mücahitleri). s. 62.

⁶² Abdülrafi Hakikat, *Mardom Salary ve Azadifkr Dar İran*, Tahran, Özgürlükçüler Yayınları, 1980 (İran'da Özgür Düşünüş ve Halkçılık). s. 102.

⁶³ Hakikat, a.g.e., s. 103.

Yabancıların ülkedeki ekonomik hâkimiyeti ve bunun sonucu olarak tüccar ve esnafın iflas etmesi: Rusya ve İngiltere'nin İran'a ihracatları İran'ın bu ülkelere ihracatının birkaç katıdır. Dış kaynaklı yatırımlar ve yabancı ürünlerin iç piyasaya akını yerli üretimi yok etmiştir. Bu imtiyazları şöyle sıralayabiliriz.

-Yabancılara Verilen imtiyazlar:

-Royter Hakkı: Bu anlaşmaya göre; altın, gümüş ve değerli taşlar dışında, bütün diğer kaynaklar ve ormanların kullanımı, su kanallarının ve demiryollarının tesisi ayrıca 70 yıl boyunca her türlü ürünün İran'a ithali ve gümrük yönetimi 25 yıl süreyle Royter'e (Baron Juliuos De Royter) verilmiştir. Halkın Molla Ali Keni önderliğindeki yoğun tepkisi üzerine anlaşma fes edilmiştir.⁶⁴

-Tütün Hakkı: Tütün ayaklanmasında anlatılmıştır. Kuzey Deniz Kaynakları Hakkı: Bu anlaşmaya göre Şah bütün kaynakları Mirza Hasan Sepahsalar'a kiralamış (1876), O'da kira kontratından sonra tüm hakkını yaptığı bir ablaşma ile anlaşma ile Rus vatandaşı Estephan Liyanazof'a devretmiştir.

-Rus Borçları Banka Hakkı: İngilizlerle yapılan anlaşmalarından biri Şahaşahı Bankasının hakkıdır. Buna karşın Ruslar da borçlar bankasının tesis hakkını istemişler, Şah bu anlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu banka Rus maliye bakanlığının bir şubesi olup siyasi ve ekonomik olarak İran'daki hâkimiyetini geliştirmek için büyük çaba harcamıştır.

-Dışarıdan Alınan Krediler: Bu krediler Şah'ın ziyaret ve eğlencelerine gidiyordu İran'ın hazinesi yabancıların gelir kaynağına dönüşmüştü. Kredilerin faizleri çok yüksekti ve ülke ekonomisini daha da felç ederek halkın mağdur olmasına ve şikâyetlerine sebep olmuştur.⁶⁵

2.3. Devrimi Hazırlayan Olaylar

Baskı, komplo ve içe kapanış dönemi, Nasirüddin Şah'ın 1896 yılında öldürülmesiyle sona erdi. Ellinci saltanat kutlama programı sırasında Hz

⁶⁴ Emadeddin Baghi, *Tarihe Dore Jadide İran, Araştırma ve Programlama Teşkilatı*, Tarih Bölümü, Tahran, 2001, s. 39.

⁶⁵ Baghi, a.g.e., s. 40-41.

Abdülazim’de bir müflis esnaf tarafından Şah kurşunlanarak öldürdü. O kurşun sadece Şah’ın ömrüne son vermekle kalmayıp, Kaçar Hanedanını da bitirdi.⁶⁶

Muzaffereddin Şah (1896 – 1906) bazı yanlış ekonomik politikaları uygulamakla, bilmeden Kaçar rejiminin çöküşünü sebep oldu. Yerli tüccarlara uygulanan ticari tarifeleri artarken, ülke kapılarını yabancılara açmıştı. O, tüm merkezi ve kuzey eyaletlerdeki petrol çıkarma iznini İngiliz bir şirketine (Darsi’ye) verdi, ayrıca yeni yolların yapımı için toplanan vergi gelirlerinin toplama tekelini de İngiliz “Şahi İmperial Bank”a verdi. Bunların yanında bazı özgürlükçü gazetelerin, örneğin “Habl-ül Metin” Hindistan’dan ve “Perveriş” Mısır’dan girişini serbest bıraktı. Ayrıca yolculuk kısıtlamalarını kaldırarak ticari, kültürel ve eğitim topluluklarını destekledi.⁶⁷

Türkçe bilmeleri nedeniyle Kafkas ve Osmanlı İmparatorluklarını izleyebildikleri için bazı genç aydınların Tebriz’de “Gencine-i Fonun” (Fenler Hazinesi) adında nüfuzlu bir Farsça gazete çıkarmalarını teşvik etti. Gelecekte devrimde önemli rol alacak olan iki kişi, bu grubun arasında yer almaktaydı; Mirza Muhammed Ali Han Terbiyet yenilikçi bir kitapçı ve Seyit Hasan. Takizade, Şeyhiciliği takip etmek için kendi muhafazakâr ruhaniler ortamından ayrılmış ve daha sonra batı dilleri, yeni bilimler (fizik, tıp, kimya) ile ilgilenmişti.⁶⁸

O gruba benzer bir diğer topluluk da “Maarif” adıyla Tahran’da kuruldu, bu grup kendi kitaplarını toplayarak ülkenin ilk milli kütüphanesini kurdu. Kütüphane ve topluluğun öncül adamı “Mirza Nasrullah Melek-ül Mütellemin” idi.⁶⁹

Muzaffereddin Şah, özgürlük ortamının siyasi muhaliflerin tatmin edeceğini umuyordu; fakat batının hızlı nüfuzu ile birlikte olan liberalizm, muhalifleri yarı gizli teşkilatların kurmasına yönetti.

Böylece 1905 yılında, İran hızla siyasal devrime doğru yol almaktaydı. Orta sınıf bir geniş sınıf haline gelerek ekonomik, düşünsel ve siyasal açıdan hükümetten ayrıldı. Yenilikçi aydınlar meşrutiyet, nasyonalizm ve dünyacılıktan ilham alarak geçmiş reddediyorlardı. Ayrıca hem orta sınıf hem de yenilikçi

⁶⁶ A. Zaker Hüseyin, *Matboat-e Siyasi-e İran Dar Asre Meşrute*, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1991 (Meşrutiyet Döneminde İran Siyasal Basını). s. 356-358.

⁶⁷ Zaker Hüseyin, a.g.e., s. 359.

⁶⁸ Baghi, a.g.e., s. 68-69.

⁶⁹ Baghi, a.g.e., s. 70.

aydınlar farklılıklarına rağmen hamlelerini aynı yöne (merkezi hükümete karşı) yönlendirdiler. Her iki grup da Kaçar devletinin mali açıdan iflas ettiğinin ve ahlaki açıdan da itibarsız olduğunun farkındaydılar. Askeri açıdan da ülke çok zayıftı. Bu durumları ülkeyi hızla yeni bir değişime götürmekteydi⁷⁰

1905 yılının başlarındaki ekonomik kriz bardağı taşıran son damla oldu. Tarımın ülke genelinde kötü olması, kuzey ticaretinin vebadan dolayı durgunluğu ve Japonya ile Rusya savaşı, gıda maddelerinin fiyatının ülke çapında artmasına neden oldu. Bu durumda devlet, gümrük gelirlerinin düşüşü, gıda maddelerinin fiyat artışı ve dış borç isteğinin geri çevrilmesinden dolayı yerli tüccara daha fazla vergi oranı uyguladı. Bu ekonomik kriz üç genel protestoya neden oldu ve her biri de öncekinden daha da şiddetli idi. Bunlar da Meşrutiyet devrimiyle sonuçlandı. Belçikalı Mösyö Noz Olayı: Mösyö Noz, İran gümrük başkanıydı. Tüccarın tamamen aleyhine olan bir gümrük tarifesi ortaya koyduğu için, tüccar da onun görevinden alınması için bahane arıyordu. Tam bu sırada, Mösyö Noz'un, ruhani elbisesi içinde bir dans meclisinde nargile kullanırken bir resmi yayınlandı. Halk bu olaya kızıp ve onun azlini istedi. İki hafta müzakere sonunda, Muzaffereddin Şah ateşli bildirimlerden korktuğu için, Avrupa yolculuğuna gitmeden önce dönüşte Noz'u görevden alacağına dair söz verdi, fakat bu olay hiçbir zaman gerçekleşmedi.⁷¹

-Banka Olayı: Eski bir mezarlığın yanında ve Tahran pazarının ortasında, devletin Ruslara banka binası olarak kiraladığı bir binada, çalışmalar sırasında yeni ölmüş bir dizi ceset ve kemik bulunmuştu. Bina sorumluları bunları bir kuyuya atmıştı. Bu olay ramazan ayına denk gelmiş ve halk namazdan sonra Şeyh Muhammed adındaki bir Vaiz'in konuşmasının ardından binaya saldırıp yerle bir etmişlerdir.⁷²

-Tüccarların Sopalanması ve Pazar'ın Tatili: Banka olaylarından sonra halkın itirazları artınca, Şah'ın Sadrazamı Aynuddevle daha önce Mösyö Noz olayına

---

⁷⁰ Baghi, a.g.e., s. 42.

⁷¹ A. Zaker Hüseyin, a.g.e., s. 360-373.

⁷² Sarıkaya Yalçın, *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum Ve Kültür*, Dış Politika Araştırmaları Merkezi Rapor No. 2, 2012.

karışan bazı tüccarları çağırıp şekerini pahalılaştırdılar bahanesiyle sopalattı. Diğer esnaf bu haberi duyunca tepki olarak camilerde toplandılar.⁷³

2.4. Rıza Han Darbesi

20. yüzyıla girilirken dünya imparatorluklar çağına yavaş yavaş veda ediyordu. Avrupa'daki sanayileşme ve büyük güçlerin güç yarışı, imparatorlukların iç isyanlarla karşı karşıya kalma süreci, başta Osmanlı coğrafyası olmak üzere bütünüyle Doğu'yu da etkiledi. İran'da Meşrutiyet hareketi, Osmanlı Devleti ile aşağı yukarı örtüşen tarihlerde ve aynı şartlarda benzer motivasyonlarla gelişti. Buna paralel olarak, Batılı şirketlerin Doğu coğrafyasında etkinleşmeleri ve ülkelerinin öncü birlikleri gibi vazife görmeleri, yer altı kaynaklarının önemini arttığı bir çağa denk geldi.⁷⁴

İngiltere'nin imparatorluk politikasının çok önemli esasını teşkil eden Hindistan meselesi, bu ülkenin İran politikasına da etkide bulunmaktaydı. Önce Anglo-Persian Oil Company, sonra da Anglo-Iranian Oil Company (AIOC)'un İran ve bölge siyasî tarihindeki önemi hem imparatorluk stratejisiyle hem de Kaçar devrindeki tütün meselesinde yaşadığı tecrübeyle ilişkilidir. 1905'te Japonya'nın Rusya'yı mağlup etmesi, Rusya'nın İran'ın bütününe kontrol etmeye çalışmaktan vazgeçip İngiltere ile anlaşmasına yol açtı. 1907'de imzalanan Anglo-Rus sözleşmesiyle, İran üç bölgeye bölündü. Rusya Kuzey tarafı aldı. Bu bölge, yukarıda Rusya'nın İran'la sınırından başlayıp Hazar Denizi boyunca devam ediyordu aşağıda ise Kasr-ı Şirin'den İsfahan'a oradan Yezd'e uzanarak İran-Afganistan sınırında bitiyordu. İngiliz bölgesiyse Basra Körfezi'ne paralel uzanarak doğuda Hindistan İmparatorluğu'na temas ediyordu. Ortada bir tarafsız bölge olmakla birlikte, herkes buranın İngiliz çıkarlarına açık olduğu konusunda hemfikirdi.⁷⁵

Bu arada, 1904–1905 yıllarında gizli ve yarı gizli faaliyetlerle örgütlenen anayasa taraftarları, İngiltere ve Rusya'nın artan baskı ve kontrolü ile eşzamanlı olarak 1905–1906 yıllarında sokağa çıkmışlardır. Encümenler etrafında örgütlenmiş olan ve içlerinde gayrimüslim Ezeli-Bâbî, Bahaî ile seküler faalleri de

---

⁷³ Baghi, a.g.e, s. 75.

⁷⁴ Sarıkaya, a.g.r, s. 15.

⁷⁵ Sarıkaya, a.g.r., s. 15-16.

barındıran bu gruplar, “Tütün İsyanı”nı düşünerek din adamı sınıfı ile de iyi ilişkiler geliştirmiştir. Zaman içinde meşrutiyetçilerin merkez bölgesi ülkenin kuzeybatısı, yani Azerbaycan olmuştur. Önce Seyit Hasan Takizade, daha sonra ise silahlı meşrutiyet/direnış öncüleri olarak Settar Han ve Bağır Han önemli figürler haline gelmiştir. Tebriz merkezli meşrutiyet 1909 yılında İngiltere ve Rusya’nın ortak kararıyla bastırılmıştır. 1905–1911 meşrutiyet hareketi, İran halkının tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Bu hareket, halkın yönetime katılabildiği “anayasal hükümet” kavramını getirdi.⁷⁶

Günümüz İran siyasetini anlamak için bile bu anayasacı-meşrutiyetçi hareketin gelişim tarihine bakmak gerekir. Zira o dönemdeki tartışmanın izleri bugünün reformcu-muhafazakâr tartışmalarında bile görülebilmektedir. İranlı meşrutiyetçiler, zaferlerinden sonra bu kolay kazanılmış zaferi iç ve dış tehditlere karşı koruyacak önlemleri alamadılar. Ayrıca, İngiltere’nin Rusya’yı dengelemek üzere meşrutiyetçilere destek vermesi sebebiyle önemli sayıda İranlı meşrutiyetçi İngiltere’yi “tabiî müttefik” olarak gördü. Meşrutiyetçiler, Şahçuların taktik güçlerini hafife aldılar. 1907’de İngiltere ve Rusya İran’ı nüfuz sahalarına bölmek istedi ve Muhammed Ali Şah da bunu, meşrutiyetçi hükümeti yıkıp yerine tam monarşiyi yeniden getirmek için bir fırsat olarak gördü.⁷⁷

İran Meşrutiyeti, sadece idari bir yenilik değil, sosyal hayata da geniş çapta etkileri olan ve İran milliyetçiliğinin başlangıcı bakımından da önem taşıyan bir aşama olmuştur. “Tecedüt” ya da yenileşme, dönemin aydınları tarafından devlet ile millet arasındaki ilişkinin tesisi ve tamiri olarak görülmüş, millî kimliğin, devletle birlikte yeniden şekillendirildiği yorumları yapılmıştır. Meşrutiyet devrinde İran’da “İran milliyetçiliği” fikrinin temelleri gelişmiş, “İranlılık” için kök ve tarih referansları kullanılması, bu dönemin sonunda başlamıştır. İran’da meşrutiyet dönemi aynı zamanda bir karmaşa dönemidir. İç karmaşa sürerken Birinci Dünya Savaşı patlamıştır. Teknik olarak İran, savaşa katılmamış, “savaşan taraf” olmamıştır. Bununla beraber, Osmanlı Devleti’nin merkezî devletler yanında savaşa girmesi Azerbaycan’ı Osmanlı-Rus Harbi’nin çatışma alanına çevirmiştir. Zira 1915 itibarıyla Rus birlikleri Qazvin’de karargâh kurmuş ve Tahran’ı zapt etme amacıyla beklemekteydi. Öte yandan İngiltere de İran’ın petrol

⁷⁶ Sarıkaya, a.g.r., s. 15-16.

⁷⁷ F. Ademiyyet, *Azadi Tafakkur ve İngelabe Meshrute*, (Özgürlük Düşüncesi ve Meşrutiyet Hareketi). Tahran, 1961, Soghan Yayınları, s. 132.

bölgesi Huzistan/Ahvaz bölgesini bir üs olarak kullanarak Osmanlı Devleti'nin Irak'taki topraklarına girmektedir. Alman ajanları da İran'da taraftar toplayarak Rus ve İngiliz çıkarlarına zarar vermek üzere faaliyette olmuşlardır.⁷⁸

1918'den 1921'e kadar İngiltere İran'daki kontrolünü konsolide etmeye çalışmıştır. İngiltere hükümeti ve özellikle Lord Curzon, İran üzerindeki kontrolü bir anlaşma ile garanti altına almak istemiştir. Amaç İran'ı bir çeşit "protektora" haline getirmektir. Bunun farkına varan Bolşevik Rusya, İran'ın bütün borçlarını affetmiş ve Hazar'daki balıkçılık hakları hariç tüm eski imtiyazlardan vazgeçeceğini açıklayarak bir dostluk anlaşması önermiştir. Ancak İngiliz taraftarı hükümet buna yanaşmamıştır. Anglo-Persian Treaty olarak bilinen 1919 tarihli anlaşma bu şartlarda, gizli görüşmelerle imzalanmıştır. İngiltere, ABD ve Fransa'yı da bu anlaşma konusunda İran'da huzursuzluk çıkarmamaları için küçük tavizlerle ikna etmiştir.⁷⁹

Ancak 1919'dan itibaren bu anlaşmaya karşı milliyetçi bir tepki yükselmiştir. Hükümet anlaşmayı protesto edenlere karşı sert tedbirler uygulamıştır. Buna rağmen, tepkiler 1920 yılı boyunca da sürmüştür. Tepki özellikle demokratik bir halk hareketi halini aldığı Azerbaycan'da merkezleşmiştir. 1905–1911 Tebriz meşrutiyetçilerinden olan Şeyh Mehmet Hıyabanî önderliğindeki Azerbaycanlılar Demokrat Parti adında bir parti kurmuşlardır. Nisan 1920 itibarıyla bu hareket, merkezin Azerbaycan'daki görevlilerini dışarı çıkaracak kadar güçlenmiştir. Hareket hem demokratlığı hem de Azerbaycan Türklerindeki yeni millî uyanışı yansıtan bir karaktere sahiptir. Eş zamanlı olarak çıkan Gilan, Horasan ve Azerbaycan hareketlerinin içinde merkez için en tehlikeli olanı Azerbaycan'daki Hıyabanî hareketi olmuştur. Ancak diğer hareketler gibi Hıyabanî hareketi de Kazak (Kozak) Tugayı tarafından bastırılmıştır. Kazak Tugayı adındaki bu askerî ünite, İran'ın modern dönemdeki askerî-siyasî şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Mondros'tan sonra, İzmit'teki işgal kuvvetlerinin komutanı olarak görev yapmış olan İngiliz General Ironside, bu Tugay'ın başına, Rıza Han'ı getiren kişinin ta kendisidir.⁸⁰

---

⁷⁸ J. Afari, *Iran Dar İngelabe Meshrute*, (İran'ın Meşrutiyet Devrimi), çev. Rıza Rızai, Tahran, Biston Yayınları, 2000 . s. 240.

⁷⁹ Sarıkaya, a.g.r., s. 16-17.

⁸⁰ F. Ademiyyet, *Azadi Tafakkür ve İngelabe Meshrute*, Tahran, Soghan Yayınları, 1961 (Özgürlük Düşüncesi ve Meşrutiyet Hareketi). s. 135.

İngiliz General Ironside, o zaman Kazak Tugayı'nda komutan olan Rıza Şah'la Qazvin'de görüşmüştür. Ironside, Rıza Şah'a ve onun yanındaki dört komutana, yönetimi ele geçirmeleri için destek olmaktaydı. Bu ilişkilerin aracıları da İngiliz yanlısı bir siyasetçi olan Seyyid Ziya ve Mr. Riporter adında bir Hindistan vatandaşıydı. Mr. Riporter ve ailesi, daha sonra Rıza Pehlevî ve Muhammed Rıza Pehlevî dönemlerinde karar alma süreçlerinde çok önemli rol oynayacaklardır. General Ironside'ın Rıza Şah'tan iki talebi olmuştur. Bunlardan birincisi, Kaçar hanedanının devrilmemesi, ancak Rıza'nın bu hanedanın Genelkurmay Başkanı ve Başbakanı olarak görev yapmasıdır. İkinci talebi ise, Azerbaycan'ın ülkeye öncülük etmesine asla izin verilmemesidir. İngiliz kolonist dönemi diyebileceğimiz bu dönemde, Azerbaycan'ın daima millî direnişin merkezi olması, İngiltere'nin endişesinin asıl kaynağıdır. General Ironside'ın birinci talebi Rıza Şah tarafından yok sayılmışsa da ikinci talebi özenle uygulanmıştır. Pehlevî soyadını alarak kendisini ve yönetimini İslâm öncesi Sasani Krallığı'yla ilişkilendiren Rıza Şah, İran'daki Fars olmayan bütün unsurlara ve özellikle bütün Türklere karşı adeta savaş açmıştır. Sadece ülkenin adını değil, milletin adını da Aryanlar'ın ülkesi anlamında, "İran" sözüyle ifade etmiştir. Böylelikle, kısa süre içinde, ülkenin tarih ve kültürüne ilişkin olumsuz olarak ne varsa Azerbaycanlılara ve diğer etnik unsurlara, yani Kürtlere, Araplara, Lorlara, Beluçlara isnat edilmeye başlanmıştır. Şahlık tarafından kurulan kulüpler, dernekler vs. örgütlenmelerde, adeta "Aryan Milletlerin Cenneti" olarak gördükleri memleketlerinde bütün ekonomik ve sosyal meselelerin sebebinin de Aryan olmayanlar olduğuna dair propaganda yapılmıştır.⁸¹

Tamamen İngiliz organizasyonu olan bir darbenin aracısı durumunda olan Seyit Ziya ve darbeyle İran Şahı ilân edilen Rıza Şah, bütün iktidarları boyunca İngiliz çıkarlarının hizmetinde olmuşlardır. Önerdikleri anlaşmayı imzalamayan Ahmet Şah Kaçar'ı tahttan indiren İngiltere, 1933 tarihli petrol anlaşmasının temellerini ancak Rıza Şah'la hazırlayacağını bilmiştir. Böylece, İran'daki Pehlevî hükümlerinin 1921 yılındaki darbeden itibaren başlamıştır. Rıza Şah'ın ulus inşası, öncelikle Arap-İslâm dünyasından kimlik bakımından ayrışmayı vurgulama isteğini, Avrupa'nın seküler milliyetçilik anlayışını ve geleneksel din-kabile bağlılıklarının yerine devlete bağlılığı getirmeye içeriyordu. Bunun

---

⁸¹ Abrahamian, a.g.e., s. 141.

yanında, Rıza Şah'ın uygulamaları, Fars kimliğini İranlılık kimliğinin merkezine alıp bu İranizmi ideolojileştirmek üzerine kuruludur. Rıza Şah, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren popülerleştirilmeye çalışılan yeni tür Aryanist ve Panfarsist milliyetçiliği benimsemiştir. Yıllarca sekreterliğini yapacak olan Ferecullah Behremî (Debir-i Azam) gibi etrafında bulunan genç Panfarsistler, onun Fars merkezli milliyetçi programlarının uygulanmasına katkıda bulunmuşlardır.⁸²

Rıza Şah, iktidara geldiği 1925 yılından kısa bir süre sonra, Farsçayı ülkenin resmî dili olarak ilân etmiş, yerel dillerin okullarda kullanımını ve Farsça dışındaki dillerde kitap ya da gazete yayınlanmasını yasaklamıştır. Bu gibi adımlarında Almanya'nın 1930'lardaki ideolojik yöneliminden ve İran'a artan ilgisinden de etkilendiği bilinmektedir. Rıza Şah döneminde ülkenin sanayi, ulaşım (demiryolu), iletişim (radyo) gibi alanlarda hızlı gelişmeler göstermesinin ve petrol gelirlerindeki artışın da etkisiyle merkezîleşme hızlanmış ve ulus inşası da paralel olarak ilerlemiştir. Yeni ekonominin tam kontrolü için Rıza Şah, dört temel ürünün (pirinç, tütün, çay ve ipek) üretiminde tam kontrol sağlamaya yönelmiştir. Bunlarda tam devlet kontrolünü sağlaması, Rıza Şah'ın sivil halka olan bağımlılığını azaltarak merkezîleşmeye katkıda bulunmuştur. Modernleşme ve Rıza Şah'ın hükümetlerinin ırksal doktrinel yönelişi, Pehlevî elitine de din sınıfı karşıtı bir his vermiştir. Bunda, Kaçar devrinin sonundan itibaren başlayan reformculuğun seküler yönünün etkisi olduğu muhakkaktır.⁸³

Rıza Şah'ın milliyetçiliği, İran'da geleneksel olarak var olan ve Farsça "mihan peresti" olarak ifade edilen yurt sevgisinden farklı olmuştur. Avrupa'da 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında gelişen, en katıksız halini Faşist İtalya ve Nazi Almanya'sında bulan ırkçılık, aslında Rıza Şah'ın anlayışını milliyetçilikten daha doğru anlatmaktadır. Uygulamada, Türkçe konuşan nüfusun Farsça konuşan nüfustan fazla olmasına bakılmaksızın Arap ve Türk karşıtı bir İran tarih anlayışı propagandası yürütülmüştür. Rıza Şah döneminde, İran Arapları neredeyse inkâr

---

⁸² F. Ademiyyet, *Azadi Tafakkur ve İngelabe Meshrute*, Tahran, Soghan Yayınları, 1961 (Özgürlük Düşüncesi ve Meşrutiyet Hareketi). s. 136-138.

⁸³ M. Ajudani, *Meshruteye İrani*, Tahran, Ahtaran Yayınları, 2003 (İran'ın Meşrutiyeti). s. 154-155.

edilmiş, yok sayılmışlardır. Resmi ayrımcılık bütün milletlere karşı uygulanmıştır.⁸⁴

---

⁸⁴ Ajodani, a.g.e., s. 156.

3. PEHLEVİ DÖNEMİNDE İRAN

3.1. Sardar Sepah Saltanatı'dan II. Dünya Savaşının Sonu (1921–1945)

İran Tarihinde "Siyah Kabine" olarak bilinen Seyit Ziya Tabatabai hükümeti (24 Mayıs 1921) tarihinde aşırı radikal yönetiminden dolayı çöktü ve ordu başkomutanı diğer bir ifade ile genelkurmay başkanı hükümet kurulduktan üç ay sonra hükümeti Qavamu's-Saltana'ya emanet edip, İran'ı terk etmek zorunda kaldı. Bu tarihten sonra Rıza Han, İran ordusunun güçlü başkomutanı oldu. Bu dönemde Rıza Han ismini aldı. Rıza Han ordunun başkomutanlığını ve iki buçuk yıl da genelkurmay başkanı olarak ordunun sorumlusu olduğu sürede gerçek de bir devlet adamıydı. Bu dönemde, çok sayıda kabine değişti, genellikle genelkurmay başkanı karşısında zayıf ve çaresizlerdiler. Genelkurmay başkanı kendi yönetimine yeni bir zemin oluşturmak için yeni ordu yardımıyla konumunu sağlamlaştırdı.⁸⁵

17 Kasım 1921 tarihinde Rıza Han Kazakları, emniyet güçlerini, jandarma komutanlığını, merkez ekiplerini, yani diğer bir ifade ile dağılmış vaziyetteki kolluk kuvvetlerini birleştirilerek yeni güçlü bir ordu oluşturdu. Başkanlığında olduğu söz konusu ordu beş alay komutanlığı, otuz bin subay ve askerden oluşmuştur ve beş alay komutanlığı (yani kolluk komutanları) kendilerini sadece Rıza Han karşısında sorumlu görüyorlardı. Rıza Han, genelkurmay başkanı olarak icra politikası yürüttü, yeni askeriyenin yardımıyla ülkenin genelinde adım adım iç güvenliği sağlayıp, kapitalist yapıyı yok etmeyi başardı ve böylece merkezi hükümeti güçlendirdi.⁸⁶

Milli Konsey Meclisinin dördüncü dönemi, 22 Haziran 1921 tarihinde, fetret döneminden altı yıl sonra açıldı. Yeni başbakan Qavamu's-Saltana⁸⁷, ülkenin mali yıkım durumu karşısında ve devletin boş kasasına gelir kaynağı sağlamak amacıyla, kuzey petrol rezervlerinin kullanmasını ve bunun kullanma imtiyazını tarafsız yabancı bir devlete vermeyi tasarlamaktaydı. O zamandan beri, Amerikalılar Vusuku'd-Dovle'nin anlaşmamasına karşı çıkıp Versailles Barış

⁸⁵ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom (1500-1945))*, Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 375.

⁸⁶ Mehdevi, a.g.e., s. 57-58.

⁸⁷ Mehdevi, a.g.e., s. 41.

Konferansında İran'a destek verdiklerinden dolayı, bazı İranlı yetkililer arasında büyük bir popülerlik kazanmıştır. Qavam, Amerikan "Standart Oil" petrol şirketi temsilcilerine imtiyaz vererek, İran'ın beş kuzey eyaletinin petrolünü hibe etmeye başladı. Bu görüşmeler 20 Kasım 1921 tarihinde anlaşmaların imzalanmasıyla sonlandı. Anlaşmaya göre, İran'ın kuzeyinde bulunan petrolün elli yıl süresince çıkarılması ve işlenmesi hakkı Amerikan şirketine verilmiştir. Sözleşme Milli Meclis tarafından ertesi gün, komşu devletlerin engelleme olasılığını önlemek için aceleyle onaylanmıştır.⁸⁸

Petrol sözleşmesi onaylanması duyurulduğunda, büyük tartışmalara yol açmıştır ve iki komşu devlet sözleşmeyi şiddetle protesto etmişlerdir. Sovyetler başka ülkelere kendi sınırlarının yakınında verilmiş petrol imtiyazlarını protesto etti ve İngilizler de ayrıca İran'ın kuzey petrolünün İngiliz-İran Petrol Şirketi etkisi altındaki alanları, bu imtiyazın hükümetin başka ülkelere vermek hakkına sahip olmadığını iddia etti. Londra ve Moskova ABD şirketlerinin Hazar petrol imtiyazını önlemek için devreye girdiler. Rusya, İran'ı ticari işbirliğini kesmek ile tehdit etti. İngiltere de petrolün güzergâh noktasının kendi ticaret yolu olduğundan, etkisi altındaki bu arazilerinde kuzey petrolü taşımasını önleyeceğini açıkladı. Şahenşah bankasına protestodan sonra yardım ve kredi verilmeme emri verildi. Bu tarihten sonra "Standard Oil" şirketi İran petrolüne hiçbir ilgi göstermedi ve kendini geri çekti. Qavam, ülkenin mali ve ekonomik ilişkileri için Amerikan danışmanlarının varlıklarından faydalanma kararı aldı. Qavam davetiyle, on bir üyeli heyet, Doktor "Arthur Millspaugh" başkanlığında 18 Kasım 1922 tarihinde Tahran'a gelmiş ve Maliye başkanı olarak geniş yetkilerle işe başlamıştır. İran bununla iki amaç gütmüştür. Öncelikle mali reform, sonrasında ise Amerikalıların sanayisi ve yatırımcılarının ilgilerini çekmek olmuştur. Böylece İran Sovyetler Birliği ve İngiltere'ye olan ekonomik bağımlılığını azaltmıştır.⁸⁹

Millspaugh ve onun başkanlığındaki heyet, ilk aşamada vergileri toplama ve devletin gelirlerinin artırılmasında kendi görevlerini başarıyla gerçekleştirmişlerdir. Bunlar milli banka kurulması ve İran'da petrol rezervlerinin işlenmesini Amerika'nın ilgisini çekmek konusunda başarılı olmuşlar, Böylece Sinclair Petrol Amerikan şirketi temsilcisi olarak kuzeyin petrolünü görüşmek

---

⁸⁸ Mehdev, a.g.e., s. 376.

⁸⁹ Elahi, H. *Ahammiyate Stratejikiye İran dar Jang-e Jahaniye Dovvom*, Tahran, 1965, Markaze Naşr-e Daneshgahi, s. 138.

üzere İran'a gelmiş ve kısa sürede, "Standart Oil" şirketinin imtiyazı onlara verilmiştir.⁹⁰

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, İran hükümeti tarafından, Ruslara ve kendilerine karşı kurulan üçüncü bir güç olarak Amerika ile yakın ilişkilerden dolayı mutsuzdu. İngiltere, Şahenşah Bankasına, İngiltere'nin memnuniyetsizliklerine sebep olan hükümetlere ödenen yardımlardan kaçınılması hususunda baskı yapıyordu. İngiliz bakanı Sir Persy Lorrain, 13 Kasım 1922 tarihinde bir mektupla İran hükümetine, İngiliz devletine geri kalan tüm borçların derhal ödenmesini istemiştir. İngiliz hükümeti, İran hazinesinin boş olduğunu bilmektedir. İngilizlerin ısrarı ile 25 Ocak 1922 tarihinde Qavam istifa etti ve Mustafî El-Memalik yeni kabineyi oluşturdu.⁹¹

Mustafî El-Memalik, Doktor Millspaugh tavsiyesiyle Sinclair Petrol Şirketinin kuzey petrolünün çıkarılması ve yararlanması için Standard Oil Petrol İmtiyazında düzeltme yapıp bağımsız bir Amerikan şirketi için petrol imtiyazı yasasını çıkardı. Sözleşme Sinclair temsilcileri ile imzalandı ve bu yasa 13 Haziran 1923 tarihinde Milli Meclis'in tarafından kabul edildi ama bir olaydan dolayı hükümetin genel olarak bütün çalışmaları fes edildi.⁹² 18 Temmuz 1924 tarihinde Tahran'da Binbaşı Robert Imbrie, Amerika büyükelçiliği konsolos yardımcısı ve öte yandan, Amerika National Geographic dergisinin muhabiri olarak bir İran-İngiltere petrol şirketinde çalışan bir vatandaş tavsiyesiyle, Şeyh Hadi sokağında, Saqakhane'de söylenen bir mucizeyi izlemek için bölgeye gittiğinde, insanları kışkırtan İngiliz ajanları aracılığıyla öldürüldü. Amerika hükümeti, polis memurlarının güvenliği göz ardı ettiklerini ve bu olayın sorumluların cezalandırılmasını talep etti. İran hükümeti bu olayın doğurduğu sonuçları önlemek için Amerikan devletinden resmen özür diledi ve bu nedenle, tazminat ödemeye istekli olduğunu ve olaydan sorumlu olanlarından üç kişinin idam edilmesine karar verildi. Ancak Sinclair Petrol Şirketi temsilcileri emniyet eksikliklerinden dolayı İran'ı terk ettiler ve kuzey Petrol imtiyazı iptal edildi.⁹³

---

⁹⁰ Mehdevi, a.g.e., s. 377.

⁹¹ Keyhüsrev Keşaverzi, *Tarikh-e İran az Zaman-e Bastan ta Emrooz*, Tahran, 1363, s. 405.

⁹² Elahi, H., a.g.e., s. 139.

⁹³ Mehdevi, a.g.e., s. 378.

3.2. Kaçar Hanedanlığının Sonu ve Saltanatın Değişimi

24 Ocak'ta 1922, Ahmet Şah tedavi olmak için ikinci kez Avrupa'ya gönderildi. Sardar Sepah, Şahı Irak sınırına kadar eşlik etti ve onun yokluğunda ülkenin güvenliğini korumak için söz verdi. Ahmet Şah, bir yandan Rus desteğinden mahrum edilmişti ve öte yandan İngilizler de ona olumsuz bakıyorlardı. Ayrıca yerli muhaliflerin sayısı günden güne artmaktaydı, bu arada yeni bir destek arıyordu. Fransa'nın onun sallanan tahtını korumak için yeterli güce sahip olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden türbelerin ziyaretinden sonra Paris'e gitti ve orada Fransa Cumhurbaşkanı Alexandre Millerand ile bir araya geldi ve müzakereler yaptı. Ancak Fransızlar o kadar etkiye ve müdahale gücüne sahip değildiler. Bu durumda Kaçar Şahı, Aralık 1922 'de umutsuzca İran'a geri döndü.⁹⁴

Ahmet Şah'ın İran'a dönüşü Qavamu's-Saltana'nın istifasını ve Mustafi El-Memalik'in hükümetinin oluşturma zamanına denk geldi. Yeni başbakan programını Sovyet ile ilişkilerini geliştirmek amacıyla kurdu ve bir heyetin başında Seyit Hasan Tagizadeh⁹⁵ Moskova'ya gönderildi, iki ülke arasındaki ticari görüşmelerini, yaklaşık bir yıl önce sonlanmış olan ilişkileri yeniden başlatmak için gitti ama Tagizadeh bu özel görevinde başarısız oldu. Çünkü Sovyet hükümeti İran'ın gönderdiği heyetten yeterince memnun olamadığından dolayı onlara sert koşullar sundu. Mesela İran mallarının transit yoluyla Avrupa'ya ihraç edildiğinde, Rusya transit hakkı alacaktı. Halbuki İran ithal malları için hiçbir şey talep etmiyordu. Bu arada, Sovyetler kendileri için ticaret işlerinde daha fazla özgürlük istedi. Hükümetin ticari seçeneği ve ürünlerin fiyatlarının ticaret temsilcisi ile Tahran'da belirlenmesini istiyorlardı. Ama bunun karşılığında İranlılara buna benzer imtiyazların kullanma hakkı verilmiyordu.⁹⁶

Aynı zamanda, Sovyetler ticari faaliyetlerini durdurmayıp, ek olarak İngiliz politikasına karşı İran ve Afganistan'da açıkça bildiri yayınlıyorlardı. İran Komünist partisini de gizlice örgütleyip, onların çalışmalarına gizli destek veriyordu. Söz konusu olan faaliyetler öyle bir noktaya geldi ki, 8 Mayıs 1923'te İngiliz hükümeti Sovyetler Birliği'ne on günlük ultimatom verdi. Eğer düşmanca

---

⁹⁴ Mehdevi, a.g.e., s. 79.

⁹⁵ Taghizadeh, a.g.e. s. 27.

⁹⁶ Mehdevi, a.g.e., s. 105.

propaganda faaliyetleri Ortadoğu'da bitmezse, özellikle, Tahran ve Kabil'de bulunan Sovyet büyükelçilerini geri çağırmaslarsa, iki hükümet arasındaki ticari ilişkiler kesilecekti. İngiltere, İran'ın Fars körfezine birkaç savaş gemisi gönderdi. İlk olarak Sovyet hükümeti İngiliz ultiatomunu kabul etmedi, ama birkaç mektup ve gizli görüşmelerden sonra Sovyetler, Kabil büyükelçisi Fedor Raskvlnyev'i geri çağırdı ve 1920 yılında beri, İran, Afganistan, Çin ve İngiltere'ye karşı yürüttüğü propagandayı sonlandırdı.⁹⁷

Bu süreç, özellikle İran ve Sovyet ticareti arasındaki görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasına ve Mustafî El-Memalik hükümetinin yıkılmasına sebep oldu. Kısa bir süre içinde Moşiru'd-Devle tekrar başbakan oldu. Aynı dönem de yani Haziran-Kasım ayları süresinde tarihlerinde Sardar Sepah gittikçe güçlendi ve birbiri ardına ülkenin tüm stratejik alanları taraftarları tarafından ele geçirildi. Bir grup milletvekili onun saltanatının destekleyicisi oldu. Bu Moşiru'd-Devle'nin istifasına sebep oldu ve bunlar Sardar Sepah'ın hükümetine zemin hazırladı.⁹⁸

Bu olaylar olurken, komşu ülke Türkiye'de önemli olaylar gelişmekteydi, bu olayların etkileri İran'da da hissedildi. Bunlar İran'da çok ses ve heyecan getirdi. İngiltere, uluslararası savaş bitiminden sonra bütün gücüyle yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğunu korumaya çalıştı ve çeşitli şekillerde sultan Vahdettin'i destekledi ama Anadolu'da General Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele hareketi, yabancı işgal güçlerinin başarısızlıkları bu ülke halkının Mustafa Kemal'e destek vermesine neden oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni ulusun başkenti Ankara'da kuruldu. Eylül 1922 yılında, son Osmanlı padişahı Sultan Vahdettin bir İngiliz savaş gemisi ile Türkiye'yi terk etti. Kısa bir süre sonra Türkiye'nin yeni hükümeti eski Sultan'ın kuzeni Abdulmecid'i halife tayin olarak atandı ve yabancıların desteği ve provokasyonlar ile saltanata dönmeye çalışmıştı. Bundan dolayı, 29 Ekim 1923 tarihinde halifelik bitti ve Türkiye Cumhuriyeti kuruluşunu ilan etti.⁹⁹

Bu olaya, İran da doğrudan tepki gösterdi ve Ahmet Şah, Sardar Sepah başbakanlığına emir verip, kendisi acil bir şekilde Avrupa'ya kaçtı. Kaçar şahı Kasım'da İran'dan Avrupa'ya gittikten sonra bir daha geri dönmedi ve saltanatını

⁹⁷ Mehdevi, a.g.e., s. 379–380.

⁹⁸ Ruzname-ı Meclis, Şumare, 174, s. 28.

⁹⁹ Mehdevi, a.g.e., s. 380.

kardeşi Muhammed Hasan Mirza'ya¹⁰⁰ bırakmış oldu. Bu arada Sardar Sepah ülkenin tüm ordusunu ele geçirdi. Türklerin ardından saltanatın ortadan kaldırılması ve İran Cumhuriyeti kurulma fikri aklına geldi. 1924 yılının ilk aylarında, Cumhuriyetin kuruluşu lehine Tahran ve diğer şehirlerde birçok protesto düzenlendi ama bazı din adamları ve siyasiler, bu planın ülkenin çıkarlarına uygun olmadığını düşündüler. Bu yüzden Sardar Sepah bu fikrîden vazgeçti ve bunu bir ilan ile 1 Nisan 1924 tarihinde açıkladı. Sovyet hükümeti o güne kadar İran yöneticilerine şüphe ile bakıyordu. Sardar Sepah hükümetinin uygulamaları değiştikten kısa süre sonra iki ülke arasında dostluk ilişkileri yeniden başladı. Sovyetler, Sardar Sepah'ı kendi kendini yetiştirmiş bir adam biliyorlardı, halk içinden yükselmişti. Bu yüzden Ruslar tarafından desteklenmiştir. Feodallik ve kaosa karşı durup, İran toplumunu feodalizmden burjuvaziye götürerek sosyalizme bir adım daha yaklaştırdı. Bu politikanın uygulanmasında ticari sözleşmeler için müzakerelere devam edildi ve 3 Temmuz 1924 yılında Tahran'da bir Anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre, İran ve Sovyet vatandaşları hak eşitliği kazanmıştır. Sovyet hükümeti Avrupa'ya gidecek transit İran eşyası için kısıtlamalar yapılmamasına taahhüt verdi. Böylece, Sovyetler imtiyaz vererek İngilizler tarafından ticarete elde edilmiş aynı hak ve imtiyazları kazandılar.¹⁰¹

Sözleşmenin imzalanmasından sonra Sardar Sepah her noktada konumunu sağlamlaştırmak için son feodal beyi olan, Şeyh Khaz'alı'nın¹⁰² Huzistan'da ortadan kaldırmasına karar verdi. Söz konusu olan şeyh, 1897 yılında miras olarak kardeşi yerine Huzistan hükümetini ele geçirip yarı bağımsız bir hale gelmişti. İngiliz hükümeti tarafından Kasım 1914 yılında imzalanan bir gizli anlaşmaya göre İngiliz devletinin koruması altında kendilerini yerleştirip, Güney'in petrol tesisleri koruyucusu unvanını almıştı. Şeyh Khaz'alı hiçbir şekilde merkezi hükümete itaat etmiyordu ve uluslararası savaşlarda on ikinci İngiliz kol ordusuna önemli noktalarda yardım etmişti. Başlangıçta Sardar Sepah, Şeyh Khaz'alı itaat etme çağrısında bulunda ama onun çağrısını Şeyh Khaz'al işgal olarak tanımladı. Ahmet Şah'ın lehine bir "Saadet isyanı" isimli komiteyi kurdu. Sardar Sepah bizzat kendisi Huzistan'a gitmeye karar verdi ama İngiliz bakan yardımcısı Sir

¹⁰⁰ Mohammad Hassan Mirza, a.g.e. s. 146.

¹⁰¹ Mehdevi, a.g.e., s.380-381.

¹⁰² Khaz'al al-Ka'bi, a.g.e. s. 73.

Persi Lauren bu yolculuğa karşı çıktı. Ancak Sardar Sepahı'nın kararını değiştiremediğini fark ettikten sonra, İran hükümetine karşı, İngiltere ve Sheyh Khaz'al arasında bir anlaşma yapıldığını İran hükümetine bildirdi ve hükümetten Huzistan'a asker göndermekten vazgeçmesini talep etti.¹⁰³

Bu kez İngilizlerin politikası ilkesel olarak İran'da iktidarlı ve güçlü bir devlet oluşturulmasına ve İran, Afganistan, Irak ve Hindistan'da komünizmin yayılmasına engel olmaktı; ama sözlü ve yazılı itirazı yeterli görüp ve kendi açık desteğini Khaz'alden geri çekti. Şeyh Khaz'al Tahran'ın ordusuna karşı direnemedi ve Ahvaz'da Sardar Sepah'a teslim oldu ve böylece İran ordusu tüm Huzitan'ı ele geçirdi.¹⁰⁴

14 Şubat 1925, Milli Meclis heyeti, Ahmet Şah'ı başkomutanlık görevinden alıp bu görevi Serdar Sepah'a verdi. 31 Ekim 1925 tarihinde Kaçar hanedanının devrilmesine karar verildi ve geçici hükümeti Rıza Han Sardar Sepah'e verdi. İngiltere İran'ın yeni rejimini tanıyan ilk devlet oldu. İki ülke arasındaki tüm taahhütlerin ve anlaşmaların geçerli olması, İran'ın istikrara sağlaması ve onu koruması şartıyla anlaştı. İngiltere'den sonra İran ile diplomatik ilişkileri olan diğer hükümetler tarafından yeni rejim resmi olarak kabul edildi ve Sovyet devleti kendi dostluğunu göstermek amacıyla Tahran'daki elçiliğini, büyükelçilik düzeyine yükseltti.¹⁰⁵

Saltanatı belirlemek amacı ile kurulan Kurucu Meclisi, 12 Aralık 1925 günü, anayasasının birkaç maddesini değiştirerek Rıza Han Sardar Sepah'a krallık yetkisi verildi ve 25 Nisan 1926 yılında Rıza Şah Pehlevi ismiyle taçlandırıldı. Meşrutiyetin kuruluşunun üzerinden daha yirmi yıl geçmeden, İran'da tekrar mutlakiyetçilik insanları temel özgürlüklerinden mahrum bıraktı.

3.3. Yabancılara tanınan bazı İmtiyazlarının Kaldırılması

İngiliz hükümeti İran'da komünizme karşı güçlü bir rejimin oluşturulmasından memnundu. Bu yüzden yeni rejim on dokuzuncu yüzyılda yabancılara verilen bazı imtiyazları gereksiz bulup iptal edilmesini

¹⁰³ Kesrevi Ahmed, *Tarikh-e Mashrooteye İran I*, Tahran 1363, s. 29.

¹⁰⁴ Mehdevi, a.g.e., s.382.

¹⁰⁵ Mehdevi, a.g.e., s.383.

olumlu karşıladı. Böylece kendi prestijini artırmakta da başarılı olmuştur. Yeni rejim, öncelikle, polisi, yabancı konsolosluklar ve elçilikler için özel güvenlikleri kaldırdı. İkincisi; Kapitülasyon ortadan kaldırılma hazırlıklarını sağladı. 10 Mayıs 1927 tarihinde bir mektup ile tüm yabancı diplomatik görevliler ile yapılan önceki anlaşmaların kaldırıldığı ve karar aşamasındaki Anlaşmaların da veto edildiğini haberdar etti. İmtiyazların kaldırılmasından bir yıl sonra herhangi bir hak yabancılara verilmeyecekti. Bu dönem boyunca, yeni mahkemelerin ve ceza hukukunun kurulması benimsendi. 10 Mayıs 1928 tarihinde, yani Türkmençay anlaşmasının imzalanmasından bir yüzyıl sonra, kapitülasyonlar İran'da kaldırıldı.¹⁰⁶

Üçüncü olarak, devlet kurumlarında görev yapan yabancıların ve kendi hükümetlerinden ziyade başkalarının politikalarını icra eden İranlıların görevlerine son verildi. Bu amaçla, Doktor Millspaugh ve Amerikan danışmanlar kurulunun yetkileri sınırlandırıldı. Kurul, yetkilerinin kısıtlanmasını kabul etmediklerinden dolayı Haziran 1927 'dan sonra hizmetleri sonlandırıldı. Ayrıca Belçikalı danışmanların gitmesiyle gümrük ve posta işlerinin bir bölümünü İranlılara geri verildi ve 1934 yılında, gümrük ve posta işletmeleri tamamen İranlıların eline geçti.¹⁰⁷

Dördüncü olarak; 19.uncu yüzyılda imzalanan tüm gümrük anlaşmaları ve İran'ın ekonomisini bağımlı yapan sınırlayıcı maddeler kaldırıldı ve İran'la yabancı hükümetler arasında yeni ticari anlaşmalar imzalanmasına karar verildi. Bu arada, İran'ın güney gümrüğü hala İngilizlerin elindeydi ve onlar gümrük gelirini İran hükümetinden borçlarının taksiti olarak alıyorlardı. Bu durumda yeni anlaşmaların kabulüyle, İran hükümetine son birkaç yılda verilen, toplam altı buçuk milyon İngiliz sterlinlik kredilerinin ödemesi ertelenmiştir. İran hükümeti bu konu hakkında anlaştı ve 9 Mayıs 1928 tarihinde İngiltere başbakan elçisi Sir Henry Clive ve İran dışişleri bakanlığı tarafından görevlendiren Feth Ali Han Pakravan arasında bir Anlaşma imzalandı. Böylece İngiltere İran'ın güney

---

¹⁰⁶ Asghar Alam Tabriz, *Aydınların, dini liderler ve Esnafın İran'ın yakın dönem Toplumsal hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, Ankara Üniv. Sosual Bilimler Ens. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2004, s. 131.

¹⁰⁷ Alam Tabriz, a.g.e., s.131.

gümrüğünü hükümete teslim etti. İran devleti İngiltere'ye karşı olan tüm borçlarını Haziran 1933 yılına kadar, beş yıl içinde ödedi.¹⁰⁸

Beşinci olarak; Para basma münhasır hakkı Şahi Bankasından geri alındı. 13 Mayıs 1930 tarihinde hükümet ve banka arasında imzalanan anlaşmaya göre münhasır hakkı, iki yüz bin lira ödeme karşısında ve banka hesaplarının denetlenmesinden vazgeçilmesi ve yüzde altı özel kar alınması şartıyla kaldırılıp İran Milli bankasına transfer edildi. Milli banka yeni paraların basımına başladı.¹⁰⁹

Bu çalışmalarla diktatörlük ve milliyetçi rejim düşüncesinde olan hükümet, kendini milli haklarının destekleyicisi olarak göstermiştir ve kendi diktatörlüğüne karşı tüm muhaliflerin sesini bastırmıştır.

3.4. İran ile Sovyetler Birliği Arasındaki Kriz

Rıza Şah'ın saltanatının başlarında İran ve Sovyetler Birliği arasında çok iyi ilişkiler vardı. Balıkçılık dışında iki devlet arasında önemli bir problem söz konusu değildi. Hazar denizinde balıkçılık imtiyazı Nasır el-Din Şah¹¹⁰ tarafından 14 Ekim 1879'da Rus vatandaşı Stepan Lianazov adına birkaç kez verilip sonrasında yenilenmişti. 1925'de bu imtiyaz son kez verildi. Sovyet hükümeti Ekim Devrimi'nden sonra, imtiyaz sahiplerinin (Lianazov'un varisleri) sözleşme ve mülkiyetlerine el koydu ve hatta Amity (Kardeşlik) anlaşması olmasına rağmen, 1921'de balıkçılık haklarından vazgeçmedi ve kendi haklarını korumak için bir silahlı savaş gemisini Anzali'ye getirtti.¹¹¹

İmtiyazın sonu geldiği zaman İran hükümeti bu imtiyazın resmen kaldırıldığını açıkladı ama Sovyet hükümeti bunu kabul etmedi ve karara itiraz etti. Bu konu mahkemeye yönlendirildi ve Muhammed Ali Forugi başbakanlığı döneminde, kendisinin de başkanlık ettiği jüride, imtiyaz sahiplerinin lehine oy verildi. İmtiyaz on beş yıl süreyle uzatıldı. Milli Meclis bu hükmü kabul etmedi, bu yüzden iki ülke arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Şubat 1926'da Sovyet hükümeti, iki ülke arasında bozulan ilişkiden dolayı özellikle İran'a petrol ve

---

¹⁰⁸ Alam Tabriz, a.g.e., s. 132.

¹⁰⁹ Mehdevi, a.g.e., s. 383-384.

¹¹⁰ Alam Tabriz, a.g.e., s. 133.

¹¹¹ Mehdevi, a.g.e., s.384.

benzin ithalatını engellemek için arasındaki sınırları kapattı ve böylece İran'ın kuzeyindeki insanlara ve işletmelere büyük zarar verildi.¹¹²

Moskova ve Londra arasındaki diplomatik ilişkiler, İngiltere'de Sovyetler Birliği'nin ajan ağı ortaya çıkarmasıyla 12 Mayıs 1927 tarihinde İngiliz ve Sovyet diplomatik ilişkileri kesildi. Ruslar kendi itibarını İngiltere'de kaybettikten sonra kısa sürede İran'la ilişkilerini düzetmeye başladı. Sonuç olarak, dışişleri bakanı Müşavir Al-Memalik Ensari¹¹³ başkanlığında bir heyet Moskova'ya gitti.

Ekim 1927 yılında Rus makamları ile Müşavir Al-Memalik görüşmeleri birçok anlaşmanın imzalanmasını sağlamıştır. Birinci olarak; Balıkçılık konusunda ortak bir Sovyet-İran şirketi kurulacak, oluşturulan şirketin başında bir İranlı olacaktır. Hazar Denizi'nde balıkçılıktan elde edilen kar ise ikiye bölünecektir. İkincisi; Güvenlilik ve tarafsız anlaşması iki ülke arasında imzalandı ve bu anlaşmaya göre taraflar kendi silahlı kuvvetlerinin başka ülkenin topraklarına girmesinden kaçınmayacaktı. Eğer iki ülkeden biri, bir ülke tarafından saldırıya uğrarsa diğer ülke işgalciler ile işbirliği yapmayacaktı ve iki hükümet sıkıntılarını gidermek için barışçıl yollara başvuracaktı. Üçüncüsü; Bir ticari sözleşme imzalandı. Bu sözleşmeye göre, Ruslar İran mallarının girişi için elli milyon ruble eşdeğerinde kota vermişti. Dördüncü; Bir Anlaşma ile Anzali limanının tesislerinin aktarımı İran'a verildi. Bu Anlaşmanın hükümleri hemen uygulandı ve Sovyetler Birliği'nin küçük savaş gemisi İran kıyılarını terk etti ve bu limanlar Anzali, Bandar Pehlevi olarak adlandırıldı. Sovyet hükümeti, İran Sarayı'na ilk büyükelçisi Jacques Davtian'ı gönderdi ve iki ülke arasındaki ilişkileri iyileştirildi.¹¹⁴

1927 yılının sonlarında, Beyaz Ruslar, Fransa ve İspanya'da Sovyet hükümetine karşı çalışan bir grup İran'a geldiler ve İranda'ki Ermenilerinin yardımı ile Sovyetler Birliği'ne karşı bir plan yapmayı kararlaştırdı. Sovyet hükümetinin talebi üzerine, İran hükümeti bazı elemanlarının tutuklanması ve sürgün edilmesini emretti ve bir daha kendi topraklarında herhangi bir dış

---

¹¹² Mehdevi, a.g.e., s.385.

¹¹³ Abrahamian, a.g.e., s.153.

¹¹⁴ Abrahamian, a.g.e., s. 154.

kuvvetine Sovyetler Birliği'ne saldırmak için mücadele kampı vermemesine söz verdi.¹¹⁵

Aynı zamanda Sovyetler, İran'a karşı gizli faaliyetlerini devam ettirerek komünist elemanlarını güçlendiriyordu. 1929 yılında Tahran'da Ticaret Sendikası idaresinde George Agabegov adındaki bir çalışan İngiliz elçiliğine sığındı ve İngilizler yardımıyla Avrupa'ya gitti. Orada bir kitap yayınlayıp, bu kitapta İran'daki Sovyetlerin gizli ajan şebekesinin çalışmasını yöntemlerini açıkladı. Bu kitap ajan şebekesinin keşfedilmesini sağladı ve İran'da Sovyet ajanların bazılarının tutuklamasına neden oldu. İran Hükümeti komünizm faaliyetlerine ve savunucularına karşı sert tavır takındı. Haziran 1931 Milli Mecliste bir kanun onaylandı. Kanuna göre bu tür faaliyetler yasaklanmıştı ve ihlalciler ağır cezalara çarptırılırdı. Bu olaylar İran ve Sovyetler Birliği arasındaki mevcut ilişkilere şiddetli bir hasar verdi ve Davotyan'ın Moskova'ya davet etmesine neden oldu.¹¹⁶

Bu tarihten sonra Sovyetler tekrar İran ile dış ticaret çalışmalarını engellemeye başladı. Böylece Tahran Ticaret Odası, Sovyetler Birliği ile ticarete ambargo koydu ve bazı tüccarlar bu karara boyun eğmediler. Devlet 1932 yılında dış ticaret tekelliğine karar verip ve bu kararı meclisten geçirdi. Dış ticaret işlerini Sovyetler gibi kendi tekeline aldı. Foroghî ve Dışişleri bakanı Moskova yolculuğu ve Sovyet dışişleri komiseri yardımcısı Karakhan'in Tahran ziyaretinden sonra iki ülke arasındaki ticaret ambargosu kaldırıldı ve yeni Anlaşma tarafların temsilcileri tarafından Londra'da 3 Temmuz 1933 tarihinde imzalandı. 1937 yılında İran'da elli üç üye ve aydınlardan oluşan bir komünist şebekesi, bazı gazete ve dergileri yayınlamaktan dolayı İran hükümeti tarafından yakalanıp tutuklandı ve ağırlaştırılmış hapse mahkûm edildi. Bu olaydan sonra, iki ülke arasındaki ilişkiler daha da gerginleşti ve 1938 yılında Sovyet hükümeti, Kafkasya'da ikamet eden yaklaşık üç bin beş yüz İranlı göçmeni sınır dışı etti. Göçmenler arasında çok sayıda şüpheli vardı ve nitekim daha sonra bu şahısların Sovyetler Birliği'nin görevlileri ve ajanları oldukları keşfedildi.¹¹⁷

---

¹¹⁵ A.R. Elevi, *İktisad Siyasî, Khotud Siyasî Baed Az Engelabe İslami İran*, Tahran, İşletme ve Programlama Yüksek Eğitim ve Araştırma Müessesesi, 2003 (Siyasal Ekonomi, İslami Devrimden Sonra İran'da Siyasal Çizgi). s. 145.

¹¹⁶ Elevi, a.g.e., s. 146.

¹¹⁷ Elevi, a.g.e., s.146.

3.5. Darcy Petrol İmtiyazı Kaldırılması ve İngiltere ile İtilaf

1932’de İran ve İngiltere petrol şirketi İran hükümetine 1931’de talep ettiği petrol parasının sadece 302.000 lira olduğunu açıkladı. Hâlbuki 1930’daki para bu meblağın dört katıydı. Bundan dolayı İran devleti buna itiraz etti. Ama petrol şirketi bunu kabul etmedi; bu durumda Rıza Şah kolayca 27 Kasım 1932 gecesi anlaşmayı iptal etti ve bakanlar kuruluna derhal Darcy İmtiyazının kaldırılmasına emretti ve ertesi gün imtiyaz kaldırıldı. İran hükümeti ve petrol şirketleri arasındaki petrol gelirlerinin paylaşılma problemi çok eskiden beri vardı. Petrolün üretimi, rafinajı ve dünya çapında dağıtımını firma ortaklarına ve İngiliz hazinesine iyi gelir getirdi. Ancak şirket hesaplarında her zaman sıkıntılar da yarattı. Öyle ki 1920’ye kadar devlete bir dinar dahi ödememiştir. O dönemin başbakanı Moşiru’d-Devle Petrol şirketinin gecikmiş borçlarını talep etti ve Petrol Şirketi Maliye danışmanı olarak Armitage Smith Londra'ya gönderildi. İngiliz şirket yöneticileri 22 Aralık 1920 tarihinde Armitage Smith ile bir anlaşma yaptı. Ona göre şirket yapılan talepler karşılığında, bir milyon lira ödemek zorunda kaldı. Petrol şirketi 1921'den 1931'e kadar İran devletine toplamda 24.000.000 frank vermiştir. Hâlbuki bu miktarın birkaç katını İngiltere hazinesine vergi olarak ödemiştir.¹¹⁸

Rıza şahın saltanatının başından beri İngilizler diktatörlük zamanında elde edilmiş Darcy imtiyazının yenilenmesini istiyorlardı. Hatta diğer imtiyazları da onaylamak için İran hükümetine vermişlerdi. Mesela Şubat 1931’de Hindistan-Avrupa telgraf hatları imtiyazının on dört yıl olmasına rağmen ve kablosuz telgrafın gelişmesinin artık gerekli olmadığı düşünülüp İran hükümetine iade edildi. Ayrıca kendi deniz üssünü, İran karasuları bulunan Fars Körfezinden çıkarıp Buşehr filosunun merkezini Bahreyn’e taşıdı.¹¹⁹

Sözleşmenin İran hükümeti tarafından iptal edilmesi İngiltere ile ilişkilerinde büyük bir krize sebep oldu. Aralık 1932 yılında İngiltere hükümeti İranı tehdit ederek eğer kendi kararından vazgeçmez ise korkunç sonuçlarıyla karşı karşıya

---

¹¹⁸ Mehdevi, a.g.e., s.108-115.

¹¹⁹ Mehdevi, a.g.e., s. 388.

geleceğini bildirdi ve bölgeye birkaç savaş gemisini gönderdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir John Simon milletler topluluğuna İran devletini şikayet etti.¹²⁰

18 Aralık 1932 tarihinde Sir Eric Drummond milletler topluluğunun Genel Sekreteri, İran ve İngiliz hükümetlerine bir telgrafla çağrıda bulundu. İhtilafı şiddetlendirecek her türlü hareketten kaçınıp, Birleşmiş Milletler merkez toplumuna kendi temsilcilerini göndermesini talep etti. İran hükümeti bir heyeti adalet bakanı Ali Ekber Daver başkanlığında ve Hüseyin Ala Milli bankası başkanının üyeliğinde, birkaç kişiyi daha Geneva'ya gönderdi. İngiltere dışişleri bakanı Sir John Simon'u Londra temsilcisi olarak tanıttı. 26 Ocak 1933 toplantısında hakem, İran devletinin meşruiyetini ifade edip ve Darcy İmtiyazının kaldırılması milletin çıkarlarına ters düşeceğini belirtti. Simon, İran hükümetinin eylemlerine verilen yanıtı uluslararası hukuka aykırı ve Britanya İmparatorluğu'nun menfaatlerine zarar getireceğini ifade etti. Milletler Cemiyeti Konseyi, tarafların görüşlerini dinledikten sonra Çekoslovakya Dışişleri Bakanını Doktor Edouard Benes'u ihtilafı araştırması için görevlendirdi. 3 Şubat toplantısında Doktor Benes bir karar önerisi beyan etti. Bu karara göre taraflar birbirleri ile doğrudan müzakere etmek için davet edilecek ve Mayısta görüşülecek olan oturum sonunda bir çözüme varılacaktı.¹²¹

Taraflar arasında doğrudan görüşmeler başladı ve İngilizler, İran'ın payını biraz yükseltip İranlıların petrol çıkarımında görev almasını kabul ettiler. Ancak Maliye Bakanı Taghizade ve petrol şirketi başkanı Sir John Kidmen arasında anlaşma imzalamadan önce imtiyazın son kez uzatıldığını belirttiler. Kidman, Rıza Şah ile özel görüşmelerin ardından, 29 Mayıs 1933 tarihinde Tahran'da imzalanan anlaşmaya göre, petrol gelirlerinden yüzde yirmi kar payı ve ek olarak ton başına dört şilin ödenmesi kabul edildi. Petrol şirketine verilen imtiyazda Kermanşah ve Hozistan eyaletinde petrol çıkarılan alan yüz bin km²'ye düşürüldü. Şirket özel hızlandırılmış bir eğitim programı düzenlemede sorumlu oldu ve İran petrol endüstrisinin kendi üretimini sağlaması için katkı vermeye söz verdi, buna karşılık da, petrol imtiyazı altmış yıl uzatılmıştı. Böylece petrol üzerinde İran ve İngiltere arasındaki sorun sona erdi. Ancak iki ülke arasındaki ilişkilerde soğuk bir dönem başladı ve bu Rıza Şah'ın saltanatı sonuna kadar devam etti. Bu dönemde petrol

¹²⁰ Mohemmed Ali Mehmîd, *Pajoheshi dar Tarikh-e Diplomasîye İran ghabl az Hakhamaneshîyan ta Payan-e Ghajariye*, Tahran, Nashre Mitra, 1361, s. 308.

¹²¹ Mehmîd, a.g.e., 309.

şirketleri tarafından devlete toplamda yaklaşık 50.000.000 frank katkı payı ödendi. Ancak bunların çoğu silah ve mühimmat şeklinde İran askeriyesine verildi ve Müttefiklerin işgalinden sonra verilen donanım tekrar İngilizlerin ellerine geçti.¹²²

3.6. Saldırmazlık Anlaşması ve Orta Doğu İşbirliği (Sadabad Anlaşması) 8 Temmuz 1937

İkinci Dünya Savaşı arasındaki yıllarda, İngiltere'nin tüm Ortadoğu üzerinde bir hâkimiyeti vardı. Bu bölgede Irak, Filistin ve Ürdün dışındaki ülkeler uluslar topluluk tarafından İngiltere'nin emri altında ve Mısır ve Suudi Arabistan gibi diğer ülkeler de bazı haklar ve ayrıcalıklı sözleşmeler sonucunda İngiltere'ye bağlanmıştır. Uluslararası Savaşın sonra İngiltere'nin önerisiyle Ortadoğu ülkeleri arasında ortak askeri Anlaşma, Basra Körfezi ve Orta Doğu petrol alanlarında bir bariyer olarak, Sovyet etkisinin yayılmasını önlemek için böyle bir anlaşmanın gerekli olduğu savunulmaktaydı. Bu yüzden bölge hükümetleri arasındaki ihtilafları gidererek ortadan kaldırıp iş birlik ve saldırmazlık Anlaşması olan Sadabad olarak bilinen Anlaşmanın yapılmasını sağladılar.

İran, Irak ve Afganistan'ın yer aldığı ve Türkiye'nin hazırlanmasında baş rol oynadığı Sadabad Paktı, aslında adının da çağrıştırdığı gibi bir askeri ittifak antlaşması değildi. Esas itibariyle birer saldırmazlık ve dostluk antlaşmasıydı. Bu paktın esas amacı şöyledir:

1-Sınır sorunlarının kalıcı biçimde çözülmesi isteği: Pakta taraf devletlerin coğrafi bakımdan merkezde yer alan İran ile sınır sorunları vardı. İran-Türkiye arasında sınır sorunları yaşıyordu. İran'ın Afganistan' la da benzer bir sınır uyuşmazlığı söz konusuydu. İran-İran arasında sınır çizgisinin Şattularap'ın neresinden geçeceğine dair bir anlaşmazlık vardı. Ayrıca Irak, İran'ın güney Irak'taki Şiiler ve kuzey Irak'taki Kürtler üzerindeki etkisinden çekiniyordu. Bu sorunların temelinde ise güven boşluğu bulunmaktaydı.

2-Ülkelerin bağımsızlık ve egemenliklerini vurgulama isteği: Sömürge ve yarı sömürge döneminden kısa bir süre önce kurtulabilen (Afganistan-1919, İran-

---

¹²² Abdureza Huşeng Mehdevi, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviy-e Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom 1500-1945)*, Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 391.

1923, Türkiye-1923, Irak-1932) bu ülkeler için bağımsızlığın vurgulanması, (Irak-İngiltere bağı hariç) hiçbir büyük devletin nüfus alanı içinde olmadıklarını ilan edilmesi önemliydi. Türkiye dışındaki üye devletler için bu pakt, kurucusu oldukları ilk uluslar arası örgüttü. Özellikle Irak için bu durum daha önemliydi

3.7. İran'ın Pakta Üye Devletlerle İlişkileri (Özet Olarak) ¹²³

3.7.1. Afganistan

27 Mayıs 1919 tarihinde dördüncü İngiliz-Afgan Savaşının ardından, Afgan halkının bağımsızlığı elde etmek için sergilenen kararlılığı sayesinde, iki ülke arasında barış Anlaşması imzalandı ve buna göre ülkede İngiliz himayesi sona erdi. 1921 yılında Afganistan hükümetinin tam bağımsızlığı ilan edildi ve İran hükümeti hemen bu devleti aynı dil ve dine sahip olduğundan dolayı resmen tanıdı ve Kabil'de büyükelçilik kurdu. 22 Haziran 1921 tarihinde tarafsızlık Anlaşması Kabil'de İran ve Afganistan arasında imzalandı. Bu Anlaşma politik olarak çok önemliydi, çünkü büyük ölçüde Afgan Kralı Amanullah Han'ın Ortadoğu'da, konsolide olmasına yardım etti. Amanullah Han ilerici düşünceye sahip olan birisiydi. Haziran 1928 yılında Eşi Kraliçe Soraya ile birlikte, önce Avrupa ülkelerini ve sonrasında da Türkiye ve İran'ı ziyaret etti.¹²⁴

İran ve Türkiye'nin liderlerinin, Avrupa medeniyetinin uygulanması konusunda Eminullah Han'a büyük etkisi oldu ve böylece memlekete döndükten sonra güçlü reformlar yaptı. Habibullah Sakka adında bir adamın önderliğinde ülkenin kuzeyinde fanatik kabilelerin bazıları isyan edip Kabil'i ele geçirdiler. Eminullah Han Kandahar'a gitti, ancak orada isyancılara yenildi. Önce Hindistan sonra da İtalya'ya kaçtı. Kardeşi Inayatullah Han da hiçbir iş yapamadı ve Sakka işbirlikçileri ile Afganistan hükümetini ele geçirip eski kral'ın tüm medeniyet ve reform izlerini ortadan yok etti. Birkaç ay sonra Afganistan Başbakanı Sardar Muhammed Nadir Han Fransa'da direnişçilere karşı mücadele liderliğini ele geçirip İngiltere desteği ile ceza almak için Sakka'yı mağlup edip onu asmak suretiyle cezalanırdı ve kendisi de Ekim 1929 yılında, Muhammed Nadir Şah

¹²³ Elahi, H. *Ahamiyate Stratejik-e İran dar Jang-e Jahaniye Dovvom*, Markaz-e Naşr-e Daneshgahi, Tahran, Payame Noor basını, 3. baskı, 1367, s. 149.

¹²⁴ Abdureza Huşeng Mehdevi,, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeyiye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom 1500-1945)*, AmirKebir, Tahran, 1375, s. 391.

olarak saltanat tahtına oturdu. Afganistan'ın iç gelişmelerini İran hükümeti yakından takip ediyordu, bu nedenle, İran hemen Afganistan'ın yeni hükümetini tanıdı ve Şubat 1930 yılında Kabil'de kendi elçiliğini büyükelçilik rütbesine terfi ettirdi. 17 Mart 1934 tarihinde Horasan ve Sistan bölgelerinde, iki ülke arasındaki sınır ihtilafları Türk hükümetinin hakemliği ile çözüldü ve iki ülke arasındaki ilişkiler daha da geliştirildi.¹²⁵

3.7.2. Irak

Dünya savaşı sonrası İngilizlerin Araplara bağımsızlık vermesiyle ilgili sözler neticesinde, Türklere karşı yapılan işbirliğin de başarılı olmuştur. Kısa sürede savaş sona erdiği gibi Orta Doğuda, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu tüm topraklar Fransa ve İngiltere hükümetleri arasında paylaşıldı. Suriye ve Lübnan, Fransız yetkisi altında; Filistin, Trans-Ürdün ve Irak'ın Milletler Cemiyeti tarafından İngiltere yetkisi altında olmasına karar verildi. Bu iş Araplar arasında özellikle Suriye ve Irak halkları arasında memnuniyetsizliğe neden oldu. Bu milletler Osmanlı hâkimiyetinde bağımsızlık talep ediyorlardı, ancak şimdi de yabancıların sömürüsüyle karşı karşıya kalmış ve sömürüye karşı başkaldırmaya başlamışlardı¹²⁶.

1920 Nisan ayında Irak genelinde şehirlerde isyanlar çıktı ve Şii din adamlarının önderliğinde halk İngiliz tesislerine saldırılara girişti. Ama İngilizler Irak'ı askeri işgal altına almışlardı. Mekke Şerifi Emir Faysal en büyük oğlu, savaş zamanı yaptığı hizmetler nedeniyle, Suriye'nin monarşisini elde etmiş, ama Fransız muhalefeti nedeniyle de ülke dışına sürülmüştü. Ağustos 1921 yılında Kral I. Faysal, Irak'ta saltanat tahtında oturdu. Nisan 1929 yılında Irak Kralı diplomatik ilişkilerin kurulmasını talep etti ve Tahran'a iyi niyet ile bir heyet gönderdi. İran hükümeti bu talebi kabul etti ve bu yılın Haziran ayında Bağdat'ta bir elçilik kuruldu. 1932 yılının başında İngiliz hükümeti Irak'ta yetkisine son verdi ve Irak'ın petrolünü devlet hukuku ve askeri üsleri, rezervleri ile ilgili birkaç sözleşme imzaladıktan sonra devretti. Sonuçta Irak'ı tam bağımsız olarak tanıdı. Birkaç ay sonra, Nisan 1932 yılında Kral Faysal Tahran'ı ziyaret etti ve İranlı

¹²⁵ Elahi, H. a.g.e., s. 150-153.

¹²⁶ Hosseyin Mekki, *Zendeganiye Siyasiye Soltan Ahmad Shah-e Ghajar*, Tahran 1370, s. 98.

yetkililer tarafından karşılandı. Bu dönem İran ve Irak arasındaki anlaşmazlıklardan en önemlisi Şattül-Arab'ta taşımacılık konusuydu.¹²⁷

İran ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan hiçbir sınır Anlaşmasında Şattül-Arab'ın iki ülke arasındaki sınır çizgisi olarak belirlenmesi açık ve net değildi, ama iki devlet ortak olarak bu uluslararası nehri sınır çizgisi olarak uygulanmıştır. 1934 yılında Irak hükümeti İran'ın Şattül-Arap'taki egemenliğini önlemek için İngiltere desteği ile Birleşmiş Milletlere dava açtı. Birleşik toplumun her iki tarafı doğrudan müzakereye davet etti ve sonunda 4 Temmuz 1937 yılında İngiltere'nin de baskısıyla kısa sürede İran ve Irak arasında bir Anlaşma imzalandı ve bu Anlaşmaya göre Şattül-Arap'ta Hürremşehir'in ve Abadan bölgesinde akan suların dışında kalan yerlerin tüm hakkı Irak hükümetine verildi.¹²⁸

3.7.3. Suudi Arabistan

Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali ve çocukları uluslararası savaşta İngilizlere yardım sonucunda bağımsızlık vaatleri almışlardı. Savaşın hemen ardından, Mekke Şerifi, Hicaz Kralı oldu. Onun büyük oğlu Faysal İngiliz yardımıyla Irak Kralı ve diğer oğlu Abdullah da Ürdün Kralı oldu. Ama Vehhabi tarikat lideri Abdülaziz İbn AlSuud, Najd kabilelerin etkili başkanı, bu durumu kabul etmedi ve 1925 yılına kadar süren savaş sırasında, Hüseyin bin Ali'ni Hicaz'dan kovdu, 8 Ocak 1926 tüm Arap yarımadasının üzerinde iktidarını gösterip ve kendini Hicaz ve Necd Kralı olarak ilan etti. İngiltere hükümeti yeni kralı, İbn Suud'un Faysal ve Abdullah'ın Irak ve Ürdün'de saltanatlarının kabullenmesi ve aynı zamanda İngiltere'nin Fars Körfezinin güney sahilinde emirliklerin yönetmesini kabul etme şartıyla resmen tanıdı. 1929 Ağustosunda yeni kral ikinci çocuğu Şeyh Abdulfazl'ı bir heyetin başında ve aynı zamanda Dışişleri Bakanı olarak Tahran'a gönderdi ve diplomatik ilişkilerin kurulmasını talep etti. Aynı yılın 24 Ağustos tarihinde İran hükümeti Tahran'da iki ülke arasında imzalanan dostluk Anlaşması ile bu talebi kabul etti.¹²⁹

¹²⁷ Elahi, H., a.g.e., s. 156.

¹²⁸ Elahi, H., a.g.e., s. 157-160.

¹²⁹ Abdureza Huşeng, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom (1500-1945))*, Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 393.

3.7.4. Mısır

16. yüzyılın başlangıcından bu yana Mısır, Osmanlı hâkimiyetinde idi. Ama on dokuzuncu yüzyılda İngiliz ve Fransız sömürgeciler ülkeye sızmayı başladı ve 1882 yılında İngilizler, Mısır'da Hidivine verdiği borcu bahane edip ülkenin maliyesini ve savunmasını ele geçirdiler. Kasım 1914 yılında, Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'ye karşı savaşa girdiğinde, İngiltere, Mısır'da hâkimiyetini ilan ederek Mısır topraklarını işgal etti. Ama en kısa sürede savaş sona erdi ve Mısırdaki vatanseverler tarafından bağımsızlık için mücadele başladı. 22 Şubat 1922 tarihinde İngiltere hükümeti Mısır üzerindeki himayesine son verdiğini ilan etti ve Mısırın bağımsızlığını resmi olarak tanıdı. Ama Süveyş Kanalı, Mısır ve Sudan'da yabancıların ve azınlıkların çıkarları korunması ve ayrıca Mısırın savunma hakkını saklı tuttu. İran hükümeti derhal bu devleti büyük İslam devleti olarak tanıdı ve Kahire'de başkonsoloslughunu, elçiliğe dönüştürdü ve 28 Kasım 1928 yılında Tahran'da iki ülke arasında ikamet ve dostluk Anlaşması imzalandı.¹³⁰

3.7.5. Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan kısa süre sonra Sardar Sepah bir Kur'an-ı Kerim ve mücevherlerle süslenmiş bir kılıcı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdi ve onu zaferinden dolayı tebrik etti. Bu, iki lider arasındaki dostluğa giriş oldu ve her ikisi, iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerinin kurulması ve geçmişte tüm savaş ve kan dökmeleri unutulması gerektiğini ifade ettiler. Nisan 1926 yılında iki ülke arasında dostluk Anlaşması imzalandı. Ticaret, gümrük, sınır, posta işleri v.b. anlaşma müzakerelerinin hemen başlanılmasına karar verildi. Ancak, imzalanan bu anlaşmaya rağmen sınırdaki Kürt aşiretlerinin meydana getirdiği sorun çözülemedi. 15 Haziran 1928'de Tahran'da imzalanan 1926 antlaşmasına ek protokolün I. Maddesi "Bağıtlı taraflardan biri bir veya birkaç devletin düşmanca eylemiyle karşılaşır, öteki taraf duruma çare bulmak için elinden geleni çabayı gösterecektir. Eğer bu çabaya karşı savaş bir oldubitti olursa, bağıtlı taraflar durumu aralarında yeniden incelemeye yükümlenirler" ifadesi ile, olası bir

---

¹³⁰ Keşaverzi, a.g.e., s. 406.

İngiltere veya SSCB müdahalesine karşı dayanışmadan bahsediyordu.¹³¹Bu konu yanında asıl acil sorun, aşiretler oluşturduğundan, 1926'da sonra iki yıl boyunca devam eden görüşmelerde bir uzlaşmaya varılamadığı ortaya çıkmıştır. Diğer yandan 1926 antlaşmasının 2 ve 3. Maddelerinde dile getirilen pasif tarafsızlığın, 1928'de aktif tarafsızlığa dönüştürülmesi, iki ülke arasında sorunların çözümü çabalarında iyi niyetin devam ettiğinin de bir göstergesidir.

1923 sınır çatışmalarıyla somutlaşan, batı İran'daki Simko Ağa ve Güneydoğu Anadolu'daki Şeyh Sait isyanlarıyla önemi artan sınır güvenliği sorunu, Ağrı isyanları sırasında birer krize dönüştü. Özellikle Haziran 1930'da başlayan üçüncü Ağrı isyanında bu kriz çok ciddi durum meydana getirdi. Çünkü isyancılar sıkıştıkları zaman İran topraklarındaki küçük Ağrıya geçiyorlar ve yakalanmaktan kurtuluyorlardı. Sonuçta Türkiye, Ağrı tümünü kendi egemenliğinde olmadıkça bu sorunun çözülemeyeceğini düşündüğünden bölgeyi (Küçük Ağrıyı) fiilen işgal etti ve isyanı sona erdirdi. İran ise bu duruma müdahale edemedi. Türkiye'nin işgal ettiği dağlık araziye karşılık stratejik önemi olmayan tarımsal bir araziye İran'a vermeyi önerdi. Bunu reddeden İran, 1913 İstanbul protokolünün geçerli olduğunu ve bu belgede çizilen sınır değiştirilmesine kesinlikle karşı olduğunu söylüyordu. Sonuçta 1930 yılında Tahran Büyükelçiliğine atanan Hüsrev Gerede'nin Tahran yönetimiyle uzun görüşmeler, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in Tahran'a gelmesiyle bir sonuca varıldı. İran, Türkiye'nin meydana getirdiği fiili durumu ve toprak değişimini kabul etti. 23 Ocak 1932' Tahran'da biri sınır sorununun çözümü ve diğeri de hukuksal alanda işbirliği konularında iki antlaşma imzalandı. 23 Ocak 1932 antlaşmalarının ardından, 27 Mayıs 1937'de imzalanan bir antlaşmayla sınıra günümüzdeki biçimi verildi. Bu antlaşmaya göre Ağrı Dağı tümüyle (Küçük Ağrı Dağı dâhil) Türk tarafında kalacak ve karşılığında Van'ın Kotur bölgesinden verimli arazi verilecekti. Bu gelişmelerle, karşılıklı dostluk ve tarafsızlık iradesi tazelendi, Saad Abad Paktına giden yol açıldı.¹³²

Rıza Şah'ın 16 Haziran 1934'te Türkiye'ye resmi ziyaretiyle iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başladı.¹³³ Haziran 1934'de Mustafa Kemal

¹³¹ Atay Develioğlu "Sınır Sorunu", Baskın Oran (ed.); Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne olgular, belgeler, yorumlar, Cilt I, İstanbul İletişim yayınları 2001, s.362.

¹³² Develioğlu, a.g.e., s. 36

¹³³ BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Dosya:110131/30.10.0.0-122.868.7

(Atatürk) ülkeye yaptığı resmi ziyaretin ardından Atatürk'ün daveti üzerine Rıza Şah Haziran 1934 yılında ülkeye resmi bir ziyarette bulundu.¹³⁴ Siyasi müzakerelerde Rıza Şah ve Mustafa Kemal tam bir anlaşmaya vardı. Haziran 1937, Türkiye, Irak ve Afganistan Dışişleri Bakanları Tahran'da İranlı yetkililerle görüştüler. Sonuçta, Haziranın 25'de dört ülke arasındaki dostluk ve saldırmazlık Anlaşması olarak bilinen Saad Abat Paketi 8 Temmuz 1937 de imzalandı.¹³⁵

Anlaşma hükümleri, birlik görünümü ile ilgili dört ülkenin kamu politikası, üye devletlerin birine yönelecek tehlike durumunda karşılıklı destek birliği gibi maddeler içermektedir. Anlaşmayı imzalayan devletler arasında birbirlerinin iç işlerine müdahale etmeyeceklerine ve ortak sınırları resmîyette tanıyacaklarına ve birbirlerine karşı herhangi bir saldırıyı önleyip, barışı bozmayı amaçlayan toplumlar ve grupların oluşmasını müttefik ülkelerin her hangisinde olursa durduracaklarına dair taahhüt verildi. Sadabad Anlaşmasının imzalanmasından sonra Rıza Şah Millet Meclisi'nde bir konuşma sırasında şunları söyledi: “Sadabad Anlaşmasının benzeri Doğu'da görülmemiştir. Şu anda Dünya'da işler çok endişe vericidir, bu Anlaşma barışın kalması için bizlere çok yardımcı olacaktır”.¹³⁶

3.8. Fransa ve Amerika ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi

Rıza Şah döneminde batılılara tanınan bazı imtiyazları kısıtlanması ve bazılarının da kaldırılması, Fransa ve Amerika ile siyasi bağlantıların kısa bir süreliğine sınırlı bir hale gelmesine neden oldu. Bu olayların temel nedeni Fransa ve Amerika'nın bazı imtiyazların kaldırılması nedeniyle bu devletlerin İran'a karşı iç muhalefet uygulamaya çalışmaları, ayrıca İngiltere'nin de Rıza Şah'a karşı politika uygulamasıydı. Özellikle Fransız gazeteleri İran rejimine sert eleştiri yapıyordu. Ocak 1937 yılında Excelsior denilen Paris gazetesi İran hakkında fotoğraf ve makaleler yayınladı ve rejimi şiddetle eleştirdi. Rıza Şah, bu olaydan o kadar öfkelenmişti ki büyükelçisini Paris'ten çağırarak iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri kesti.¹³⁷

¹³⁴ BCA. Dosya:23943/30.10.00-200-367.3

¹³⁵ Mehdevi, a.g.e., s. 395.

¹³⁶ Elahi, H.,a.g.e., s. 166-167.

¹³⁷ Elahi, H.,a.g.e., s. 168-170.

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi, iki buçuk yıl sürdü. Öyle ki sonunda, Ortadoğu'daki Fransız kuvvetlerinin generali Maxim Weygand başkanlığında bir heyet, Prens'in düğününe katılmak ve İran hükümetinden özür dilemek için Tahran'a gönderildi. Rıza Şah bu özrü kabul etti ve Haziran 1939 yılında Anuşirvan Sipehbody, Paris'e bakan temsilcisi olarak gönderdi ve iki ülke arasındaki ilişkiler normale döndü.¹³⁸

Amerika ile siyasi ilişkilerin kesilmesine neden olay ise Kasım ayı 1935'de Washington'da İran bakan temsilcisi Celal Gaffar trafik kurallarının ihlalden ve azami hızı aşması nedeniyle, Maryland Eyaletinde bir Amerikan polis tarafından tutuklandı ve kendini tanıttığına rağmen hiç bir etkisi olmayıp kelepçelenerek Elkton'da bir polis karakoluna götürüldü. Ama o bakan temsilcisi kısa sürede serbest bırakıldı.¹³⁹

İran hükümeti Amerika'dan olayı araştırması için çağrıda bulundu. Amerika'nın hükümeti bu talebi kabul etti, ama Cordell Hull, bir röportajında şöyle söyledi: *“diplomatik dokunulmazlık sahibi olanlar, onların görev yaptığı yerde yasaları ve ülkenin düzenlemelere bir ihlaline neden olmamalıdır”*. Amerika'nın hükümeti özür dilememesi ve özellikle Dışişleri Bakanı'nın sözleri Mart 1936'da Rıza Şah Dışişleri Bakanı'na temsilcisine Amerika ile siyasi ilişkileri kesilme emrini verdi. İki buçuk yıl sonra, 1938 yılının sonunda, Amerika Bakanlığı Orta Doğu Büro Amiri Wallace Murray resmen özür diledi. Bu hareketin ardından, iki ülke arasındaki ilişki Ocak 1940 yılında yeniden başladı ve Muhammed Şayis de bakan temsilcisi olarak, Washington'a gönderildi.¹⁴⁰

Rıza Şah'ın Amerikalılara karşı verdiği tepki, 1941 yılında İngiltere ve Sovyetlerin İran'ı işgal ettiği zaman, Cumhurbaşkanı Roosevelt, Rıza Şah'ın aracılık talebine olumlu cevap vermemesine ve Müttefiklerin hareketini onaylamasına neden oldu.¹⁴¹

---

¹³⁸ Elahi, H., a.g.e., s. 171.

¹³⁹ Mehdevi, a.g.e., s. 396-397.

¹⁴⁰ Mehdevi, a.g.e., s. 398.

¹⁴¹ Elahi, H, a.g.e., s.171.

3.9. İkinci Dünya Savaşında Almanlar ile Dostluk İlişkilerinin Kurulması

İki dünya savaşları arasında İran ve Almanya arasında dostluk ilişkileri tekrar güçlendirildi ve Almanlar, İran'ın sanayileşmesinde önemli bir rol aldı. 1927 yılında ülke genelinde havayolu nakliye imtiyazı "Bankiras" havayollarına verildi ve 1928 yılında kuzey demiryolu inşaatının bir kısmı, Alman yüklenicilere aktarıldı ve 1930 yılında da Milli Bankası yönetimini Alman uzmanların verildi.¹⁴²

Ocak 1933 yılında, Adolf Hitler yönetimindeki Almanya Nasyonal Sosyalist Partisi işbaşına geldi ve Üçüncü Reich dönemi başladı. İki ülke arasındaki ilişkiler yeni bir döneme girdi. Almanlar geniş bir şekilde İran ve Almanya'nın arasında ortak Aryan ırkına sahip olduğunun reklamını yapıyorlardı. İki ülkenin milli hedefleri doğrultusunda, komünizm ve emperyalizme karşı ortak bir mücadelede başladı. Bu görüş İranlılar arasında büyük bir popülerlik kazandı. Kasım 1935'te Alman ekonomi bakanı Doktor Hjalmar Schacht, Tahran'a geldi ve iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi konusunda görüşmeler yaptı. Aralık 1935'ten sonra iki ülke arasında bir takas anlaşması imzalandı ve İran ve Almanya arasındaki ticaret hızla gelişti. Böylece beş yıl içinde İran'a Alman ihracatı beş kat arttı ve Almanya hammadde ihracatının en büyük alıcısı haline geldi. Yüzlerce Alman mühendis ve uzmanı yeni sektörleri yönetmek ve oluşturmak için İran'a getirildi. Alman malları kolaylıkla İranlıların eline geçiyordu. 1938 yılında, Hamburg ve Huremşehir arasındaki direkt nakliye hattı ve Lufthansa Havayolları şirketi Tahran-Berlin Havayolları'nı kuruldu.¹⁴³

İtalyan hükümeti Almanya'nın bir müttefiki olarak kabul edildiğinden İran Deniz Kuvvetleri'nin oluşturulmasına yardım etti. İran hükümetinin sipariş ettiği gemilerin derhal inşa ve teslim etti. İtalya'ya gönderilen genç subaylara yelkencilik teknikleri öğretildi. İran'a eğitimler gönderilmesi ve Deniz Kuvvetleri'nde İtalyan danışmanların istihdamı gibi gelişmeler, İran hükümetinin kısa sürede küçük ölçekli Deniz Kuvvetlerine sahip olmasına neden oldu. Bu yatırımlar yıllar sonra İran'ın tek başına Fars Körfezi ve Hazar Denizi'nde bulunan karasularını savunmasına temel attı. Berlin ve Roma hükümetler ile kurulan ilişkiler Sovyetler Birliği ve İngiltere için olumsuz bir gelişme kabul

¹⁴² Elahi, H. a.g.e., s. 172-175.

¹⁴³ İsnad-ı Vezaret-i Hariciye-i İran, 24/8, s. 1-4.

ediliyordu. Hitler Almanya'da göreve başladığı zaman Almanya kuvvetlerinin yenilenmesi için kapsamlı ve ayrıntılı bir plan yapıldı. Almanya Versay Barış sözleşmesini empoze ettikten sonra sınırlamadan kurtulmuş, güçlü ve donanımlı bir askeri güce sahip olmuştu. Hitler savaşa başvurmadan önce Almanya veya Alman kökenli kabul ettiği Avusturya topraklarının bir parçasını ele geçirdi. Dantzyg bölgesini yapay olarak oluşturmak istedi. Almanya topraklarından ayrılan Doğu Prusya'yı, Polonya'dan geri almayı düşündü ama Polonyalılar kabul etmediler. Almanlar bu kez zor kullanma yoluna başvurdu. 3 Eylül 1939 tarihinde Fransa ve İngiltere, Polonya'yı savunma bahanesiyle aslında Avrupa'nın dengesi karıştıran Almanya'nın artan gücünü engellemek için, Almanya'ya savaş ilan ettiler. Böylece birinci dünya savaşından çok daha korkunç bir savaş başlamış oldu.¹⁴⁴

Sovyet hükümeti tehlikeyi hissedip kendini olaylardan geri çekmek için Kapitalist devletler arasında yer alıp kendisini savaşta tarafsız gözlemcisi olarak tanıttı. Ağustos 1939, iki ülke arasında bir saldırmazlık paktı sonuçlandırılması için Almanya teklifini istekli şekilde kabul etti ve böylece kendini bir süre savaştan uzak tuttu. Ama savaşın başlaması, İngilizlerin Alman mallarının deniz yoluyla sevkini engellemesine neden oldu ve İran'ın çelik fabrikası için Hamburg'dan bazı maddeler taşıyan gemiye Afrika'nın doğu kıyısında el koyuldu. Almanya hükümeti, Sovyet hükümetine Alman mallarının o ülkeden İran'a gitmesine izin vermesini teklif etti. Bu istek Ruslar tarafından kabul edildi. Anlaşma, Rusya ve Almanya arasında imzalandı. Böylece iki yıllığına, Almanya ihracatının İran'a geçişi Sovyetler Birliği üzerinden oldu. Alman mühendisler ve uzmanları İran hükümetine büyük bir ilgi ile hizmet ediyorlardı. Alman hükümetinin bu süre zarfında ilk olarak Polonya ve sonrasında Danimarka, Norveç, Hollanda ve Fransa, hatta neredeyse İtalya'nın da yardımıyla tüm Avrupa'nın hâkimi oldu. İngiltere, Almanya'nın büyük askeri gücü karşısında tek başına kaldı ve Alman Hava Kuvvetleri saldırılarına karşı oldukça zorluk çemiştir. Alman denizaltısı saldırılarına sadece İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri direnebilmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁴ *İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye Gözareş 532, 9 Ramazan 1325, s. 51.*

¹⁴⁵ *İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye Gözareş 532, 9 Ramazan 1325, s. 52.*

Nisan 1941'de, Alman kuvvetleri Yugoslavya'yı işgal ettikten sonra Yunanistan'da otuz bin İngiltere askerini mağlubiyeti ile sonuçlandı. Bu yılın Mayıs ayında Girit adası da Alman paraşütçüleri tarafından ele geçirildi. Bu arada, Mareşal Rommel'in komutası altındaki Almanya'nın Afrika kuvvetleri ve İtalyan kuvvetleri, İngiltere kuvvetlerini Libya çölünde yendi ve Nil Deltası ve Süveyş Kanalında ilerlemeye başladı. Aynı zamanda, Irak'ta bir Alman yanlısı darbe olmuş ve Raşid Ali el-Geylani, Amir Abdullah Nayeb Al-saltane'yi Irak'tan sürgün etmiştir. Bağdat'ta Alman yanlısı bir hükümet iş başına gelmiştir. 10 Mayıs 1941 Suriye havaalanları Fransa Hükümeti tarafından Almanlara verilmiştir. Irak ve İran petrol kuyuları direkt olarak Almanlar tarafından tehdit edilir hale gelmişti. İngiltere için Ortadoğu'daki durum çok zor ve tehlikeli bir hal aldığından hızlı işe başladı. 30 Mayıs 1941 tarihinde Hindistan ve İngiliz güçleri Basra'ya indi ve Iraklılar yaşanan çatışmalar sonrasında, Bağdat'ı işgal edip Raşid Ali el-Geylani hükümetini devrildi. Irak lideri ilk olarak İran'a ve sonrasında Almanya'ya sığındı. Kral Abdullah Nayeb Al-saltane ve İngiltere taraftarı Nuri Said Paşa Başbakanlığı'yla tekrar Irak'ta göreve başladı. 8 Haziran'da İngiliz ve serbest Fransız kuvvetleri (General De Gaulle taraftarları) Suriye ve Lübnan'ı işgal ettiler ve birkaç hafta içinde ülkede yaşayan Fransız ordusunu mağlup edildi. Akdeniz'in doğu kıyıları ele geçirildi ve daha sonra tüm gözler İran'a çevrildi.¹⁴⁶

3.10. Müttefiklerin İran İşgali İçin Hazırlıklar

22 Haziran 1941 tarihinde dünyayı şaşkırtan bir olay sonucunda İran'ın stratejik açısından önemi arttı. O gün, Almanya'nın güçlü ordusu Sovyetler Birliği'ne saldırdı ve bir kaç gün içinde yapılan şaşkırtıcı saldırıyla Kızıl Ordu mağlup edildi. Ruslar bu tür ani bir işgali beklemiyordu. Büyük bir başarısızlığa uğrayan Sovyetlerin topraklarının büyük bir kısmı Almanlar tarafından ele geçirildi. Almanların amacı, Sovyetlerin savunma güçlerini kırma ve Moskova, Leningrad ve Kiev'i ele geçirmek ve Kafkasya petrol alanlarına varmak idi. Almanya'nın Afrika ordusu Mısır kapılarına ulaştıktan sonra İngilizlerin savunmasını parçalayıp Hindistan'a saldırdı. Amaç, Ortadoğu'nun petrol rezervlerini ve Hindistan'ın hayati kaynaklarını ele geçirip İngiltere

---

¹⁴⁶ Mehdevi, a.g.e., s. 400.

İmparatorluğu'na diz çöktürmek idi. İngiltere Başbakanı Winston Churchill olay karşısında hemen Sovyetler Birliği'ne el uzatıp iki ülke arasındaki tüm düşmanlık, rekabet, mesleki ve siyasi farklılıklar olmasına rağmen Ruslarla aynı safta yer almak zorunda kaldı.¹⁴⁷

Rusların, Alman ordusunun saldırısına karşı silah, mühimmat ve ilaca ihtiyacı vardı. İngilizler ayrıca Sovyetler Birliği sınırları ve Fars Körfezi arasındaki iletişim hatlarını korumaya da gayret ediyordu. Böylece, öncelikle, Sovyetlerin gerekli ve ihtiyacı olan mühimmat ve teçhizatı Rusya cephesine gönderebilecekti ve her ihtimale karşı, eğer Sovyetler Almanya'ya yenilirse doğrudan Orta Doğu petrol kuyuları ve Hindistan iletişim hatlarını savunabileceklerdi. 27 Haziran tarihinde Almanya'nın Sovyetler Birliği'nin işgalinden beş gün sonra, İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Sir Stafford Crioos Londra'dan Moskova'ya döndü ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Komiseri Molotof ile müzakerelere başladı. Bu müzakereler 12 Ocak 1941 tarihinde bir Anlaşma ile sonlandı. Bu Anlaşmaya göre, hükümetler arasında ilk olarak, Almanya ile savaşın bitmesine dair herhangi ayrı bir görüşme, diğer tarafın haberi olmaksızın yapılmayacaktı. İkincisi, ortak düşmana karşı mücadelede birbirlerine askeri olarak yardım edeceklerdi.¹⁴⁸

Anlaşmaya vardıktan sonra, Rus cephesine silah ve mühimmat teslim edilmesi problemi söz yaşandı. İngilizler güvenli ve kısa yol olan İran'ın Fars Körfezinden Hazar Denizine giden demir yolu hattını kullanmayı teklif ettiler. Başlangıçta, Ruslar, İngiltere'nin İran'a saldırması konusunda şüpheli davrandılar çünkü İran askeriyesi modern silahlara sahipti ve iki cephede de savaşmayı reddetmişti. Ama İngilizler birkaç gün içinde İran'ın askeri gücünü yok etmede başarı sağlamak ve İran'ın işgal edilebileceği hususunda Ruslara yeterince güven verdiler. Böylece 17 Temmuz'da iki ülke temsilcileri İran'a saldırı yapmak için anlaştılar. Rıza Şah yüz yirmi bin kişilik ordusu vardı, ancak tarafsızlık ilanında bulunmuştu. Bu nedenle, Müttefiklerin eline bahane vermemek için, Temmuz 1940'da Alman taraftarı Doktor Metin Defteri'yi başbakanlık görevinden aldı ve onun yerine muhafazakâr olarak bilinen Ali Mansur'u tayin etti. Ayrıca Almanya'nın yayın propagandaları İran'da yasakladı. İran'daki Almanların

---

¹⁴⁷ Elahi, H., a.g.e., s. 177-178.

¹⁴⁸ Mehdevi, a.g.e., s. 402.

faaliyetleri de sıkı gözetimi altına alındı. Böylece, Rıza Şah diğer iki komşu devletlerin İran hükümetiyle tarafsız bir devlet olarak hiçbir ilgisi olmayacağını düşünüyordu. Ama 18 Temmuz 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği devletleri benzer notlar İran'a teslim edip ve buna ek olarak, onlar İran'da Alman uzmanların faaliyetleri üzerinde korkularını söylediler ve iki müttefik devlet görünümüne göre İran'da Alman ajanlık grubu oluşturmuşlardı ve onların çıkarları tehdit ediyorlardı ve böylece onları sınır dışı etmeyi talep ettiler.¹⁴⁹

İran hükümeti iki müttefik devlete cevabında Alman uzmanlarının İran sanayisinin geliştirmesinde önemli hizmetleri olmuştur. İranda bulunmaları gerekli olduğunu söyledi. Alman uzmanlarının yerine hemen başka uzmanlar bulunamayacağı aynı zamanda sayılarının yeterince fazla olmadığını ve İran hükümetinin ciddi gözetimi altında faaliyet gösterdiğini açıkladı. Müttefikler daha önceden İrana saldırıyı planlamışlardır. Askeri operasyonların hazırlıkları ile meşgullerdi. Daha önceleri İngiliz devleti Sovyet birliği Ordusunun İran topraklarına girmesinde hem fikir değildiler. İngiliz devleti Rıza Şah'a gerçekleri anlatmaya çalışıp ve Anthony Eden, İngiltere Dışişleri Bakanı, Muhammed Ali Moghaddam İran Başbakan temsilcisine Londra'da kapalı bir şekilde açıklamıştı. Eğer Rus cephesine İngilizlerin silah ve mühimmat aktarımı gerçekleşirse İran açısından korkunç sonuçlar olabileceğini açıklamıştır. Rıza Şah, bu uyarıyı dikkate almayı ve Almanların-Sovyet Savaşının sonucunu bekledi.¹⁵⁰

İran hükümetine 16 Ağustos 1941'de Sovyetler Birliği ve İngiliz hükümeti tarafından üç bildiri ulaştırıldı. İlk iki bildiri Sovyetler Birliği ve İngiliz hükümeti İran'ın verdiği cevaba ikna olmadıklarını ve Alman vatandaşlarının İran'da tekrar casusluk faaliyetlerine tekrar devam ettiğini ve Onların düşüncelerine göre Orta Doğuda İran'ı faaliyetlerinin merkezi olarak yerleştiklerini bilindiğini bu harekete İran yönetimi son verilmesi istendi. Aslında bu konuda İran Hükümetine bir

ültimatom vermişlerdi. Üçüncü bildiri ise Alman hükümeti yani Hitler tarafından Rıza Şah'a bir mesajı idi. Alman lideri mesajında İran'ın Müttefiklere karşı direnişinden ve tarafsızlık politikasını kurnazca izlemekten kendi memnuniyetini dile getirmişti. Hitlerin görüşüne göre bu tehditler ve baskılar uzun süreli olmayacağını sezinlemiştir. Çünkü Alman güçleri Ukrayna

¹⁴⁹ Mehdevi, a.g.e., s. 402-403.

¹⁵⁰ *İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye*, Puşe II, Cozvadeden, 1325, s. 17.

topraklarında ilerlemeye devam ediyor Kırım adasının kuzey bölgelerine ulaştıkları ve Sonbahara doğru Rus topraklarının diğer bölgelerini ele geçirip Rusların son direnişlerini kıracaklarını açıklamıştır. Bilindiği gibi İngiliz hükümeti Alman kuvvetlerinin üstünlüğüne karşı hiç boş durmuyor Kafkasya üzerinden bir savunma hattı oluşturmalarına rağmen başarısızlığa mahkûm olmuştur. Alman hükümeti bu kısa süre içinde İran hükümetinin tüm gücüyle Müttefiklerin baskılarına karşı dayanıp ve pes etmemesi Alman hükümetini çok sevindirmiştir.¹⁵¹

Rıza Şah çok zor durumda kalmıştır. Rıza Şah eğer Müttefiklerin taleplerini ve baskılarına karşı boyun eğip ve İran'da yaşayan Almanları sınır dışı kararına sıcak bakarak, Rus cephesine silah ve mühimmat geçişine müsaade edilmesi Alman hükümetinin güçlü ordusuna karşı düşmanca bir hareket yapmış olacaktır. Şayet Sovyetler Birliği başarısız olursa kazanan Almanya güçleri olursa İranın cezası büyük olacaktır.¹⁵²

Böyle problemlili bir ortamda, Rıza Şah mevcut durumu sürdürmek politikasını izlemiştir. Zaman geçtikçe savaşın sonucu belirgin olup ve böylece düşman hükümetlerine karşı kendi fikirlerini izah edebildi. Bu nedenle, bir kez daha ikinci bildiri ile Müttefik devletlere cevap ilan etmiştir. Alman uzmanların sayısı aileleriyle birlikte sadece 690 kişi olduğunu devletin kontrol ve gözetimi altında olduklarını açıkladı. Eğer İran hükümeti Alman uzmanlarını görevlerinden alınması Alman hükümeti İran'ın yaptığı bu harekete tarafsızlık politikasının ihlali olarak değerlendirilip, Müttefiklerin arzularının yerine getirmiş olacağını açıkladı. İngiltere ve Sovyetler Birliği, yayın organları Alman ajanlarının yönettiği İran'da Alman casuslarının olduklarını ileri sürüyorlardı. Rıza Şah'ın kararına göre muhtemelen savaşa girmesi ve savaşta Alman güçlerinin yanında yer almasını gerekiyordu.¹⁵³

3.11. İngiliz ve Sovyetler Birliği Kuvvetlerinin İran'ı İstilas

25 Ağustos 1941 tarihinde, Atlantik Antlaşması'nın yayınlanmasından sadece on bir gün sonra, Churchill ve Roosevelt tüm dünya ulusları için özgürlük

---

¹⁵¹ Mehdevi, a.g.e., s. 82-85.

¹⁵² Mehdevi, a.g.e., gös. Yer.

¹⁵³ *İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye* Puşe II, Cozvedan 51, s. 18.

ve kendi kaderini tayin hakkı olduğunu bildiri yayınlamışlardı. Ancak bu bildiriye rağmen tarafsız bir ülke olan İran'ın kuzeyi ve güneyi saldırıya uğradı, İngiliz ve Sovyet kuvvetleri ve onun düşmanları aynı taktiklere başvurarak İran'a saldırdılar. Böylece askeri operasyonlar başladı. İki tugay piyade ve motorlu teçhizattan oluşan Sovyet Birliği kuvvetleri General Novikov komutası altında üç askeri bölük halinde İran topraklarına girdi. İlk bölük Aras Nehri'nden geçip ve Maku ve Hoy'u ele geçirdikten sonra Urmiye Gölü sahiline doğru ilerlediler ve daha sonra Rezaieh ve Tebrizi kuşatıp bu iki şehri ele geçirdiler. İkinci bölük, Astara ve Hazar kıyılarından Erdebil ve Enzeli limanına doğru gidip ve Reşt, Gilan ve Mazenderan şehirlerini ele geçirildikten sonra Qazvin sınırına ilerlediler. Orada Azerbaycan'ı ele geçiren bölük ile birleştiler. Üçüncü sütun Türkmen limanından (eski Şah limanı) İran topraklarına girdi. Gorgan ve Kuzey Horasanı ele geçirip Semnan, Doğu ve Kuzey demiryolu kesişim noktasına doğru ilerlediler. Aynı gün, Sovyet uçakları Tebriz, Reşt, Qazvin'i bombaladılar ve bir sonraki gün Tahran dışına saldırıp Başkent'te Şah ve Almanlara karşı propaganda bildirileri döktüler. Öte yandan, İngiliz kuvvetleri Batı ve Güneybatı bölgesinde saldırmaya başladı. Operasyon Komutanlığını Orta Doğu'da İngiliz kuvvetlerinin komutanı olan General Sir Archibald Wavell şahsen yürüttü. İngilizler, Fars Körfezi'nde bir savaş gemisi koymuşlardı ve operasyon merkezi olarak burayı kullanıyorlardı. Bir kaç gün önceden, İran'daki İngiliz kuvvetlerinin komutanı General Quinan'e Huzistan petrol tesisatları, Kermanşah, limanları ve İran'ın güneyindeki tren istasyonlarının ele geçirilmesi için hazır olması emri gelmişti. Fars Körfezi'ndeki İngiliz filosuna, ele geçirilen İran donanması da tamamen abluka altına alındı. Hürremşehr'i yok etme emri verildi.¹⁵⁴

24 Ağustos gece yarısında bir kısım İngiliz ve Hint güçleri birleştirildi. Basra'dan hareket edip nihayetinde Şattül-Arap'ı sessizlikle geçtiler. Sonraki günün şafağında Hürrem şehir ve Abadan'a saldırdılar. Aynı zaman İngiliz savaş gemileri Arbuthnott komutası altında, yoğun top ateşiyle İran'ın deniz kuvvetlerini batırdılar. İranlı askerler ve denizciler sert bir direniş gösterdiler ve o gün İngiliz güçlerinin ilerlemesini engellediler. Bu operasyonda Amiral de dâhil

---

¹⁵⁴ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 85-88.

650 İranlı subay ve denizci şehit oldu ve akşam saatlerinde Abadan'da bulunan rafineri İngilizlerin eline geçti.¹⁵⁵

Bu esnada, beş Alman ve üç İtalyan ticaret gemisi Humeyni Limanı'na (eski Şapur Limanı) vardı ve sonrasında yüklerini boşaltmaktaydı. Bu gemiler İngiliz donanmasının gemilerinin saldırısına uğradı. Alman gemilerinin biri kendini batırdı, ama diğerleri İngilizlerin eline geçti. İngilizlerin fikirleri, Alman güçlerinin gemilerini hedef alıp batırılması ile Şattül-Arapı ele geçirip ve petrol sevkiyatını emniyetli şekilde sağlamaktır. 26 Ağustos İngiliz hava kuvvetleri Ahvaz'ı bombaladı ve birçok İran uçağı zarar gördü. İngiliz askerleri temin tekneleri ve yirmi sekiz bin asker ile Karun Nehrinden İran'a saldırmaya başladı. Tümgeneral Şah Bahti komutanlığında İran güçleri biraz direnç gösterdiler ve düşman kuvvetlerine hasar verdiler. Ama sonunda işgalci kuvvetler İranlıların direncini yok ettiler. 25 Ağustos sabahı General Slim komutasındaki ordu Khosravi sınır kapısından İran'a geçip ve şehirde bulunan petrol tesislerini ciddi bir çatışma olmadan ele geçirdi ve Kirmanşah'a doğru ilerlemeye başladı. Batı İslamabad (eski Şah Abad) İran dağ topçuları İngiliz uçaklarının İran cephelerini bombalamasına rağmen tüm güçleriyle direndiler. Ancak, 28 Ağustos sabahına kadar Rıza Şah tüm ordu birliklerinin çekilmesini emretmeden, İran güçlerinin direnişi İngiliz ilerleyişini engellemek için devam etti. İran askerine çekilme emir verildikten sonra İngiliz kuvvetleri Kermanşah petrol tesislerini işgal ettiler ve 31 Ağustos'da Qazvin banliyösünde Kızıl Ordu'ya katıldı. Müttefik işgaline karşı İran askeri birkaç küçük direniş dışında tamamen etkisiz oldu. İşgalin ilk aşamayı geçtikten sonra, Rıza Şah rakibin düşündüğünden daha güçlü olduğu ve onunla karşı karşıya gelmenin mümkün olmadığını farkına vardı. Üç gün sonra direnişin bitmesi emrini verildi. Aslında bu emrin verilmeden önce, tüm direniş fiilen bitmişti.¹⁵⁶

3.12. Müttefikler ile Müzakereler, Rıza Şah'ın İstifası

İran, Sovyetler ve İngiltere tarafından işgal edildiği zaman Andrei Smirnov ve İngiliz Bakan temsilcisi Sir Reader Bullard, İran Başbakanı Mensor'u

¹⁵⁵ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom)* (1500-1945), Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 406.

¹⁵⁶ Hüseyin Abadiyan, *Jonbeshe Tanbaok, Tarikh-e Moasere İran*, VI, Tehran, s. 73.

saldırıdan haberdar ettiler. Moskova'da Sovyet Dışişleri Büyükelçisi Komiseri Molotov Muhammed Saed, İran elçisine bir not gönderip, 1921 Dostluk Anlaşması'nın 5 ve 6. maddelere dayanarak, Sovyet kuvvetlerinin İran'a geliş ve Almanlar'ın İran'da etkinliğinin Sovyetler Birliği'nin güvenliği için bir tehdit olarak kabul edildiğini açıklamıştır.¹⁵⁷

İki güçlü komşunun ani saldırısına karşı, Rıza Şah çok şaşırtdı ve hemen Moskova, Londra ve Washington'da bulunan büyükelçileri vasıtasıyla derhal devletlerden askeri operasyonları durdurulması ve müzakerelere girmeyi talep etti. Müttefikler bu talebe cevap vermedi ve üstü kapalı olarak çok geç olduğunu öğrettiler. Rıza Şah, Müttefiklerin Başbakan Mensur ile müzakere etmeyeceklerini tahmin ediyordu. 27 Ağustos tarihinde onu görevden aldı ve İngilizlerin daha çok benimsedikleri, Muhammed Ali Foroughi'ye yeni kabineyi kurma görevini verdi. Foroughi'nin bu hareketinden sonra, Sovyetler Birliği ve İngiltere temsilcileri ile müzakereye girdi ve onların taleplerini araştırma başladı. 30 Ağustos'ta kendi hükümetlerinin temsilcileri taleplerini İran hükümetine şöyle belirttiler: Direnişin terk edilmesi ve Müttefiklerin işgal ettiği tüm bölgelerdeki İran ordusunun boşaltması Alman Büyükelçiliği üyelerinin ve birkaç uzman dışında tüm Alman vatandaşların sınır dışı etmesi. Rusya'ya İran'dan silah ve mühimmat taşıma kolaylaştırma taahhüt'ünün verilmesi. Buna karşılık, İngilizlerin İran'ın güney petrollerinden pay vermesinin devam ettirmesine de taahhüt edilmiştir. Sovyetler de balıkçılıkta İran'ın payının verilmesine ve askeri müdahale bittiğinde hükümetlerin güçlerini İran üzerinden dışarı çıkarması taahhüt'ünü verdiler.¹⁵⁸

İran hükümeti henüz bu taleplere cevap vermeden, Müttefiklerin iki büyükelçileri Alman uyrukluları sınır dışı yerine onları güçlere teslim edilmesini talep ettiler. Rıza Şah bu hareketi Almanya'ya düşmanca nitelendirip ve müttefiklerin bu talebini reddetti ve müzakereler uzadı. Alman vatandaşları ve aileleri bu esnada Alman Büyükelçiliğinde toplanmışlardı ve Alman Bakan temsilcisi Erwin Ethel İran hükümetinden Müttefiklerin bu teklifini ve Almanlar'ın teslimini reddetmesini talep etti.¹⁵⁹

Bu süre içinde, General Vivel'in kendisi Tahrana geldi ve Sovyetler Birliği ve İngiltere büyükelçileriyle ve Müttefik askeri komutanlarla yapılan görüşmeler

---

¹⁵⁷ Abadiyan, a.g.e., s. 74.

¹⁵⁸ Mehdevi, a.g.e., s. 408.

¹⁵⁹ Mehdevi, a.g.e., gös. yer.

sonucu 10 Eylül 1941 Müttefikler, İran hükümetine bir ulti­matom verdi. Bu ulti­matoma göre, eğer 48 saat içinde Alman vatandaşları, kolluk güçlerine teslim edilmezse ve Almanya, İtalya, Romanya ve Macaristan elçilikleri kapatılmazsa, başkent işgal edilecekti. Bu arada, Müttefik ülkelerde radyo ve gazeteler Rıza Şah ve İran hükümetini eleştirmeye başlamıştı. Rıza Şah Müttefikler ulti­matomuna açık bir cevap vermediği için 16 Eylül günü Sovyet ve İngiltere'nin kuvvetleri kuzey ve güneyden Tahran'a doğru hareket ettiler. Rıza Şah aynı günde zorla Veliahdı Muhammed Rıza lehine saltanattan istifa etti ve ailesiyle beraber Bandar Abbas gidip kaderini İngilizlerin ellerine teslim etti. İngiltere Rıza Şah'ı maiyetiyle ilk olarak Hint Okyanusu'daki Mauritius adasına, sonrasında ise güney Afrika'ya sürgün ettiler.¹⁶⁰

17 Eylül'de, Sovyet birliği ve İngiltere güçleri Tahran'ı işgal ettiler ve tüm askeri tesisleri ve demiryollarını ele geçirdiler. Silah ve mühimmatı demiryolu ile Fars Körfezi'nden Hazar Denizi'ne naklettiler. Alman vatandaşları da düşman kuvvetlerinin eline geçti ve bunların yarısı Sibirya'da kamplara ve diğer yarısı da Avustralya'ya sürgün edildi. Müttefiklerin ve İran'ın işgali esnasında İran Saad Abad Anlaşmasına taraf müttefikleri İran yararına herhangi bir işlem yapmadılar ve bu bölgesel Anlaşmayı boşuna tescil etmişlerdi. Müttefikler tüm operasyonların uluslararası normları ve ilkelerinin tersine idi. Ama aslında hayalleri Almanların Ortadoğu petrol alanları ve iletişim yollarındaki faaliyetlerinin bölgeyi tehlikeye atmasıydı. İranlılar, yirmi yıl diktatörlük hükümeti içinde özgürlükten mahrum ve uluslararası etkinliklerden habersiz olmuşlardı. Bir kez daha iki komşu hükümet tarafından kendi ülkeleri işgal edilmişti.¹⁶¹

3.13. Sovyet, İran ve İngiltere ile Üçlü İttifak Anlaşması

Yeni rejimin ilk eylemi demokrasi ve meşrutiyet hükümetini ilkeleri uyguladıktan sonra, İran'ın yeni dış politikasının belirlenmesiydi. Ülkenin yabancı güçlerin tarafından işgal edilmesi İran hükümetinin artık bu duruma alışması gerekir. Çünkü Rıza Şah'ın tarafsızlık politikası başarısız olduğu için Müttefikler

---

¹⁶⁰ Mehdevi, a.g.e., s. 409.

¹⁶¹ Mehdevi, a.g.e., s. 409.

ile işbirliği yapmak kaçınılmaz olarak görünüyordu. İngilizler yeni müttefikleri Sovyetler Birliği'nin fikirlerini Ortadoğu'ya şüpheyle bakıyorlardı. Güney petrol yatakları ve Fars Körfezi sıcak sularından onları uzak tutmak amacıyla, İran, Rusya ve İngiltere yakın bir ittifak kurma ve Müttefik kuvvetler tarafından işgal topraklarında, savaş sırasında bir dostluk kurmak istediğini beyan etti. İki devlet savaşın bitiminden sonra İran topraklarını terk etme kararını verdiler ve böylece bu vesile ile Ruslar İran topraklarını tahliye etme gerekliliğini ve İran'ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı duymayı garanti ediyordu.¹⁶²

Üçlü ittifakın müzakereleri kriz ve gerginlik ile başladı. Çünkü İran kamuoyu topraklarını işgal eden hükümetlere olumlu bakmıyordu ve Millet Meclisi'nde bir kaç milliyetçi milletvekilleri bu tür bir Anlaşma sonucuna çeşitli karşı çıkıyorlardı. Hala savaşın sonucunun tahmin edilmediğini ve Almanya kazanabilirdi. Bu durumda İran her iki taraftan da tahrik olacaktı. Bu aşamada, Alman ordusu Moskova kapılarına ulaşmıştı ve o ülkede Müttefikler ve Foroughi'ye karşı şiddetli propaganda kampanyası başlamıştı. Bu kampanyanın sonucunda Başbakan Ulusal Meclis'te politikasını savunmak için konuştuğu esnada ona karşı bir suikast girişimi oldu, ama ona herhangi bir zarar veremediler.¹⁶³

5 Aralık 1941 tarihinde Alman ordusu Moskova'dan geri çekilmek zorunda kaldı ve Sovyetler Birliği başkenti tehlikeden kurtuldu. 8 Aralık, Japonların Pearl Harbour'a saldırısıyla Amerika resmen oradaki devletlere karşı savaşa girdi ve böylece Müttefiklerin pozisyonu önemli ölçüde güçlendi. Bu nedenle, üçlü Anlaşmanın imzalanmasını da hızlandırdı. 29 Ocak 1942 tarihinde Sovyet Büyükelçisi Smirnov, Bullard İngiliz ve İran Dışişleri Bakanı Ali Soheyli tarafından imzalandı.¹⁶⁴

Bu Anlaşmaya göre İngilizler ve Sovyet hükümeti, İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne saygı gösterip, İran hükümetiyle birleşip, İran topraklarına herhangi bir Alman saldırısına karşı İran'ı savunma ve savaşın sona ermesinden altı ay sonra güçlerini ülke dışına çıkarmayı taahhüt ettiler. Buna ek olarak, iki devlet İran askeri kuvvetleri Almanya'ya karşı herhangi bir askeri eylemde işbirliği ve yardımın söz konusu olmayacağına dair ve ordusunun ikameti ile ilgili

¹⁶² Mehdevi, a.g.e., s. 410.

¹⁶³ Feridun Ademiyet, (2535), *İdeolojiye Nehzat-e Mashrotiyat-e İran*, Tahran, s. 410.

¹⁶⁴ Mehdevi, a.g.e., s. 410-411.

mali konular İran ile anlaşmalar yapacakları sözünü verdiler. Buna karşı, İran hükümeti, ellerindeki tüm araçlarla müttefikler ile işbirliği yapmayı ve askerlerin geçmesi için iletişim cihazlarının kullanılmasına Müttefiklere sınırsız hak vermeyi, kendi yollarını, havaalanları, petrol boru hatları, telgraf ve telefon imkânını müttefiklere vermeye söz verdi. Müttefiklerin İran'ın kara, hava ve deniz kuvvetlerinin ihtiyaçlarını karşılayacaktı. Ama diğer ülkelerle olan ilişkilerinde İran'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne bir nüfuz kullanma hakkına sahip değildirlen.¹⁶⁵

Anlaşmayı imzaladıktan sonra Sovyet ve İngiliz kuvvetleri Tahran'ı ve Tahran dışı alanları tahliye ettiler ve ayrıca Foroughi, Stalin ve Churchill arasındaki tebrik amaçlı telgraf ile bir mübadelede bulunuldu. Eski kral, telgraf ile Başkan Roosevelt'e gönderdiği notta, yapılan pakt Anlaşması hakkında bilgi verdi. 6 Şubat 1942'de Amerika'nın cumhurbaşkanı cevabında gizli olarak sözleşmenin uygulanmasını sağlamıştır.¹⁶⁶

3.14. Almanya'nın Japonya'ya Savaş İlanı ve İran'ın Birleşmiş Milletler Üyeliği

Foroughi üçlü anlaşmayı Meclis'te onaylatmayı başardıktan sonra, 9 Mart 1942'de Başbakanlıktan istifa etti. Dışişleri Bakanı Ali Soheyli - Batı yanlısı yetenekli diplomat - yeni hükümeti kurmak üzere görevlendirildi. Onun başbakanlığı da 28 Mart 1944 yılına kadar aralıklı olarak sürdü. Müttefikler lehine önemli adımlar attı. Savaşın kritik yılları içinde görüşlerini uyguladı. Soheyli hükümetinin ilk günlerinde yani 30 Martta, Fransız hükümeti ile ve 14 Nisan 1942 tarihinde Japonya ile diplomatik ilişkileri kesti ve Müttefiklere katılması Almanya ve Japonya ile savaş ilanına yol açmıştır.¹⁶⁷

Haziran 1942 yılında Alman ordusu ikinci büyük saldırıyı Rus cephesinde yaptı ve Ukrayna'nın kalan topraklarını işgal edip Karadeniz kıyısını ele geçirdi ve stratejik olarak son derece değerli olan Stalingrad'ı kuşatmayı başardı. O dönemde, İranlı vatanseverler arasında bir heyecan vardı ve her gün Rusların son yenilgisi ve Alman kuvvetlerinin Kafkasya ve İran'a akını sonrasında, İran milliyetçilerinin bir kısmını önlem için tutukladı ve Arak'a hapsedildi. Kasım

¹⁶⁵ Abdurreza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 89-92.

¹⁶⁶ Mehdevi, a.g.e., s. 93.

¹⁶⁷ Ali Akber Bina, *Tarh-i Siyasi ve Diplomasi-i İran*, Tahran, 1337, s. 79.

ayında, Alman ordusu Kafkasya dağlarına ulaştı. Bakü'den sonra İran petrol sahalarına saldırıya geçeceği kesinleşti. Ama Sovyetler Stalingrad'da büyük direniş göstermiş idiler. Alman'ın Altıncı Ordusu'nu büyük bir çevirme saldırıyla çember içine almaya başladılar. Kasım 1942 Almanya'nın Afrikalı askeri Alelmeyn'de yenilmesi ve Şubat 1943 yılında Stalingrad'da Almanya'nın Altıncı Ordusunun teslim olması, İkinci Dünya Savaşı'nda bir dönüm noktasıdır. Bu zamandan sonra Almanlar asla fetihlerine devam edemediler ve Müttefikler, Bakü ve İran petrol alanlarının Almanların eline geçmesi riski ve tehdidinden biraz rahatladılar.¹⁶⁸

Bu dönemde, İran'ın demiryolu ve karayolu ve tüm iletişim araçları müttefiklerin elinde idi. Eylül 1944 ayına kadar Almanlar kesin olarak Sovyetler Birliği'nden çıkarıldılar. Yaklaşık beş buçuk milyon ton mühimmat ve önemli miktarda gıda maddesi ile ilaç, Sovyetler Birliği'ne İran üzerinden sevk edildi. Almanya'nın Stalingrad'daki yenilgisinin nedeni kısmen İran'daki iletişim yollarının olması idi. Bu nedenle müttefikler İran'ı "zafer köprüsü" olarak adlandırdılar. Sovyet cephesine silah ve mühimmat malzemelerin çoğu Amerikalılar denetimi altında Rusya'ya gönderildi. Bu amaçla 28 bin askerlerden oluşan Körfez komuta kuvveti ve özel iletişim teçhizatını İran'a gönderildi. Bu Kuvvetlerin komutanı Orgeneral Donald Connolly, Ocak 1943 yılında genel merkezi tesisini Tahran'ın Amirabad eteklerinde kurdu ve Amerika kuvvetleri ortada bir Anlaşma olmaksızın savaşın sonuna kadar İran'da kaldı.¹⁶⁹

1943 yılı başından, Almanların İran'a saldırı tehdidi çözüldü. Müttefikler İran hükümetini baskı altında tutup uyardılar. Aksi takdirde, İran gelecekteki barış konferanslarına katılması mümkün olmayacaktı. Bu nedenle, hükümet zorla 9 Eylül 1943 yılında Alman ajanlarının ve casusların yıkıcı faaliyetleri bahanesiyle Almanlara savaş ilan etti. Buna karşılık, Ocak 1942 Müttefikler İran hükümetinin Birleşmiş Milletler Bildirgesi katılımı ve çatışma sonrası barış konferanslarında diğer devletlerle eşit olacağına dair söz verdiler. İran hükümeti, onun konferansa katılımı konusunda karşı çıkan galip devletlerden acı bir tecrübesi vardı. O yüzden Birleşmiş Milletler Bildirgesine üyeliğini açıkladı ve 14 Eylül gününde, Muhammad Şayiste, İran Bakan temsilcisi Washington'da beyannameyi imzaladı.

---

¹⁶⁸ Bina, a.g.e., s. 94.

¹⁶⁹ Bina, a.g.e., s. 95.

İran'ın Almanya'ya savaş ilan etmesinden ve Birleşmiş Milletler Bildirgesine katılımından sonra, İran, ortak bir hedefe ulaşmak için ve Almanya'nın son yenilgisi zamana kadar çabalarına etkin bir şekilde devam edip ve samimi şekilde bu sürecin takipçisi olacaklarına söz verdi. İran'ın Müttefiklerle son eylemi, 28 Şubat 1945 savaş sırasında Japonya'ya savaş ilanıydı.¹⁷⁰

3.15. Tahran Konferansı ve İran

1943 yılı başından itibaren, Alman ordusu tüm cephelerde başarısız olduğu için geri çekilmeye başladı. Ama Müttefiklerin daha iyi çabalarını koordine etmek için ve özellikle Sovyetler tarafından Avrupa topraklarında, ikinci bir cephenin açılması talep edildi. Bu nedenle Almanya'ya karşı savaş açan tüm büyük ülkelerin arasında bir toplantı yapılması gerekli görünüyordu. Sovyet Başkanı Stalin'nin toplantı önerisi, İngiltere ve Amerika liderleri tarafından da olumlu karşılandı ve toplantı merkezi Tahran'dı. Ama Müttefikler konferans'a herhangi bir şekilde İran hükümetine haber verilmediği gibi Müzakereler hakkında da İran'a hiçbir bilgi verilmedi. 25 Kasım da Stalin Moskova'dan ertesi gün Cumhurbaşkanı Roosevelt ve Winston Churchill Kahire'den Tahran'a geldiler. 28 Kasım 1943 tarihinde Tahran'da kurulan tarihsel konferans İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük bir olay oldu. Tahran konferansı olurken, İran'ın çıkarlarını korumak ve savaş sonrası ülkedeki durumuyla İranlı yetkililer tarafından belirlenerek konferans yetkililerine bildiri halinde sunuldu¹⁷¹

İran Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Soheyli ve Saed Maraghehi¹⁷² ile Sovyetler Birliği ve İngiltere dışişleri bakanları Molotof ve Eden ve Amerika Cumhurbaşkanının Özel danışmanı olan General Patrick Hurley bir araya gelip savaş süresinde İran'ın müttefiklerin lehine yaptığı çabaları müzakere ettiler. Buna göre, 1 Aralık 1943 Churchill, Stalin ve Roosevelt arasında Anlaşma imzalandı. Bu Anlaşma, Tahran Bildirgesi olarak bilinmektedir. Bu bildirgede İran'ın savaşta ortak düşmana karşı yardımı, özellikle mühimmat taşıma işlerini kolaylaştırması, üç ülke liderleri tarafından memnurlukla karşılandı ve İran'ın tutumu onaylandı. Müttefikler, İran'ın ekonomik durumu için yardım etmeleri ve

¹⁷⁰ Mehdevi, a.g.e., s. 413-414.

¹⁷¹ Abdureza Huşeng, a.g.e., s. 414.

¹⁷² Mehmid, a.g.e., s. 309.

savaşın sonrası, ekonomik konular, uluslararası konferanslarda yer almasına dair söz verdiler. Üç ülkenin liderleri bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğünü tanımak ve uluslararası güvenliğini sağlamak için İran'a çatışma sonrası diğer barışsever milletler ile uluslararası güvenliği ve barışın sağlanmasına taahut ettiler. Bu arada, İngiltere ve Amerika hükümetleri kendi iyi niyetlerini ifade etmek için Tahran'da kendi elçiliklerini büyükelçilik düzeyine yükseltmişlerdir. Bu sırada Almanların Sovyet topraklarından ve Doğu Avrupa'dan kesin olarak çekilmesini sağlamak amacıyla ikinci bir cephe oluşturmak amacıyla Normandiya, ABD ve Kanada, İngiliz ve Fransızların ortak kuvvetleri işbirliği yaptı. Alman ordusu güçlü iki sert darbe yedi ve merkezi İtalya, Fransa, Belçika ve Doğu Avrupa'yı boşalttı. Almanya kendi sınırlarına kadar çekilmek zorunda kaldı.¹⁷³

3.16. Amerikanların İran Siyaset Sahnesine Girişi

Savaş yıllarında İran'ın ekonomik durumu içler acısı idi. Enflasyon, fiyatların yükselmesi, karaborsa oluşması, gıda maddelerinin yokluğu ve kıtlık, yabancı askerlerin ülkedeki varlığının bir sonucuuydu. Bu durum halkta memnuniyetsizliğe neden olmaktaydı. Sohail ve Foroughi hükümetleri, siyasi sorunlara ve Müttefikler ile ilgili sorunları gidermeye çalıştılar. Böylece onlar ülkenin ekonomik durumunu iyileştirmek için pek bir adım atamadılar. 9 Ağustos 1942'de yirmi yıl sürgünde olan eski politikacı Qavamu's-Saltana bir süre sonra başbakan oldu.¹⁷⁴

Amerika'nın Başkanın özel elçisi Wendell Wilkie, Qavam'ın başbakanlığının ilk günlerinde İran'ı ziyaret etti ve hemen Cumhurbaşkanı Roosevelt'in, İran'ı savunmanın Amerika için kritik bir konu olduğunu ve İran hükümetine yardım etmeye hazır olduklarını ilan etti. Daha sonra mali, ekonomik ve askeri durumu yönetmek amacıyla Amerikan danışmanları işe alma için müzakereler yapıldı. Bu kez, geçmişteki tecrit politikasını terk eden Amerika hükümeti, savaşta önemli bir rol oynadı ve bu icraatı memnuniyetle karşıladı. İran'a mali, ekonomik, askeri, polis ve jandarma, sağlık, tarım ve petrol danışman heyetleri gönderdi. Heyetlerin

---

¹⁷³ Mehdevi, a.g.e., s.3 09.

¹⁷⁴ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 95.

çoğu finansal danışmanlardı. Bunların Başkanlığını Doktor Millspau'ya emanet edilmişlerdi. Millspau daha önceden verildiği görevlerden dolayı İran soruna aşinaydı. Ocak 1943 yılında, 35 Amerikalıyla birlikte Tahran'a geldi ve Maliye başkanı olarak ekonomik ve finansman ilişkilerini, geniş yetkilerle İran'da ele geçirdi. Aynı zamanda hazine, ulaşım, gıda dağıtımı ve fiyatların sabitleştirilmiş edilmesi işini de üstüne aldı. Ama doktor Millspau verilen görevde başarılı olmadı ve İranlılara gerektiği gibi güven veremedi. Çünkü onun görevi öncelikle Müttefiklerin gıda gereksinimlerini sağlamak ve sonra da İran'ın iç sorunlarıyla ilgilenmekti. Bu arada, Sovyetler onun yetkisini tanımayı reddettiler ve Amerikan danışmanlarının kuzey eyaletlerinde yolculuk yapmalarına izin verilmedi. İngilizler ise Amerika gibi büyük bir devletin İran işlerine müdahale etmesine karşı çıkıyorlardı ve Millspau'ya olumlu bulmuyorlardı. O yüzden, partiler, sol ve sağ gazeteler ve çok sayıda milletvekili tarafından Doktor Millspau eleştirildi. Meclis Ocak 1945'te, onun yetkilerini kısıtladı, bu durum karşısında, Doktor Millspau bu durumu kabul etmedi ve ABD'li diğer finansal danışmanları ile birlikte İran'ı terk etti.¹⁷⁵

Aynı zamanda, mali müşavirler İran hükümeti tarafından işe alındığında, Ekim 1942'de yönetim kurulu, askeri danışmanlar General Walter Riedley başkanlığında jandarma ve polis danışmanlar heyeti Tahran'da geldi. Ağustos ve Eylül olaylarından sonra ordunun ve jandarmanın yeniden düzenlenmesine başlandı. Genel olarak Amerikan hükümeti savaş yıllarında yaklaşık kırk milyon dolar kredi ve kira hukuku gibi konularda İran'a yardım etti. 1942 sonbaharında, Müttefik kuvvetlerin masraflarını karşılamak için daha fazla Riyal (İran para birimi) gerekiyordu. İran hükümetine daha fazla para yardımı yapmak için baskı yaptılar. Buna karşı, İngiliz bakan temsilcisi Sir Bullard, Ulusal Meclisin yaptığı muhalefet için İran parlamentonun dağılması talep etti. Qavam bu talebi ülkenin iç işlerine müdahale olduğundan şiddetle karşı çıktı. 8 Aralık 1942'de Tahran'da isyanlar ortaya çıktı. Aç insanlar meclise saldırdı ve mağazaları yağma ettiler. Bu durumu İngiliz kuvvetleri yeniden İran'a girmesine sebep oldu. isyan giderilmesi amacıyla İngiliz kuvvetleri başkente gönderildi.¹⁷⁶

---

¹⁷⁵ Armaoğlu, a.g.e., s.426.

¹⁷⁶ *Kazm Seyyed- Emami, Traassic, in İran*, Tahran, 2003, s. 5.

3.17. Üç Büyük Devlet Tarafından Petrol İçin İmtiyaz Talebi

İran işgali sırasında ve monarşi döneminde İran Meclis tarafından genel af kararı verildi. Bu arada siyasi partilerin kurulması ve medya üzerindeki kısıtlamalar kaldırıldı. Bu hareketler eğer normal bir zamanda olsaydı yararlı sonuçları olacaktı. Ama savaş sırasında, kargaşa ve düzensizlik uygulamayı yetersiz duruma getirmiştir. Eski dönemde komünist faaliyet nedeniyle tutuklanan 53 kişi Ekim 1941 yılında diğer bazı sol unsurların da desteğini alarak Komünist Partiyi kuruldular. Birçok insan ülkedeki durumdan memnun olmadığından dolayı onlara katıldılar.¹⁷⁷

Kasım 1943 yılında Millet Meclisi on üçüncü dönemi sona erdiğinde, ilk kez parlamentoda farklı siyasi partiler arasında meclis koltuklarını kazanmak için yoğun mücadele edildi ve siyasiler ilk kez kampanya yapma fırsatı buldu. Tudeh Partisinden sadece sekiz aday, Kızıl Ordu tarafından işgal edilen kuzey kentlerinden oy kazandı. Bir aday ise işçilerin şehri olan Isfahandan Meclis'e gönderildi. Kalan adaylar ise büyük toprak sahiplerinden ve İngiliz siyasetinden ve muhafazakâr politikacıların temsilcilerinden oluşmuştu. Ayrıca, sınırlı sayıda aydın ve milliyetçi elemanlar da meclise girme yolunu buldu. On dördüncü meclisin oluşmasının ilk günlerinde, Tebriz Tudeh Partisi adayı Seyit Cafer Pişeveri'nin¹⁷⁸ akreditifi, muhalefet milletvekillerinin çoğunluğu tarafından

¹⁷⁷ Mehdevi, a.g.e., s. 415.

¹⁷⁸ Seyit Cafer Pişeveri, Rıza Han'ın aşırı merkezîyetçi politikalarından ciddi şekilde rahatsız olmuştur. Aşırı merkezîyetçi yönetime karşı nasıl mücadele edeceğini de Molla Mirza Küçük Han Cengeli'ye ait "Tahrân'ın gelişmesi İran'ın başka eyaletlerinin mahvı sonucu gerçekleşmiştir. İran'ın başka eyaletlerinin gelişmesi için Tahrân yok edilmelidir." Pişveri merkez politikacıları "üç kağıtçılar", "yalancılar" ve "bin yüzlüler" gibi sözler kullanmıştır. Pişveri 1945'te Azerbaycan gazetesinde yazdığı bir yazı da merkeze olan tutumu şu sözlerle belirtmiştir: Tahrân serseri güzeller gibi her gün bir kaba dayının kucağına atıla bilir. Ancak Azerbaycan namusuna ve haysiyetine bağlıdır. Ona göre yabancı uşağı olan Rıza Han'ın boyunduruğu altına girmek istemiyor ve her gece de bir kaba dayıya teslim olmak istemiyor" Seyit Cafer Pişeveri, Seçilmiş Eserleri, s. 230; Pişeveri 1945'te Azerbaycan gazetesinde "İhtiyaçlarımız Giderilmelidir" başlıklı makalesinde Rıza Han'ın Azerbaycan'a yönelik politikasını şu şekilde özetlemektedir: "Rıza Han iktidara gelmeden önce Azerbaycan sahip olduğu coğrafi konum nedeni ile Asya'nın en servetleri ülkeleri içinde sayılmaktaydı. Azerbaycan dilinde gazeteler yayınlanıyordu ve okullarda Azerbaycan dilinde eğitim veriliyordu. Azerbaycan dünyanın önemli ülkeleri ile ticari ve ekonomik ilişki kurmuştu. 20.yüzyılın başında Azerbaycan kendine özgü serveti ve sahip olduğu medeniyeti vardı. Tahrân yönetimi Azerbaycan dilinde okumayı yasakladı. Okullar kapatıldı. Tebriz'in dünya ile ekonomik ilişkisi kesildi. Azerbaycan yoksullaştırıldı. Böylelikle 30 yıl sürede Azerbaycan ekonomik ve toplumsal hayatı orta çağın hayat düzeyine indirildi. Bin yıllık tarihi olan Azerbaycan yok edilmek üzereydi." Seyit Cafer Pişeveri, Seçilmiş Eserleri, s. 225–226.

reddedildi. Bu eski Gilanlı komünistin, Sovyetler Cumhuriyetinin kurulması konusundaki teklifi, İran tarihinde dikkat çekici bir durumu ortaya koydu.¹⁷⁹

Ayaklanmalar sırasında milletvekillerin çoğunluğu sürgüne gönderilmişti. Durumun normale dönmesi üzerine İran'a geri dönenen darbe zamanının başbakanı Seyit Ziyau'd-din Tabatabai liderliği ile sağcı partinin ulusal ofisi kurdular. Buna karşılık, Tudeh Partisi üyeleri miting düzenlediler ve meclis mücadele sahnesine dönüştü, hatta çoğunluk ve azınlıklar arasında çatışmalar oldu. Böyle bir durumda, Soheyli istifa etti. 28 Mart 1944 milletvekillerin çoğu Dışişleri Bakanı'nı Saed'i başbakan olarak seçtiler. Saed, muhafazakâr bir diplomat olmasına rağmen, uzun yıllar Sovyetlerde görev yapmış ve Sovyetler birliği üst yöneticiler ile sıcak ilişkileri vardı.¹⁸⁰

Böylelikle Şubat 1944 yılında İngiliz ve Amerikan heyetleri Amerikan şirketlerini temsil eden Sue kozmik vakum, Sinclair ve İngiliz Royal Dutch Shell petrol şirketi Tahran'a geldi. Her iki şirket Belucistan Petrolunun imtiyazını almak istediler. Tahran'daki müzakereler ve hatta adı geçen temsilcilerin varlığı gizli tutulmuştu ve birkaç yüksek rütbeli hükümet yetkilileri dışında Saed'in müzakere yaptığından kimsenin haberi yoktu. Yönetim kurulunun İran yetkilileri ile toplantısı, Kuzey Petrol çalışması için, 'Amiranin' adında ortak bir Amerikan ve İran şirketi oluşması tasarımıyla sonuçlandı. 3 Ocak 1937 tarihinde gerekli yasalar Meclis'te kabul edildi. Amerikan, İngiltere ve Sovyetler Birliği hükümetlerinin talebi üzerine, Sinclair Şirketi'ni İran'daki çalışmalarından vazgeçmeleri için uyardılar. Böylece, Kuzey petrol imtiyazı bir kez daha sessiz kaldı.¹⁸¹

Sovyetler hemen Amerikalılar ve İngilizler ile hükümetin petrol hakkında müzakereler yaptığı bilgisini aldıktan sonra, onlar da işe başladılar ve Eylül 1944 yılında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakan Yardımcısı Sergey Kavtaradze başkanlığında bir heyet Tahran'a gönderildi. Tahran'a giriş yaptıkları zaman Kuzey petrol imtiyazını talep etti. Tudeh Partisi de ayrıca büyük bir reklam kampanyası ile bu imtiyazı kazanmak için Kızıl Ordunun da yardımıyla kuzey şehirlerinde ve Tahran'da protestolara başlattı. 18 Ekim'de Sovyetlerden gelen yoğun baskı karşısında, Saed her üç hükümetin talebini de reddetti. Bu nedenle

¹⁷⁹ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 96-98.

¹⁸⁰ Mehdevi, a.g.e., s. 418.

¹⁸¹ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom (1500-1945))*, Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 419.

Kasım 1944 tarihinde istifa etti. Millet Meclisi hükümetin yokluğunda üç büyük hükümetin baskısı altında gergin bir çevreye sahip oldu ve o tehlikeli günlerde büyük cesaret gösteren Doktor Muhammed Musaddık'ın önerisine göre, yabancı hükümetlere petrol imtiyazları verilmesi yasaklandı. Bu yasa on dördüncü Meclis te kabul edildi ve Musaddık'ın başyapıtlarından biri olarak sayıldı. Bu durum Rusları yoğun öfkesine neden oldu. Birkaç gün sonra Kavtaradze kimseye veda etmeden Tahran'ı terk etti. Sovyetler bu tarihten sonra Kuzey Petrol Projesi için yeni bir plan üzerinde çalıştılar ve bu çalışma Azerbaycan sorununu oluşumunu gündeme getirmiştir.¹⁸²

---

¹⁸² Mehdevi, a.g.e., s.419-420.

4. II. DÜNYA SAVAŞININ SONU VE AZERBAJYCAN MESELESİ

Kaçarlar döneminde (1780–1924) Azerbaycan, İran'ın ticaret ve sanayi merkezi olarak biliniyordu. Azerbaycan, ekonomik alanda birinci güç siyasi alanda ise ikinci merkez konumdaydı. Başka bir ifade ile Tebriz, başkent Tahran'dan sonra İran'ın ikinci siyasi ağırlığı olan kent sayılmaktaydı. Fethali Şah döneminden başlayarak Tebriz, veliahtların oturduğu bölge de olmuştu. Bu durum, Tebriz'in siyasi ve ekonomik anlamda öneminin artması anlamına gelmekteydi.

Tebriz'de de Tahran'da olduğu gibi bir saray ortaya çıkmış, bu sarayın varlığı sebebi ile Azerbaycan'ın yabancı ülkeler gözünde önemi artmıştı. Diğer taraftan sarayın varlığı sebebi ile de başkent'in siyasi sürecinde etkisi daha fazla olmuştu. Abbas Mirza, Muzafferredin Şah ve Mehmet Ali Şah, kendi veliahtlık dönemlerinde Tebriz'de vali olarak görevlendirilmişlerdi.¹⁸³ Güney Azerbaycan'ın jeopolitik konumu ve dönemin siyasi koşulları nedeni ile dış ticaret ciddi gelişme göstermişti. Bu dönemde İran'ın güney sınırı İngiltere kontrolünde olduğu için ticarete kapatılmıştı. İran'ın doğu sınırlarında Afganistan olduğu için ticarete uygun değildi.¹⁸⁴ İran'ın en önemli ticaret bölgesi Azerbaycan eyaletiydi.

Hem Rusya hem Osmanlı Devleti ile sınırı olan Azerbaycan'da tüccarların bu bölgeler ile önemli ticari ilişkileri vardı. Bu durum, Tebriz'de ticaretin gelişmesine neden olmuştur.¹⁸⁵ Güney Azerbaycan'ın İran siyasi ve ekonomik hayatındaki önemi, 1924'te Rıza Han Pehlevi'nin iktidara gelmesi ile değişmeye başlamıştı. Kendisini “Pers Kralı” olarak ilan eden Rıza Han ordu, iktisat ve toplumun bütün güç odaklarını denetimine almıştı. Rıza Han 1926 yılından sonra (saltanat töreninden sonra) devlet mekanizmasını kendisine bağlamıştı.¹⁸⁶ Rıza Han'a direnç gösterebilen partiler ve politikacılar susturulmuşlardı. Rıza Han

¹⁸³ Emre Bayır, *Fars Mllyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi*, Avrasya Dosyası, V, S. 3, Sonbahar, s. 112.

¹⁸⁴ Abdureza Huseng Mehdevi, *Sehnehayi Ez Tarhi-e Muaser Iran*, Elmi Yayınevi, Tahran, 1377, s. 109.

¹⁸⁵ Arif Keskin, *Güney Azerbaycan'da Meşrutiyet Hareketi* (1906-11) ,

¹⁸⁶ Viyolt Kanalı, *Senet-i Şudene İran, Nesriye-e Encümen-i Saltanetiye Asiyaye Merkezi*, Colaye, 1935, s. 461.

1927 yılında partileri yasadışı ilan ederek siyasileri tutuklamaya başlamıştı. Aşırı baskıcı yöntemler uygulayarak toplumun direnç gösteren kurumlarını çökertmişti.

Hasan Mudderris, Kaçar hanedanına mensup olan Dr. Muhammed Mıusaddık ve Hasan Pirniya gibi ünlü siyasi liderler meclisten uzaklaştırılmış ve Rıza Şah iktisadi çalışmaları da kendi elinde toplamıştı. Rıza Şah döneminde kurulan fabrikalar ya Şah'ın özel mülkü veya onun ortaklığı olarak kurulmuştu. Rıza Han sadece siyasal ve iktisadi yapıyı değiştirmekle yetinmemiş, ülkenin toplumsal, kültürel ve etnik yapısını da değiştirmeye yönelmiştir.¹⁸⁷

Rıza Han göçebe aşiretleri zorunlu iskâna yönelmiştir. “Tahta Kapı” politikası diye adlandırılan bu politika süresinde direnç gösteren bütün aşiretler çok kanlı bir şekilde itaate zorlanmışlardır. Rıza Han kültürel farklılığı ortadan kaldırmak ve Farslaşmayı geliştirmek için 1927’de “Düşünce Geliştirme Kurumu’nu kurmuştur. Bu kurumun görevi, kültürel farklılıkları ortadan kaldırmak ve türdeş bir milli kimlik oluşturmaktır. Rıza Şah ulus-devlet anlayışını yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Bu amaç merkezîyetçi bir devleti ve türdeş bir halkı gerektirmekteydi. Rıza Han bundan dolayı çeşitli etnik kimlikleri inkar politikasını benimsemiştir. Modern İran’ı kurmayı amaçlayan Rıza Han şoven bir Fars milliyetçiliği anlayışına sarılmıştır. Rıza Han’ın modernleşme için kullandığı araçlar densizleştirme, kavimcilikle mücadele, Fars milliyetçiliğini yayma, eğitim sistemini geliştirme ve devlet kapitalizmidir”.¹⁸⁸

Rıza Han iktidara geldikten sonra Tebriz ve Azerbaycan’ın sahip olduğu bütün güç ve ayrıcalıklarını almaya çalıştı. Aşırı merkezîyetçi zihniyete sahip olan Rıza Han Azerbaycan’ın merkezi yönetimde siyasi etkinliğini kırdı. Tebriz siyasi etkinliğinin kırılmasını ardından ekonomi alanda da güçsüzlüşmeye başladı. Türkiye ve Kafkas sınırlarının kapatılması Güney Azerbaycan ekonomisine zarar verdi. Rıza Han’ın Tahran’ı ekonomik bir güç haline getirmeye çalışması Azerbaycan’a büyük zarar vermişti. Çünkü bu politikanın sonucu olarak esnaf Tahran’a göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁹ Rıza han iktidara geldiği zaman İran’ın diğer bölgeleri ile karşılaştığımızda Azerbaycan gelişmiş düzeyde sanayi

---

¹⁸⁷ Kanalı, a.g.e., s. 461.

¹⁸⁸ Yervand Abrahamyan, *İran Beyne Do İngelab, Çev. Ahmet Gülmuhamedî*, İbrahim Fettahî, Tahran, s. 174.

¹⁸⁹ Hükümetin politikası sonucu çaresiz kalan Azerbaycanlılar evi barkı bırakarak sadece bir lokma ekme için merkezi kentlere gidiyorlardı. Bu konuda, “Kızıl Sahifeler”, Bonn, 2. Baskı ve s. 24. sayfasında önemli bilgiler vardır

merkezi idi.¹⁹⁰ Rıza Han'ın hedefi Azerbaycan'da olan sanayi ve iş merkezlerini ya Tahran'a çekebilmesi veya yok edebilmesi doğrultusunda idi. Tahran'ın ekonomik merkez olması Azerbaycan'da işadamlarını yoksullaştırmış ve Tahran'a göç etmek zorunda bırakmıştır. Rıza Han'ın politikası sonucu kitlesel yoksulluk ortaya çıktı ve Azerbaycan halkının ekonomik durumu çok zorlu bir döneme girdi. Chon Foran yukarıdaki tarihi gerçekleri “Rıza Han'ın politikaları neticesinde Tahran'ın gelişmesi ve kalkınmasına karşın ticaret ve tarım zengini olan Azerbaycan fakirleşti” ifadesi ile özetlemektedir.¹⁹¹

Azerbaycan'ın merkezi Devlet tarafından bilinçli ve planlı olarak yoksullaştırma politikası Tahran'daki basın çalışanlarının da dikkatini çekmişti ve çeşitli itiraz yazıları yazılmışlardı. 1920 İran'a modernleşme olgusunun taşıyıcıları, Azerbaycan Türkleri olmuştur. İlk modernleşme çabası Abbas Mirza tarafından Azerbaycan'da gerçekleşmiştir. Bu sebepten ilk modern okul, basın ve gazete Azerbaycan'da çıkmıştır.¹⁹³ Söz konusu sebepten dolayı Azerbaycan'da geniş bir aydın kesim oluşmuştu. Azerbaycan Türkçesini seven ve bu dilde edebi çalışmalarda bulunan kesim ortaya çıkmıştır. Rıza Han'ın kültür politikası Azerbaycan Türk dilini ve kültürel hayatının mahvedilmesi doğrultusunda idi. Rıza Şah döneminde devlet dairelerinde Türkçe konuşmak yasaklanmıştı. Bu yasağın kapsamı o kadar genişlemiştir ki, yas meclislerinde Türkçe ağıt söylemek dahi suç sayılmıştır. Türk dilinin mahvedilmesi doğrultusunda büyük çapta kültürel ve psikolojik savaş başlatılmıştır.¹⁹⁴ Kaçarlar (1780–1925) döneminde Azerbaycanlı olmak ayrıcalık idiyse de, Pehlevi dönemi aşağılık konumuna

---

¹⁹⁰ Chon Foran, *Tarihe Tehvolat-e Ectemaiy-e İran*, çev. Ahmet Tedeyyon, Muessese-ye Ferhengiy-e Resa , Tahran, 1377. s. 408.

¹⁹¹ Foran, a.g.e., s. 408.

¹⁹² Rıza han dönemi Tebriz'i ziyaret eden bir gazeteci Tahran'da yayınlanan Teceddod-e İran (İran Çağdaşlaşması) gazetesinde çıkan bir başyazıda (07/08/1320) Azerbaycan'da olup bitenleri şöyle belirtmesidir.

“Azerbaycan geçmiş dönemde İran'ın gözünün ışığıydı. Ancak şimdi harabeden başka bir şey değil. Ticaretin tekelleştirilmesi Azerbaycan'a İran'ın diğer bölgelerinden daha fazla zarar verdi” CAMİ, Gozeşte Çerağ Rah-e Ayende Est, Gognus, Tahran, 1367, s. 268.

¹⁹³ Emre Bayır, *Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi*, s. 92-93.

¹⁹⁴ Azerbaycan ilinin kültür müdürü şunları söylemiştir: “Türkçe konuşan herkese boyundurukurun ve eşek muamelesi yapın.” Azerbaycan valisi Mostofi, “Azerbaycanlılar Türk'tür. Yonca yemiş meşrutiyet almışlar; şimdi saman yiyip İran'ı geliştirsinler.” ifadesini kullanmıştır. Bu konuda, Cami, Güzeşte Cerage Rahe Ayende Est, eserin 25.sayfasında önemli bilgiler verilmiştir.

getirilmeye çalışıldı.¹⁹⁵ Kültürel-psikolojik savaş Azerbaycan Türklüğünü milli kimliğinden uzaklaştırmayı amaçlamıştır.

Türklük aşağılanırken Azerbaycanlıların Türk olmadığı vurgulanmıştır. Azerbaycan Türkleri, Türkçe konuştukları için aşağılanmışlar ve etnik olarak Ari oldukları savı ile yüceltilmişlerdir. Bu ikili ve karmaşık politika, eş zamanlı “aşağılama-yüceltme” politikası olarak nitelenebilir.¹⁹⁶ Tahran bu aşağılama-yüceltme politikasını eğitim sistemine de yerleştirmiştir. Baskıcı uygulamaların temel amacı, Güney Azerbaycan Türklüğünü psikolojik ve kültürel olarak asimile etmektir. Azerbaycan Türklerine getirilen Farsça konuşmak zorunluluğu dışında, Türkçe yer, bölge ve insan isimleri değiştirilmiş ve Türkçe isim koymak yasaklanmıştır.

4.1. II. Dünya Savaşı sırasında İran ve Azerbaycan petrolü

Rıza Han'ın politikalarının İran içinde ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel sorunlar yarattığı bir dönemde, 1939'da İkinci Dünya savaşı gerçekleşti. İkinci Dünya Savaşı, İran'ın hem iç siyasi sistemini hem de küresel sistemdeki konumunu değiştirdi. Savaş, İran ekonomik hayatını çok olumsuz etkileyerek halkın daha fazla fakirleşmesini sağladı.¹⁹⁷ İran, İkinci dünya Savaşı başladıktan hemen sonra bildiri yayınlarak tarafsızlığını ilan etti.¹⁹⁸ İran tarafsızlığını ilan etse de Rıza Han'ın Almanya ile yakın olma isteği biliniyordu. Rıza Han, Hitler'in “Ari ırkın üstünlüğü” söylemini ciddi şekilde beğeniyordu. Bu sebepten 1933'ten Hitler iktidara geldikten sonra İran-Almanya ilişkileri çok ciddi şekilde ilerleme kaydetti.¹⁹⁹

İran'ın Almanya ile olan yakınlığı Rusya ve İngiltere'yi de rahatsız etmekteydi. Ancak İran, savaş sırasında tarafsızlık politikası ilan ederek bu rahatsızlığı daha fazla körüklemek istemediğini gösterdi. İran dünya ile olan

---

¹⁹⁵ Pehlevi döneminde Azerbaycan'a gönderilen valilerin Azerbaycan halkını aşağılaması bir çok tarih kitaplarında kendine yer almaktadır. Rıza Han döneminde Azerbaycan'a vali olarak gönderilen Abdullah Mostufi'nin Azerbaycanlıları küçümsemesi her kes tarafından bilinmektedir. Abdullah Mostufilerin ortaya çıkması Rıza Han politikasının bir neticesi idi.

¹⁹⁶ Emre Bayır , Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası “İranlılığa giden yol” , Stratejik Analiz, Ankara, Ocak 2001, S.9, s.15.

¹⁹⁷ Foran, a.g.e. s. 395.

¹⁹⁸ Abdurreza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, Neşr-e peykan, Tahran, 1377, s. 55-56.

¹⁹⁹ Mehdevi, a.g.e, s. 397.

ilişkilerinde denge politikası yürütmeye çalışsa da İkinci Dünya Savaşının seyri İran'ın kaderini alt üst etti. Almanlılar, SSCB ordusunu yenerek Rusya topraklarına girmeyi ve o topraklarda ilerlemeyi başarmışlardı. Almanlıların bu başarısı İngiltere'yi harekete geçirdi. İngiltere, Ruslara yardım edilmesi gerektiğini ve bu yardım için en iyi ve güvenilir koridor İran olarak düşünüyordu. İngiltere ve Rusya bu konu üzerinde anlaşarak İran'ı işgal etmeği kararlaştırdılar. Bu doğrultuda, 25 Ağustos 1941'te İran'ın kuzey bölgesi Ruslar ve Güney bölgesi ise İngiltere tarafından işgal edildi. İran'ın işgali, Rusya-Almanya savaşında Rus ordusuna silah, sağlık ve gıda ulaştırmak amacı ile gerçekleştirildiği bildirildi. Müttefik güçlerin işgal girişimi karşısında ne İran ordusu ne de halk tarafından hiçbir direniş gösterilmedi Söz konusu durum Rıza Han'ın kendisini de şaşırtmıştı. İşgal meselesi Rıza Han Pehlevi'nin halk içinde hiç meşruiyet ve tabanı olmadığını açıkça göstermiştir.²⁰⁰ Müttefikler, Rıza Han'dan ülke içindeki Almanlıların görevine son vermek ve sınır dışı edilmelerini istediler. Rıza Han bu isteğe olumlu cevap vermediği gerekçesi ile 1941'te iktidardan uzaklaştırıldı ve yerine veliahdı olan oğlu Muhammed Rıza Pehlevi getirildi.²⁰¹

4.2. Rıza Han'ın Devrilmesi ve Azerbaycan

Rıza Han işgal güçleri tarafından iktidardan uzaklaştırıldı. Rıza Han'ın devrilmesinden sonra ülkede toplumsal ve siyasal önemli değişimler yaşanmıştır.. İşgal altındaki İran, adeta özgürlükçü bir İran olmuştur. Ülke çapında bazı özgürlükler verilmiştir. Siyasi mahkûmlar serbest bırakılmıştır. Basına yönelik sansür kaldırılmış, siyasal ve toplumsal örgütlenme başlamıştır. Aşırı merkezîyetçi devletin çöküşü toplumun genelinde bazı istek ve çatışmaların siyasal alana taşınmasına neden olmuştur. Bütün diktatörlerin yıkılışın ardından ortaya çıkan siyasal olaylar İran'da da kendini göstermeye başlamıştır. Hesaplaşma ve ifşa süreci başlamıştır. 20 yıl boyunca sessiz kalan basın sert dille Pehlevi'leri yargılamaya başlamıştır.²⁰² İran toplumu radikal siyasal ve toplumsal hareketler için hazır hale gelmiştir. Radikal siyasal ve toplumsal eğilim ve isteklerin temeli

²⁰⁰ İran der Gern-e Bistom, s. 125

²⁰¹ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Harici-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 76-77.

²⁰² Jean Pierre Digard, *İran Der Gern-e Bistom*, Neşr-e elborz, Tahran, 1378, s. 126.

Rıza Han'ın kurduğu despot siyasal ve toplumsal yapı içinde doğmuştur. Rıza Han döneminde temelleri pekişen çatışmalar üç boyutta, sınıfsal, milliyetçi (etnik ve dilsel) ve dinsel çatışma esasında patlak vermiştir.²⁰³ Rıza Han'ın gitmesinin ardından Güney Azerbaycan'da çok geniş siyasal hareketlilik ortaya çıkmaya başlamıştır. Nikkı R. Keddie bu dönemdeki Güney Azerbaycan'ı şu cümlelerle ifade etmektedir: “Rıza Han'ın devrilmesinin ardından en güçlü isyanlar İran'ın kuzeyinde yerleşen Azerbaycan eyaletinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan'ın sol ve radikal eğilimlere yatkınlığının tarihi kökenler vardı. Azerbaycan'ın merkezi yönetimden olan hoşnutsuzluğu ve rahatsızlığı çok derin idi. Azerbaycan, İran'ın diğer eyaletlerinden daha fazla vergi ödemek zorundaydı, ancak ödediği vergilerden yararlanamıyordu”.

Rıza Han döneminde Azerbaycan okullarında Türk dili eğitimi verilmiyordu ve resmi yazışmalarda kullanılması yasaklanmıştı. Fars dilini Azerbaycan halkına dikte edilmesi rahatsızlık ve hoşnutsuzluk doğurmuştu”.²⁰⁴ Rıza Han'ın devrilmesinin ardından Azerbaycan'da etnik ve dilsel sorun ön plana çıkmıştır. Rıza Han'ın Azerbaycan'ı yok etme politikasının sonucu olarak Azerbaycan'ın politik hayatında milliyetçilik söylemi belirleyici söylem haline gelmiştir. Azerbaycan'da kurulan partiler ya milliyetçi partilerdi veya milliyetçi slogan ve söylemleri önemsemek zorunda kalan partiler olmuşlardır.²⁰⁵ Rıza Şah devrildikten sonra "Cemiyet-e Azerbaycan" adlı teşkilat oluşturuldu. Bu teşkilat Ali Şebesteri ve İsmail Şems tarafından kurulmuştur.²⁰⁶ Yarı Türkçe ve yarı Farsça olan "Azerbaycan" adlı bir gazete yayıncılığına başlamış, kültürel çalışmalarda bulunmuş ve Türk dilinde tiyatro eserleri sahnede rol almıştır. "Cemiyet-e Azerbaycan" gazetesi yayıncılığı ancak altı ay faaliyet

²⁰³ Yervand Abrahamiyan, a.g.e. s. 210-211.

²⁰⁴ Nikkı R. Keddie, *Rişehay-e Engalab-e Eslami*, Çev. Abdulrehim Guvahi, Kalem Yayınevi, Taham, 1377, s. 184.

²⁰⁵ Rıza Han'dan sonar, Azerbaycan 'da ki siyasi durumu hakkında, Seyit Cefer Pişeveri'nin “Milli Herekitten Qabaq (önce) Azerbaycan'da Siyasi Partiya ve İctimai Teşkilatlar” makalesi çok değerli bilgiler içermektedir. Pişeveri bu yazısında milliyetçi slogana sahip olmayan partilerin halkın güvenini kazanamayıp ve başarısız olduklarını yazmaktadır:

Seyit Cefer Pişeveri, *Milli Herekitten Qabaq (önce) Azerbaycan'da Siyasi Partiya ve İctimai Teşkilatlar*, 21 Azer (dergi), N.9, 2000, s. 3.

²⁰⁶ İsmail Şemse 21 Azer dergisinde yayınlana bir makalede, Azerbaycan Cemiyeti'nin kurulma önerisi kendisinde geldiğini ve Ali Şebsteri'de bu önerini kabul ettiğini bildirmektedir. İsmail Şemse'in „Azerbaycan Cemiyeti” Makalesinde Ali Maşinçi, Hilal Nasiri ,Hasan Zafiri, Abdullah Rahimi,Mirmehti Çavuşu ve İsmal Pişnemazı bu teşkilatın

gösterebilmiştir. Tahran'ın baskıları üzerine "Azerbaycan" gazetesi de tamamen kapatılmıştır.²⁰⁷

Cemiyet-e Azerbaycan, Azerbaycan'ın temel ilkelerini ve sıkıntılarının milli olduğunu savunuyorlardı. Bütün dini ve bölgesel (köy, kent) farklılıkların bırakılarak Azerbaycanlı kimliği altında birleştirilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı.²⁰⁸ Cemiyet-e Azerbaycan'ın düşüncesine göre Azerbaycanlılar Fars değildir ve kendilerine özgü dilleri ve kültürleri vardır. Azerbaycan'da okullar ve idari işlemler Azerbaycan dilinde olmalıydı.²⁰⁹ Azerbaycan Cemiyeti'nin yanı sıra başka siyasi teşkilatlar da ortaya çıkmaya başladı. Azerbaycan Emekçiler Teşkilatı (Azerbaycan Zahmet keşler Teşkilatı) Azerbaycan Milli Hareketi açısından çok önem ifade etmektedir. Bu teşkilat Ocak 1942'te kurulmuştur. Bu teşkilatın yayınladığı ilk bildiri de Eyalet ve Velayet Encümenlerin kurulması istenilmişti.²¹⁰ Azerbaycan Emekçiler Teşkilatı kısa süre içinde çok büyük güç ve nüfuz kazanmayı başarmıştır. Söz konusu teşkilatın sadece Tebriz kentinde 10 binden fazla üyesi olmuştur. Bu teşkilat çok çeşitli kulüpler kurarak halk içinde geniş tebligat işini yürütmüştür.²¹¹

Azerbaycan Emekçiler Teşkilatı'nın başarısı milliyetçi söyleme sahip olmasından kaynaklanmaktaydı. "Azerbaycan Cemiyeti ve Emekçiler teşkilatı birçok konuda farklı görüş ve bakış açısına sahip olsalar da Azerbaycanlılık konusunda ortak tutum ve bakış açısına sahiplerdir. İki teşkilatın Azerbaycanlılık meselesinde bakış açıları bir birleri ile örtüşüyordu."²¹² Bu dönemde Azerbaycan'da faaliyet gösteren diğer önemli teşkilat Tudeh Partisi (Hezeb-e Tudeh) olmuştur. Rıza Han'ı 1941'de sürgüne gönderilmesinin hemen ardından Tudeh Partisi kurulmuştur. Komünist ideolojiye sahip olan Tudeh Partisi, Süleyman Mirza İskenderi liderliğinde ve İran çağdaş tarihinde "53 Kişiler" olarak bilinen grubun 27 üyesi tarafından kurulmuştur.²¹³ Kurulan Tudeh Partisi

---

²⁰⁷ Cami, s. 273-274.

²⁰⁸ İsmail Şemse, Azerbaycan Cemiyeti, 21 Azer, Noyabr 1999, s. 6

²⁰⁹ İsmail Şems, a.g.e., s. 6.

²¹⁰ Tureç Etabeki, *Azerbaycan der Tarikh-e Muaser-e İran*, çev.Muhammet Kerin Eşrag,Enteşarat-e Tus,Tahran, 1376, s. 101.

²¹¹ Seyit Cefer Pişeveri, *Milli Herekten Qabaq (önce) Azerbaycan'da Siyasi Partiya ve İctimai Teşkilatlar*, s. 4.

²¹² Seyit Cefer Pişeveri, *Milli Herekten Qabaq (önce) Azerbaycan'da Siyasi Partiya ve İctimai Teşkilatlar*, s. 4-5.

²¹³ 53 Kişi (Pencah-o Se Nefer) İran çağdaş tarihini önemli grubundan sayılmaktadır. Bu grub Azerbaycan Türkü olan Taki Arani çevresinde toplanmışlardır. Taki Arani, Tebriz'de doğmuş ve

1941’de aynı yıl içinde ilk il teşkilatını Azerbaycan’da örgütlemiştir. Tudeh Partisi, Azerbaycan’da güçlü bir parti olsa da istediği güç ve kapasiteye sahip olamamıştır. Tudeh Partisi, Azerbaycan’da siyasal ve toplumsal seferberlik yaratacak güce sahip olamamıştır. Ayrıca o potansiyele sahip değildir. Çünkü Azerbaycan’da ki siyasal dinamik milliyetçi ve Azerbaycan’cı hareketlere daha fazla yatkınlığı bilinir.²¹⁴

Azerbaycan’da milliyetçi eğilim Tudeh Partisinin Azerbaycan il teşkilatını da ciddi şekilde etkilemiştir. Söz konusu durum Azerbaycan teşkilatı ile merkez arasında Azerbaycan meselesi konusunda görüş ayrılığını doğurmuştur. Azerbaycan’daki Tudeh Partisi’nin İl Teşkilatı, Tahran’dan farklı olarak etnik ve dilsel farklılıklar öne sürmeye çalışıyordu. Milli sorun konusunda Tebriz ve Tahran arasında fikir birliği yoktu. "Tebrizlilere göre İran çok etnikten oluşan bir ülkedir. Tahran'a göre ise İran milleti bölünmez bir bütündür". Tebriz Tudeh partisine göre, Azerbaycan dili Azerbaycanlının farklı bir milliyetten olduğunu gösteriyordu. Buradan hareketle Azerbaycan'a kendi kendisini yönetme hakkı ve eyalet meclisini kurma izni verilmeliydi. Azerbaycanlı Tudehliler, Güney Azerbaycan’da Azerbaycan dilinin eğitimde, mahkemede, devlet dairelerinde resmi dil olmasını arzu ediyorlardı. Ancak Tahran’daki Tudeh Partisi Genel Merkezi, Azerbaycan Türkçesini bir lehçe olarak tanıyor ve bu talebe muhalefet ediyorlardı.²¹⁵

4.3. Azerbaycan Demokrat Partisi ve Seyit Cafer Pişeveri

Güney Azerbaycan toplumu içinde var olan istekler ve eğilimler, siyasal ve kültürel elitlerin siyasal savunmaları; bütün toplumun katmanlarını kapsayacak şekilde Azerbaycan’da gündemde olan milliyetçilik talepleri de dile getirilmiş ve bir partinin kurulmasını tarihsel bir zorunluluk olarak ortaya koymuşlardır. Zira faal olan partiler milletin ne beklentilerini, hedeflerini gerçekleştirmek

---

Almanya’da fizik ve kimya alanında yüksek eğitimini almıştır. İran’ın en eski komünistlerin sayılan Arani, Dünya dergisini çıkararak siyasal çalışmalarını sürdürmüştür. 53 Kişi adlandırılan grup Dünya dergisinin etrafında toplanmışlardı. Rıza Han tarafından 1935’de tutuklanmışlardır. Bunlardan Taki Arani hapishanede öldürülmüştür.

²¹⁴ Seyit Cefer Pişeveri, *Milli Herekten Qabaq (önce) Azerbaycan’da Siyasal Partiya ve İctimai Teşkilatlar*. s.6.

²¹⁵ Yervand Abrahimiyan, *İran Beyne-e do Engelab*, çev. Ahmet Gülmohemmedi ve Mohemmed İbrahim Fettahi, Neşr-e Ney, 2. Baskı 1377, s. 378 -388.

istiyorlardır ne de gerçekleştirecek kapasiteye sahiplerdir. Güney Azerbaycan'da bütün koşullar milli devrim için hazır idi. Bu dönemde Tahran gazetelerinin birisi Azerbaycan'daki siyasal durumu "Azerbaycan karışık ve devrim için hazır" şeklinde ifade etmektedir.²¹⁶

Güney Azerbaycan milli bir parti arayışı içerisinde olduğu dönemde S.C. Pişeveri ve Ali Şebesteri arasından geçen diyaloglar ve yazışmalardan sonra, Pişeveri "Ajir" gazetesini bırakarak Tahran'dan Tebriz'e geldi. Seyit Cafer Pişeveri'nin Tebriz'e gelmesi ile Güney Azerbaycan tarihinde yeni bir sayfa açılmış oldu. Seyit Cafer Pişeveri, Azerbaycan Türklerinin yetiştirdiği bilinen en önemli siyasal ve ideolojik liderlerinden biridir. Seyit Cafer, Halhal kentinde Zaviye-Sadat köyünde doğmuştur. Köylerdeki yaygın ekonomik sıkıntılar Pişeveri ailesini de göçe zorlamıştır. 1905 yılında Pişeveri ailesi Bakü'ye göç edince ve Bakü'nün Bülbül köyüne yerleşmiştir. Pişeveri Kuzey Azerbaycan'da gerçekleşen siyasal ve ekonomik gelişmelerden büyük çapta etkilenmiştir. Bakü'de "İran Adalet Partisi"ne katılmış, "Himmet" adlı sosyal demokrat grup ile ilişki kurulmuştur. Pişeveri, "İttihat" okulunda öğretmen olarak görev yaparken "Açık Söz", "Azerbaycan" ve "Himmet" gazetelerinde yazılar yazmıştır.²¹⁷

1918 yılında Bakü'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu dönemde Bolşeviklere yakın olan Pişeveri, Adalet Partisi genel merkezinin onayı ile Bakü'de "Hürriyet" gazetesini çıkarmaya başlamış, daha sonra partisinin talimatı ile Gilan'a geri dönmüştür. Bolşeviklerin ve İranlı komünistlerin yardımı ile 1920 yılında Gilan'da Molla Mirza Kuçek Han-ı Jengeli, Sosyalist Gilan Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Pişeveri Gilan Cumhuriyeti'nin dışişleri bakanı olmuştur. Gilan hükümeti devrildikten sonra Pişeveri, Tahran'a gelmiştir. Tahran'da "Hakikat" gazetesini yayıncılığın başlamıştır. 1924 yılında Rıza Han'ın iktidara gelmesi ile ülke çapında baskıcı radikal yönetim uyguladıktan sonra, Pişeveri 1930 yılında hapse mahkûm edilmiştir. Pişeveri 11 yıl hapiste kaldıktan sonra Müttefik güçlerin İran'a girmesi ile 1941'de hapisten çıkarak "Ajir" gazetesinde çalışmaya başlamıştır. Seyit Cafer Pişeveri, Güney Azerbaycan Türklerinin siyasal düşüncesinin zirvelerinden sayılmaktadır. Ömrünün sonuna dek İran ve Azerbaycan (Güney ve Kuzey) siyasal hayatında önemli yer alan

---

²¹⁶ Cami, a.g.e., s. 269.

²¹⁷ Ahmet Vugar, *Pişeveri'nin Hayatı ve Yaratıcılığı*, Bakü, s. 18.

Pişeveri, Rusya ve Kafkasya' da ki Komünizm hareketinden ciddi şekilde etkilenmiştir. Ama zaman süresi içinde Pişeveri'nin Komünizm konusunda düşüncesi değişmiştir. Pişeveri, Komünizm ideolojisinin İran'da kurtuluş mücadelesi ideolojisi olmayacağını farkına varmıştır.²¹⁸ İran'da kurtuluş mücadelesi için toplumun bütün sınıf ve katmanlarının katılımının zorunluluğa inanan Pişeveri, söz konusu geniş katmanlı toplumsal seferberlik için milli bir ideolojinin gerekliliğine inanmıştır. Pişeveri, İran'da komünizmin böyle bir siyasal ve toplumsal seferberlik yaratacak gücünün olmadığı fark etmiştir ve yeni arayışlar içine girmiştir. Nitekim hapisanede karşılaştığı 53 Kişi grubuna katılmadığı gibi 1941'de kurulan Tudeh Partisi'ne de katılmamıştır. Pişeveri'nin siyasi ve düşünsel hayatında değişen diğer önemli olgu İranlılık olgusu idi. Pişeveri ilk siyasi hayatından İranlılık düşüncesi çerçevesinde hareket etmiştir. Pişeveri ilk dönem siyasi düşünce hayatında “Azerbaycan'ı İran'ın ayrılmaz bir parçası olarak” görmüştür. Pişeveri'nin bu konudaki düşüncelerinin değişmesi onun İranlılık algılamasından kaynaklanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Pişeveri İranlılık düşüncesine sahip olsa da Fars milliyetçi ideolojisine de karşı olmuştur. Gençlik dönemindeki ilk yazılarından itibaren merkezîyetçi zihniyete karşı çıkan Pişeveri âdem merkezîyetçi bir İran düşüncesine sahip olmuştur.²¹⁹ Bazı tarihçiler, genç Pişeveri'nin aşırı merkezîyetçi politikalara karşı olmasının sebebini İran'ın parçalanmasından endişe etmektedir.²²⁰

Genç Pişeveri'nin âdemi merkezîyetçi bir İran istemesinin çok daha derin ve önemli sebepleri vardır. Genç Pişeveri modern, demokratik, çoğulcu ve farklılığı barındıran hukuka dayalı bir Devlet arayışı içinde olan hareketlere maruz kalmıştır. Pişeveri'ye göre ABD, İsveç ve Rusya gibi modern devletler âdem merkezîyetçi bir yapılanmaya sahiplerdir.²²¹ Pişeveri'ye göre İran da siyasal, toplumsal ve ekonomik güce sahip olmak istiyor ise merkezîyetçi yapılanmaya

²¹⁸ Türeç Etabeki, a.g.e. s. 112-113.

²¹⁹ Seyit Cafer Pişeveri, *Aherin Senge-e Azadi (Özgürlüğün Son Siperi)*, Tahran, Şirzae, 1377 ve Seçilmiş Eserlerinde önemli bilgiler vermektedir.

²²⁰ Güney Azerbaycan'ın çok değerli tarihçilerinden Rehim Reisniya Tahran'da yayınlanan Goftego (Diyalog) dergisinde “Genç Pişeveri Düşüncesinde İranlılık ve Yerel Siyasi Yapılanma” makalesinde bu konuyu vurgulamaktadır.

Bu konuda şu kaynak önemli bilgiler vermektedir. Rehim Reyisniye, *İraniyyet ve Samandehiy-e Siyasi Mentegeyi Der Endişey-e Pişeveri-e Cevan* (Genç Pişeveri Düşüncesinde İranlılık ve Yerel Siyasi Yapılanma), No. 20, Tabestan 1377, s. 49-57.

²²¹ Seyit Cafer Pişeveri, *Aherin Senger-e Azadi*, s. 313.

son verilmelidir. Bu durumdan kurtuluş yolu için Eyalet ve Vilayet Encümen 'in kurulmasını öne sürmektedir.²²²

Genç Pişeveri'ye göre İranlılık kimliği bütün kimliklerin üzerinde olsa bile bütün bölgesel (eyalet) kimlikleri bastırmak anlamına gelmez. İranlılık olgusu farklı kimliklerin de yaşamasına fırsat tanımalıdır. Genç Pişeveri, İran'ın parçalanmasını kabul etmese de ayrılıkçı hareketlere saygı ile karşılamaktadır. Genç Pişeveri “eğer İran'daki halkların ayrılmasını istemiyorsanız İran'ı yaşana bilir ülke haline getirmeniz gerekmektedir” düşüncesini her zaman savunmuştur. Genç Pişeveri bu bağlamda 1920'de Şeyh Muhammet Hiyabani liderliğinde gerçekleşen Azadistan Devletini çok açık şekilde desteklemektedir.²²³

Pişeveri bu dönem de merkez ve çevre arasındaki sorunlarda merkezi yönetimin politikalarından kaynaklandığını vurgulamıştır. Pişeveri, ciddi şekilde merkez yönetime ve merkezci politikacılara güveni sarsılmıştır. Merkez ve eyalet ayrımını sürekli vurgulayan genç Pişveri merkezdeki zihniyeti sorunların gerçek suçlusunu göstermektedir.²²⁴ Pişveri'e göre eyaletlerin ve velayetlerin çabası sonunda kazanılan özgürlükler merkezi yönetim ve merkezci zihniyetler tarafından göz ardı edilmiştir.²²⁵ Pişeveri bu yazıları, Kaçarların son yıllarında ve Pehlevi'lerin yavaş yavaş güç kazanmaya başladığı bir dönemde yazmıştır. Genç Pişeveri'nin merkez ve eyalet ayrımı, Eyalet ve Velayet Encümenlerin kurulmasını istenmesi ve merkez yönetime olan güvensizliği, onun Meşrutiyet Hareketi (1906–1919)'deki Azerbaycanlı politikacılardan ve 1920'de Azadistan Devletini kuran Şeyh Muhammet Hiyabani'den etkilendiğini göstermektedir. Pişveri'nin söz konusu düşüncesi, onu 1906'dan başlayan Güney Azerbaycan Milli Hareketi'nin düşünce geleneğine bağlamaktadır. Genç Pişeveri aynı Meşrutiyet dönemindeki Azerbaycanlılar gibi İranlıların ve Azerbaycanlıların mutluluğunu, gelişmesini ve ekonomik refahını demokratik, çoğulcu, eşitlikçi ve adem merkezîyetçi bir İran içinde aramaktadır. Genç Pişeveri'nin söz konusu arayışı onu merkezi zihniyetten daha fazla uzaklaşmaya itmiştir. Pişveri'nin merkezci zihniyetten uzaklaşmasında Rıza Han'ın Fars milliyetçiliğinin ideolojik

---

²²² Pişaveri, a.g.e., s. 305.

²²³ Pişaveri, a.g.e., s. 315.

²²⁴ Pişaveri, a.g.e., s. 313-319.

²²⁵ Pişaveri, a.g.e.,s. 297-298.

temeline dayanarak aşırı merkezîyetçi politikaları ve bu politikaların sonucunda Azerbaycan'ın parçalanması söz konusu olabilir.²²⁶

Pişeveri'ye göre Rıza Han, Azerbaycan'ın ekonomik gücünü, sosyal yapısını, kültürünü, dilini ve edebiyatını yok etmiştir. Söz konusu düşünce Pişeveri'nin siyasi düşüncesinde Azerbaycan olgusunun daha fazla öne çıkmasını sağlamıştır. Zamanla Pişeveri'nin siyasal arayışlarında İranlılık düşüncesi gerilerken Azerbaycanlılık düşüncesi ciddi önem kazanmıştır. Pişeverinin düşüncesinde göre 1945'e gelirken Azerbaycan, İran'dan farklı ve bağımsız bir kimliğe sahip olmuş, ve de sürekli Azerbaycan üzerine vurgu yapmıştır. Türk kavramını çok fazla faydalanmayan Pişeveri Türk sözcüğünü yerine Azerbaycan ifadesini kullanmıştır. Pişeveri, Türk sözünü faydalanmasa da Azerbaycan'ın Türk kimliğini kabul ediyordu. Pişeveri siyasi milliyetçi anlayışını Azerbaycanlıların etnik kimliği olan Türklük üzerinde inşa etmemiştir. Pişeveri'nin milliyetçi anlayışı "Azerbaycan-Vatan" söylemi üzerinde şekillenmiştir. Pişeveri'nin Azerbaycan-Vatan söylemi, Azerbaycanlıların etnik kökenini, dil-edebiyatını, kültürünü, tarihini, coğrafi kimliğini ve siyasal iktidarını kapsayacak kadar geniş yelpazeli ve çeşitli içerikli milliyetçi söylemi olmuştur. Pişeveri'nin siyasal düşüncesini, Türkçülüğü kendi içinde barındıran Azerbaycanlılık olarak tanımlamak mümkündür.²²⁷

Pişeveri, Azerbaycan kimliğini temel alan modern bir devlet kurulması arayışı içindeydi. Seyit Cafer Pişeveri 1945'te bu hayalini gerçekleştirmek için Hacı Ali Şebsteri'nin daveti ile Tahran'dan Tebriz'e geldi. Pişeveri'nin Tebriz'e gelmesi ile Azerbaycan Demokrat Partisi (Azerbaycan Demokrat Fırkası) kuruluşunun temeli atılmış oldu. Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulması Seyit Cafer Pişeveri, Hacı Ali Şebsteri ve Sadık Padıgan arasındaki kaç günlük müzakere sonucu kararlaştırılmıştır. Alınan karara göre Pişeveri 12 maddelik bir bildiri hazırlamıştır. Türkçe ve Farsça olan bildiri, 48 Azerbaycan milliyetçisi tarafından

---

²²⁶ Seyit Cafer Pişeveri ,Rıza Han'ın aşırı merkezîyetçi politikalarından ciddi şekilde rahatsız olmuştur. Aşırı merkezîyetçi yönetime karşı nasıl mücadele edeceğini de Molla Mirza Küçük Han Cengeli'ye ait " Tahran'ın gelişmesi İran'ın başka eyaletlerinin mahvı sonucu gerçekleşmiştir. İran'ın başka eyaletlerinin gelişmesi için Tahran yok edilmelidir." Pişeveri merkez politikacıları "uç kağıtçılar" , "yalancılar" ve "bin yüzlüler" gibi sözler kullanmıştır.Pişeveri 1945'te Azerbaycan gazetesinde yazdığı bir yazı da merkeze olan tutumu şu sözlerle belirtmiştir:Tahran serseri güzeller gibi her gün bir kaba dayının kucağına atıla bilir. Ancak Azerbaycan namusuna ve haysiyetine bağlıdır. Ona göre yabancı uşağı olan Rıza Han'ın boyunduruğu altına girmek istemiyor ve her gece de bir kabadayıya teslim olmak istemiyor" Seyit Cafer Pişeveri, Seçilmiş Eserleri, s. 230.

²²⁷ *Azerbaycan Demokrat Fırkası*, Şehriver'in On İkisi, Tebriz, 1325, s. 7.

imzalanarak 2 Eylül 1945'te yayınlanmıştır. Bu 12 maddelik bildiride İran'ın bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumakla birlikte, Azerbaycan halkının iç güvenliği özgürlük, kültürel özerklik ve kendini yönetimi hakkında talep edilmiştir. Bildiride ayrıca eyalet ve vilayet encümenlerinin yeniden kurulması istenilen bütün toplumsal, iktisadi ve siyasi konulardan söz edilmiştir. Bildiri yayınlandıktan sonra Azerbaycan'ın bütün köy ve kentlerinden bildirinin içeriğini onaylayan yüzlerce telgraf gönderilmiştir. Bu bildirinin yayınlanmasından sonra Azerbaycan Demokrat Partisi resmi çalışmalarına başlamıştır. Bildirinin yayınlanmasından üç gün sonra 5 Eylül 'de Azerbaycan gazetesi yeniden faaliyetine başlamıştır. Azerbaycan gazetesi Azerbaycan Cemiyeti'nin yayın organı olduğu için Hacı Ali Şebsteri yönetiminde yayına başlamıştır.²²⁸ Bildirinin yayınlanmasının ardından teşkilat kurma ve genişleme çalışmaları ciddi şekilde sürdürülmüştür. Kurucular genel kurula davet edilerek 11 kişiden oluşan bir kurucu heyeti 12 Eylül 1945'de kurulmuştur. Pişeveri Bu komitede başkan ve Şebsteri de yardımcı olarak seçilmiştir.²²⁹

Azerbaycan Demokrat Partisini Birinci büyük kongresi 1 Ekim 1945'de gerçekleşmiştir. Bu kongreye Azerbaycan'ın her tarafından çok sayıda delege katılmıştır. Üç gün süren kongrede Tudeh Partisi resmi şekilde ADP 'ye katılmıştır. Tudeh Partisinin Azerbaycan İl Teşkilatının ADP'ye katılımı Tudeh'ın Tahran'daki merkezi bürosundan habersiz ve izinsiz gerçekleşmiştir. Bu kongrede tüzük çıkartılarak, 2 Eylül'de yayınlanan bildiride onaylanarak, milli özerklik ve Türkçenin resmi dil olması kongre tarafından kararlaştırılmıştır. Birinci kongrede 41 kişilik merkezi komite seçilmiştir. Söz konusu kongrede Pişeveri Parti başkanı olarak ve Ali Şebsteri ve Sadık Padigan ise Başkan yardımcıları olarak seçilmiştir.²³⁰

Pişeveri liderliğindeki Azerbaycan Demokrat Partisi, Güney Azerbaycan siyasi tarihinin en modern teşkilat olarak değerlendirilmelidir. ADP toplumun bütün sınıf, tabaka ve katmanlarını kapsayarak çok büyük toplumsal ve siyasal seferberlik yaratacak potansiyele sahip olmuştur. ADP'nin geniş toplumsal taban kazanabilmesinin gerçek nedeni milliyetçi slogan ve söylem üzerinde ortaya

---

²²⁸ a.g.e., s. 2.

²²⁹ a.g.e., s. 8.

²³⁰ *Azerbaycan Demokrat Fırkası*, Şehriver'in On İkisi, Tebriz, 1325, s. 9.

çıkması olmuştur. Çünkü ADP, milli isteklerin Azerbaycan toplumu içinde bütünleştirici ve seferber edici gücünün farkındaydılar.²³¹

ADP'nin programında milli özerklik ve özgürlük esas olarak seçilse de partinin tüzüğü toplumun ekonomik refah, kültürel, siyasal ve toplumsal hayatını da dönüştürecek nitelikte programa sahiptir. Demokrasini desteklemek, bölgesel hâkimiyet, okullarda ve idarelerde Türk dilinin resmi dil olarak kullanılması, azınlıkların ve kadınların hukukunu savunmak, işsizliğe son verilmesi ve Azerbaycan'da toplanan vergilerin Azerbaycan'da faydalanılması ADP programının temel öğelerini teşkil etmektedir.²³² ADP kendi programının halk tarafından geniş destek gördüğünü emin olduktan sonra Azerbaycan'da hükümet kurmak için harekete geçmiştir. ADP, Azerbaycan sorunlarını çözmek için milli hükümetin kurulmasını zorunluluk olarak görmüştür. Milli hükümet kurulmadan Azerbaycan'ın ekonomik, siyasal ve kültürel sorunlarının çözülmesi imkânsız olarak yorumlanmıştır. Pişeveri'nin konuşma ve yazı dili, Azerbaycan gazetesinin yazı tarzı ve verilen sloganlar değişmeğe başlayarak daha sertleşmiştir.²³³

ADP, Azerbaycan'ın birçok kent ve kazasında gösteri ve yürüyüşler düzenlemiştir. Bu gösteriler, toplumun daha radikal siyasal karar ve eyleme ihtiyacı olduğunu belirtmişlerdir. ADP genel merkezine Azerbaycan'ın bütün bölgelerinden telgraflar gelmeye başladı ve halk Eyalet ve Velayet Encümeninin kurulmasını istiyorlardı.²³⁴

ADP Güney Azerbaycan halkının devlet kurma iradesi ve isteğini anladıktan sonra Milli Hükümeti kurma yolunda temel ve esaslı adımları atmaya başladı. Güney Azerbaycan'da Tahran'dan bağımsız bir devlet kurmak için siyasi ortam tam anlamı ile hazır olmuştu. Bir taraftan Azerbaycanlılar böyle bir devletin kurulmasını arzu ediyorlardı. Diğer taraftan ise Tahran'ın böyle bir siyasi oluşumu bastırarak dayanışma gücünü yok etmek istiyorlardı. Rıza Han Pehlevi'nin iktidarı sonucu olarak ülkedeki derin ve yaygın memnuniyetsizlik ve İkinci Dünya Savaşından sonra ekonomik ve siyasi kriz İran devlet yapısını ciddi şekilde zayıflamıştı. Böylece Rıza Han'ın yerine gelen oğlu Muhammet Rıza Pehlevi'de ülkeyi böyle karmaşık bir dönemde bulunduğu üzere yönetecek

²³¹ Tureç Etabeki , a.g.e., s. 117.

²³² Chon Foran,s.Chon Foran, s. 409.

²³³ Azerbaycan Demokrat Fırkası, Şehriver'in On İkisi, Tebriz, 1325, s. 16.

²³⁴ a.g.e., s. 18-19.

kapasiteye sahip olmadığı her kes tarafından biliniyordu. Üstelik Azerbaycan bölgesi o dönemde Rus ordusunun işgali altındaydı. Tahran'ın ekonomik, siyasi ve yönetim gücünün iktidar işlevini yapmayacak kader zayıflamasının nedeni ile ülke genelinde iktidar boşluğu hâkimdir. Söz konusu iktidar boşluğu Güney Azerbaycan'da, Rus ordusunun varlığı sebebi ile daha da karmaşık hale gelmişti. Azerbaycan'daki durumu daha karmaşık hale getiren Tahran yönetimi yetmemiş gibi Azerbaycan'a uygulanan daha baskıcı ve radikal yönetim biçimi sergilemişti. Tahran yönetimi bütün zayıflığına rağmen baskıcı ve şiddet eylemlerini vazgeçmesi yerine tam tersine artırmıştı.²³⁵ Dolayısı ile Tahran yönetimi sayesinde bu dönemde Azerbaycan'da belirsizlik ve güvensizlik hâkimdi.

ADP ve Pişeveri, İran ve Güney Azerbaycan'da ki durumu doğru anlayarak devletin kurulmasını sağlayan Büyük Halk Kongresi gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Büyük Halk Kongresi (Büyük Xalq Kongresi) gerçekleşmesi ADP ve Pişeveri'nin liberal düşüncesi ve özgün çalışmalarından kaynaklanmaktaydı. ADP ve Pişeveri'ye göre Azerbaycan'da devlet kurulacak ise de bu kararı Azerbaycanlılar vermeliydi. Pişeveri, Azerbaycan Milli Hükümeti kurulma doğrultusunda "son söz milletindir" ifadesini kullanmıştır. Büyük Halk Kongresi halkın temel istek ve iradesinin ortaya çıkarılması ile gerçekleşmiştir. Nitekim Büyük Halk Kongresi'ne katılan delegeler Güney Azerbaycan'da düzenlenen 180 mitingden seçilmiştir.²³⁶

İki günlük süre ile gerçekleşen Büyük Halk Kongresi 150 bin kişinin imzası ve 700 delegenin katılımı ile 20 ve 21 Kasım 1945'te gerçekleşmiştir.²³⁷ Büyük Halk Kongresi'ne katılan delegeler Azerbaycan'ın kendine özgü dili, milliyeti, geleneği ve özellikleri olduğunu vurgulayarak bu sebepten kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olması gerektiğini bildirdiler. Azerbaycan'ı İran'dan ayırmak istemediklerini ancak Azerbaycanlıları bir millet olarak kabul edilmelerini beyan etmişlerdi.²³⁸

Büyük Halk Kongresi'ne Azerbaycan milliyetçiliği damgasını vuruldu. Söz konusu kongrede Güney Azerbaycan'da özerk bir hükümetin kurulması talep

---

²³⁵ Ali Reza Miyanalı, *Büyük Xalq Kongresi* , www.21-azer.blogspot.com. Erişim tarihi. 30.5.2015.

²³⁶ Ali Reza Miyanalı, *Büyük Xalq Kongresi* , www.21-azer.blogspot.com. Erişim tarihi. 30.5.2015

²³⁷ *Azerbaycan Demokrat Fırkası*, Şehrivar'ın On İkisi, Tebriz, 1325, s. 20.

²³⁸ a.g.e., s. 20-21.

edildi. Azerbaycan'da özerk bir hükümetin kurulmasını kararlaştıran kongre kendini Kurucular Meclisi (Mecles-e Muessesan) olarak adlandırdı. Büyük Halk Kongresi'nde, Azerbaycan'da özerk bir hükümetin kurulması doğrultusunda somut adımlar atıldı. Azerbaycan'ın bağımsızlığını, iç özgürlüğünü sağlamak ve iç işleri yürütmek için 39 kişiden oluşan milli heyet seçildi. Milli Heyet merkezi hükümet ile görüşmek ve Milli Meclis seçimlerini yapmak için görevlendirildi. Kongreden sonra beş gün içinde milli meclis için seçimler yapılmıştır. Bu seçime halk tarafından büyük ilgi gösterilmiştir. Bu seçimlerde ilk defa kadınlar da oy kullanmışlardır. Seçim olaysız gerçekleşmiştir. Azerbaycan milli meclisi kurulduktan sonra Şebesteri meclis başkanı olarak ve Pişeveri milli hükümeti kurmak ile tayin edilmiştir.²³⁹

12 Aralık 1945'de Pişeveri Milli Hükümetin kurulmasını ilan etmiştir. Milli hükümetin ilanından sonra Tebriz kenti ADP'nin askeri kanadı olan Fedailer tarafından doldurulmuştur. Merkeze bağlı askeri güçler teslim olmuşlar ve bazı şehirlerde ADP'nin milis güçleri Urumiye'de olduğu gibi merkeze sadık kalarak ordu birliklerine şiddet kullanarak bastırmışlardır. Böylece Güney Azerbaycan'da Milli Hükümet kurulmuştur. Azerbaycan Demokrat Partisi, Azerbaycanlıların isteği üzerine Milli hükümeti kurmuştur. Milli hükümet döneminde ilk icra edilen işlerden birisi Azerbaycan nüfusunun daha hızlı şekilde artış göstermesi olmuştur. "Milli Hükümet çok geniş kapsamlı toplumsal reform gerçekleştirdi. İran tarihinde ilk toprak reformu gerçekleştirerek devletin topraklarını çiftçiler arasında paylaştırdı. Milli Hükümetin çalışmaları sonucu İran tarihinde ilk defa olarak kadınlar oy kullanma hakkına sahip oldular. Hukuk sisteminde değişiklik yapılarak bedensel cezalandırmayı (işkenceyi) kaldırmak olmuştur. İl ve ilçelerde hükümet bürokrasinin sağlam çalışmasını kontrol etmek amacı ile yerel yönetim oluşturuldu. İş denetleme yasası onaylandı. Caddeler asfalt yapıldı. Eczaneler açıldı. Üniversite, radyo ve yayınevleri kuruldu. Sattar Han ve Bağır Han gibi Meşrutiyet dönemindeki Azerbaycan Milli Kahramanlarının adları Tebriz caddelerine verildi. Tebriz ciddi şekilde her zaman ki gibi değişime uğramıştır".²⁴⁰

Azerbaycan Milli Hükümeti demokratik düşünce esasında hükümeti halk tarafından kontrol edilebilir hale getirmek için çoğulcu, şeffaf ve milleti temel alan

---

²³⁹ a.g.e., s. 22.

²⁴⁰ Abrahimiyan, a.g.e., s. 503-504.

siyasal bir düzen kurma çabasına girmişlerdir. Azerbaycan'ın ekonomik kaynakları milletin refahını ve gelişmesi doğrultusunda kullanılmıştır. Azerbaycan kaynaklarının kötüye kullanılmaması için yolsuzluk ve usulsüzlüklere çok sert bir mücadele verilmiştir. Pişeveri'nin başkanlığındaki Milli Hükümet “*Azerbaycan Azerbaycanlılarıdır*” söylemini gerçekleştirmek amacı ile siyasi, ekonomik, kültürel ve bürokratik politika ve programlar üretmişlerdir. Bu programlar sayesinde Azerbaycan yeni bir döneme başlamıştır. Milli Hükümet' in siyasal ve ekonomik alanda sağladıkları başarı Pişeveri ve ADP'yi kabul etmeyenlerin de saygılığını kazanmaya zorlamıştır. Nitekim Richard Cottam, Milli Hükümetin yaptıklarını “*Milli hükümetin bir yıl içinde yaptığını Rıza Han'ın 20 yıl içinde yapmadığını*” sözleriyle ifade etmiştir.²⁴¹

Milli Hükümetin gerçekleştirdiği reformlar halk içinde olan şöhret, liyakat ve beceri gücünü artırmıştır.²⁴² Milli hükümet kurulduktan hemen sonra Tahran karşı harekete geçilmiştir. Arka arkaya hükümetler düştükten sonra Ahmet Qavam tarafından "Qavamu's-Saltana" hükümeti devralmıştır. Ahmet Qavam İran'ın ünlü siyasi ailelerinden biridir. Qavam, Nasıruddin Şah sarayına kâtip olarak alınmıştır. Meşrutiyet döneminde meşrutiyetçilere destek vererek bir kaç defa bakan görevinde bulunmuştur.²⁴³ Rıza Şah döneminde zorunlu olarak 20 yıl siyasetten uzaklaştırılmıştır.²⁴⁴ Eski siyasetçilerin en gizemlisi olarak bilinen, siyasi hayatında çok farklı ve birbiri ile ters düşen fikirler de sergilemiştir.²⁴⁵

Qavam 1945 yılında başbakan olarak seçilmiştir. Qavam sağ ve sol arasında denge kurmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliği'nin desteğini kazanmak için Sovyet yanlısı kişileri kendi hükümetine kabul etmiş, güvenoyu almadan önce Moskova'ya gitmiştir. Özellikle Tudeh, Qavam iktidara geldikten sonra siyasi partilerin desteğini kazanmak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Qavam hükümeti sıkıyönetim uygulamalarını kaldırmış ve örgütlenme özgürlüğü vermiştir. Basın ve yayın özgürlüğü hak kazanmıştır. Halk tarafından benimsenmeyen yöneticiler görevlerinden derhal uzaklaştırılmıştır. Şah ile Qavam arasında soğuk rüzgârlar esiyordur.²⁴⁶ Qavam iktidara geldikten sonra

²⁴¹ Richard Cottam, *Nasyonalizm Der İran*, çev.Ahmet Tedeyon,Tahran, 1378, s. 151.

²⁴² Richard Cottam, a.g.e, s. 151.

²⁴³ Cami, a.g.e., s. 361.

²⁴⁴ Cami, a.g.e., s. 367.

²⁴⁵ Abrahamyan, a.g.e., s. 278.

²⁴⁶ Cami, a.g.e., s. 363.

“Azerbaycan sorununu çözmek için” dış politikada önemli adımlar atmıştır. Qavam en büyük desteğini ABD ve Batılı güçlerden almıştır. ABD bu dönemde İran ile çok fazla ilgilenmemekte ve İran konusunda daha çok İngiltere'nin politikası çerçevesinde yönetiliyordu. Güney Azerbaycan'da Milli hükümetin kurulması ve söz konusu yönetimin Rusya ile olan yakın ilişkileri ABD'ni ciddi şekilde endişelendiriyordu. ABD yenedünya denklemine gücünü muhafaza ederek böyle sıkıntılı bir ortamda bir taraftan İran ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerini sıcak tutarak bir taraftan da Milli Hükümet sorununu BM'e baskı yaparak çözmeyi taahhüt ediyordu.

ABD ve BM, Rusya'ya ciddi şekilde baskı yapmaya başlamıştır. Rusya ise bütün bu baskılara rağmen Güney Azerbaycan topraklarından kendi ordusunu çekmek niyetinde değildir. SSCB'nin İran'ın kuzey bölgesindeki petrolünün kullanım hakkını talep ettiğini Gerekçesine, Stalin İran'ın kuzey petrolünü 1921 anlaşmasına göre Bolşeviklerden ve kapitülasyonlardan alınacağıdır. Bundan dolayı açıkça kuzey petrolüne Bolşeviklerden ayrıcalıklarının tanınmasından rahatsız olanı SSCB'nin yönetimi Kuzey petrolleri üzerinde tek başına hak iddia edemeyen Moskova İran'ın ortaklığı ile şirketler kurarak birlikte çalışmak ne yazık ki bir tek engel Bolşevikler değil diğer önemli husus ise İngiltere, ABD ve İran arsında 1944'te Washington'da imzalanan petrol anlaşması Ruslar açısından daha da can sıkıcıdır. İran ve Batılılar arasındaki yapılan Anlaşmadan rahatsız olan Rusya, İran kuzey petrollerine sahip olmada ısrarlı durumdadır. İran ise bu konuyu önemsenmemektedir. İran-Rusya arasında Kuzey petrolleri konusundaki anlaşmazlık SSCB'ni daha sert politikalar sergilemiştir. SSCB bu sebepten Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulmasına karşı çıkmamıştır. Çünkü Rusya bu hükümeti İran devletine karşı baskı yaparak pazarlık konusu yaprak Azerbaycan Milli Hükümetini tehdit etmiştir. İran, ABD'nin ve BM desteği ile dünyadaki büyük güçleri SSCB karşısında seferber etmeyi ikna etmiştir. SSCB'ye karşı bu dönem baskıcı politika izlenilmiştir. Baskıcı politikaları ABD, BM ve Batılı güçler gerçekleştirmiştir. Qavam, böyle iç ve dış koşullarda 11 kişilik bir heyet ile Moskova'ya yola koyulmuştur. Burada İran-Rus ortak petrol şirketlerinin anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma karşılığında Stalin, Güney Azerbaycan sorununu İran'ın iç sorunu olarak kabul edip ve Kızıl Ordu'yu altı hafta içinde İran topraklarından geri çekecektir. Stalin bu teklifi kabul etmiştir. Qavam

Moskova'dan geri döndükten sonra Tebriz'deki Azerbaycan milli hükümetinin liderleri ile görüşmeye başlamıştır. Bu görüşmelerin sonucunda bir Azerbaycan heyeti Tahran'a gitmiştir. Azerbaycan heyeti uzun süreli müzakereden sonra sonuçsuz Tebriz'e geri dönmüştür. Pişeveri, Tahran ile olan sorunu barış yolu ile çözmeye çalışmıştır. Muzaffer Firuz başkanlığında bir heyet 1945'te Tebriz'e gelmiştir. Bir takım görüşmelerin sonucu olarak Azerbaycanlılar Zencan kentini Tahran'a vermeyi kabul etmişlerdir. Tahran'ın devraldığı Zencan'da hükümet kuvvetleri çok kanlı olaylara yol açmışlardır. Bu arada Tahran, Güney Azerbaycan'ı işgal etmek için askeri hazırlıklara başlamıştır. İran ordusu Amerikalı Norman Schwartzkopf başkanlığında örgütlenmiştir. Ağır silahlarla donatılmış 5 özel askeri birlik Azerbaycan'a baskın yapmak için hazırlanmıştır. Güney Azerbaycan ordusunu ise ADP'nin milisleri olan Fedailer, Kızılbaş (asker) ve Esanlu, Cehaşşanlu aşireti oluşturmuştur. Sovyetler Birliği'nin ordusu İran'ı terk ederken Azerbaycan silah depolarını da boşaltmıştır. İran silahlı kuvvetleri Norman Schwartzkopf komutasında Güney Azerbaycan'a karşı hücumu geçmiştir. Savaş üç gün sürmüştür. Azerbaycan birlikleri yenilmiştir. İran ordusu Güney Azerbaycan'da ilerlemiş, kanlı olaylara neden olmuştur. Bu olaylarda 25 bin Azerbaycanlı katledilmiştir. Mahkemelerde 2500 kişi idama mahkûm edilmiş; 8000 kişi ağır cezalara çarptırılmışlardır. 3600 Köy Farsların yaşadığı bölgelere göç ettirilmiştir. Azerbaycan'a sığınan yaklaşık 70.000 kişi de ölmüştür. Milli hükümetin kurduğu bütün kültürel merkezler yerle bir edilmiştir. Milli meclisin kütüphanesi yakılmış, Türkçe kitaplar ateşe verilmiştir. Kanlı olaylar sonucu milli hükümet 1946 yılında üç gün içinde devrilmiş, Seyit Cafer Pişeveri Kuzey Azerbaycan'a kaçmış ve Azerbaycan'da trafik kazası süsü verilerek Stalin tarafından öldürülmüştür.²⁴⁷

4.4. İkinci Dünya Savaşı Sonu ve Azerbaycan Meselesi

İran ve dünya siyasi tarihinde “Azerbaycan Krizi” (Bohran-e Azerbaycan) olarak adlandırılan olgu Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kilit ismidir. Tebriz başkenti de kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti (1945–46) küresel sistemin nitelik olarak değişimine baskılar uygulanmıştır. Söz konusu hükümet; Orta Doğu

²⁴⁷ Natalia I. Yegorova , *Bohran-e Azerbaycan*, Goftegu , 1376 (Payız), N. 17, s. 105.

ve dünya da ABD'yi daha aktif politika üretmeye yönelik çabalar kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB karşıtı ABD'nin aktif politika üretmeye hazırlanması "Soğuk Savaşın" başlanması ile sonuçlanmıştır. Azerbaycan Milli Hükümeti, Soğuk Savaşın ortaya çıkmasını tetikleyen ve bu sürecin ilk somut güç çekişme alanı olmuştur.²⁴⁸

Azerbaycan Milli Hükümetin küresel nitelikteki önemi, onun yorum ve çözümleme çalışmalarını da hayli zorlaştırmıştır. SSCB yakınlığı ile bilinen Azerbaycan Milli Hükümeti hakkında tarafsız rapor etmek ve çalışma alanı bulmak ciddi şekilde kolay değildir. 1945'ten günümüze kadar Azerbaycan Milli Hükümet hakkında yazılan yazılar Soğuk Savaşın mantığı olarak değerlendirilerek yazılmıştır. Soğuk Savaşın yarattığı sert, dışlayıcı ve komplocu politik ortamı çerçevesinde Azerbaycan Milli Hükümetinin kuruluşu "SSCB'nin komplosu" olarak bilinmektedir. Soğuk Savaşın bitmesinin ardından Azerbaycan Milli Hükümet hakkındaki yargı değişmeye başlansa da söz konusu siyasi oluşumun ortaya çıkmasında etkili olan iç ve dış faktörlerin etkisi doğru ve tarafsız şekilde yorumlanmamıştır.²⁴⁹

Azerbaycan Milli Hükümeti, bütün büyük ve tarihi niteliği olan siyasal ve sosyal olgular gibi çok çeşitli faktörlerin etkisi sonucu meydana gelmiştir. Milli Hükümetin ortaya çıkmasında hem küresel sistemde gerçekleşen olaylar hem de ülke içinde cereyan eden siyasal, ekonomik toplumsal ve kültürel faktörler etkili olmuştur. Başka bir ifade ile Milli Hükümet, küresel sistemdeki trendleri ile ülke içinde süreçlerin anlamlı bütünleşmesi ve birleşmesinden kaynaklanmaktadır.²⁵⁰

Alman ordusunun koşulsuz teslimi ve yenilgisi ile korkunç bir savaş sonucunda hemen hemen 8 May 1945'de kırk milyon kayıp olmuştur. Beş yıl sekiz ay sonra silahların ve uçakların kükremesinin yerini hüznü bir sessizlik ile değiştirmiştir. Müttefiklere her tür yardım eden tüm ulusların savaşta zaferi elde etmesi ile üç büyük ülkenin liderleri tarafından savaşın sona verdikleri sözlerin gereken yapılmasını umut ediyorlardı. Tüm saldırganlık ve zorbalık düşünceleri

---

²⁴⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.424.

²⁴⁹ Armaoğlu, a.g.e., s. 425.

²⁵⁰ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom* (1500-1945)), Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 420-421.

yerden kaldırıldı ve dünya ulusları barış ve adalet gölgesinde birlikte yaşayabilirlerdi.²⁵¹

İran hükümeti ayrıca San Francisco'da Uluslararası Konferansı'na daveti üzerine buraya coşku ile katılmayı kabul etti. Nisan 1945 yılında bir heyet Mustafa Adel başkanlığında Amerika'ya gönderildi, BM Şartı'nı geliştirme ve hazırlaması ve neredeyse savaş sonrası refah içinde bir dünyanın inşa edileceği Ama kısa bir süre içinde bu sözlerin gerçeklerden ne kadar uzak olduğu belli olmuştur. Bu verilen sözlerin sadece savaş sırasında düşmanı yenmek için aldatmaktan başka bir şey değildi.²⁵²

Almanya'nın teslim olmasından, Avrupa'da savaşın sona ermesinden sonra, 18 May, 1945 İran hükümeti bir bildiri ile savaş sırasında zaferi elde eden üç Müttefik hükümeti tebrik edip kutladı. Ayrıca fırsat bulup ve İran'da durumun normale dönmesi için, Avrupa ile aralarında olan kudretin sona ermesiyle Müttefik güçlerinin artık İran'da kalmasının lüzumsuz olduğunu vurgulamıştır. En kısa sürede İran topraklarını terk etmeleri gerektiğine işaret etmiştir. Ama bu bildiri cevapsız kalmış ve Müttefikler buna itina etmemişlerdir.²⁵³

Savaş sırasında İran'a yerleşen ABD kuvvetlerinin komutanı 10 Haziran 1945 yılında, İran'da bir bildiri ile ABD kuvvetlerin Japonya ile savaşmak için, Çin cephesine taşınmasını ve bu nedenle yavaş yavaş İran'ı tahliye edildiğini açıkladılar. Amerikalılar Ahvaz, Huremşehir, Homeyni limanı ve bir kısmı da Amir Abad'dan üslerini terk ettiler. Kalan asker sayısını 6000 indirdi.²⁵⁴

Hiroşima'ya ve Nagazaki'ye 2 Eylül 1945 yılında atılan atom bombasından sonra Japonya hükümeti kayıtsız şartsız teslim olmuştur. Savaş yangını dünyayı yasa boğmuştur. İran hükümeti 13 Eylülde bir kez daha bir bildiri ile yabancı orduların İran topraklarını terk etmesini yineledi. Böylece Japonya savaşından altı ay sonra 2 Mart 1946'ya kadar askerlerin tahliyesine söz verildi.²⁵⁵

Bildirinin üzerinden 24 saat geçtikten sonra, Türk ve Kafkas ordusundan oluşan silahlı bir grup Azerbaycan şehirlerinde saldırıp ayaklanmaya başladılar.

---

²⁵¹ Mehdevi, a.g.e., s. 422.

²⁵² Mehdevi, a.g.e., s. 421.

²⁵³ A.R. Elevi, *İktisad Siyasî, Khotud Siyasî Baed Az Engelabe İslami İran*, Tahran, İşletme ve Programlama Yüksek Eğitim ve Araştırma Müessesesi, 2003 (Siyasal Ekonomi, İslami Devrimden Sonra İran'da Siyasal Çizgi). s.173.

²⁵⁴ Elevi, a.g.e.,s.174.

²⁵⁵ Elevi, a.g.e., s. 175.

Kızıl Ordu'nun desteğiyle devlet daireleri ve jandarma karakollarını ele geçirip işgal ettiler. Ardından Azerbaycan Demokrat Partinin kurulması ilan edilmiştir. Bu gruba Seyit Cafer Pişeveri başkanlık etmiştir. Milletvekilliğinden yasaklandıktan sonra Radikal solcu Ajir gazetesinin yönetimi olarak çok şiddetle yönetim kuruluna baskılar yaparak rejimin değiştirilmesini talep etmişlerdir. Bağımsız Azerbaycan demokratik partisinin amacı ve hedefi, Türk dilinin resmîyle tanınması, merkezi hükümetten vergi bağımsızlığı, kendi askeriyesi, bağımsız Maliye ve diğer maddeler oluşan bazı istekler beyan edilmiştir. Yani bir nevi Bölünme ve merkezi yönetimden ayrılma ve özgürlükleri söz konusudur. Tudeh partisi hemen, Demokrat Partisini destekleyeceklerini ilan etmiştir. Tudeh partisinin şubelerini Azerbaycan'da kapatıp Demokrat Partisine katıldıklarını bildirmişlerdir. Azerbaycan demokratik partisi kısa bir süre içinde Azerbaycan'da küçük ve büyük şehirlerin çoğunu ele geçirip terör ve korku hükümetini ortadan kaldırdılar. O dönemlerde merkezi hükümet çok zayıf bir durumda idi. Mohsen Sadr Kabinesi meclisin çoğunluğunun desteğiyle 6 Temmuz 1945 toplanmıştır. Ancak bu hareketi başlatanlar Radikal sağ unsurların katılımıyla teşkil bulan azınlık tarafından benimsemeyen bu kabinenin onaylanmasını engellediler. Azerbaycan demokratik partisinin karşısında zayıf kalan Mohsen Sadr Kabinesi 21 Ekim istifa etmek zorunda kaldı.²⁵⁶

İbrahim Hâkimi yeni kabineyi oluşturdu. Muhafazakâr itibarlı politikacı kimliği ile bilinen ve kendisine güvenmesine rağmen mecliste çoğunluğunun tarafından bu sıkıntıların üstesinden geleceğini ülkeyi huzura kavuşturacağını sanıyorlardı. Hâkimi'nin ilk işi 17 Kasım 1945 tarihinde Sovyet Büyükelçiliği'ne bir bildiri iletti. Bu bildiri de Sovyetler Birliğinin herhangi bir sivilin veya ordunun, İran'ın işlerine müdahale etmeyeceğini ve demokratik Tudeh partisine destek vermeyeceğini dair daha önceleri de uyarılmıştı. Bu arada, İngiltere ve Amerika hükümetlerinde bildiri gönderildi ve İran'ın iç durumunu anlatan ve İran'ın arkasında olacağını da desteklemelerini de ayrıca talep etmiştir. Hâkiminin ikinci icraatı iki bin askerden oluşan bir ordu ve Demokrat Parti' döneminde rehin alınan bir birim tankı Tebriz alay komutanlığını güçlendirmek için Tebriz'e gönderilmesi söz konusu idi. Ama 21 Kasım'da Şerif Abad, Qazvin kentinin yakınlarında Kızıl Ordu söz konusu olan orduyu durdurdu ve geçişlerine izin

---

²⁵⁶ Mehdevi, a.g.e., s. 422-423.

vermedi. Amerika devleti İran'ın hukuki talebini himaye etmek amacıyla bir notayı Sovyet devletine gönderdi. Sovyetlerden hemen İran topraklarının terk etmelerini ve İran'ın iç işlerinde müdahale etmemesini talep etti. Bu uyarıya karşılık Sovyetler kuru cevap verdiler ve Demokrat Parti'nin eylemi İran'da iktidardaki devletin ayaklanmalarına tepki sonucu olarak bu hareketi özgürlük hareketi olarak adlandırdı. Amerika devleti bu cevabı aldıktan sonra hemen kendi askerlerinin tahliyesini durdurdu, Amir Abad alay komutanlığını üç bin askerle güçlendirdi. İngiliz kuvvetlerinde Petrol zengini olan bölgelerde üç tugayı yerleştirdi. Her iki ülkede olağan saldırıda kendi ordusunda koruma amaçlı hazır ola geçti.²⁵⁷

15 Aralık'ta büyük hükümetlerin dışişleri bakanları ikinci konferanslarını Moskova'da yaptılar. Amerikalılar, Sovyetlerin İran'ı tahliye sorunu doğrudan görüşmelerle çözüme umutları vardı. Ama Pişeveri 14 Aralık 1945'de Tebriz'de Azerbaycan bağımsız hükümetinin kurulmasını ilan etti. Tebriz alay komutanlığını Demokratlara teslim oldu.²⁵⁸

Bu durumda, Hâkimi Moskova'ya gitmeyi ve olup bitenleri bizzat kendisi Dışişleri Bakanları Konferansında bildirmek istedi. Ama Sovyet yönetimi olup bitenleri izah edince şiddetle buna karşı çıktılar. Dışişleri Bakanları Konferansında olan Amerika ve İngiltere Dışişleri Bakanları James Burns ve Ernest Bovin İran'daki olaylara arka çıkıp bütün yabancı güçlerin İran topraklarını tahliye etmelerini talep etmişlerdir. Ama Sovyet Dışişleri Molotof Komiseri Azerbaycan sorununu tamamen İran'ın iç sorunu olduğunu beyan etti. Azerbaycan Demokratik partisinin İsyasını Demokratik Hareket olarak değerlendirip ve insanların yaşamlarını iyileştirmek için olduğunu savundu. Her türlü müdahale ve müzakereyi bu konuda reddetti. Konferansın sona ermesinden sonra İngiltere ve Amerika büyükelçileri Tahran'da Hâkimi için bir plan takdim ettiler. Konferansın sonucuna göre İran'da Rus, İngiliz ve Amerika bir üçlü kontrol mekanizması olan komisyonun ve ya (denetleme komisyonu) kurulmasını, doğu Avrupa ülkesinde olduğu gibi bu komisyonun görevi tahran Konferansının ilan edilişi ve yabancı güçlerin İran topraklarını tahliye sırasında komisyonunun görevi kontrol mekanizmasının çalışmasını istediler. Azınlık temsilcileri şiddetle bu plana karşı

---

²⁵⁷ Mehdevi, a.g.e., s. 423–424.

²⁵⁸ Mehdevi, a.g.e. s. 424.

çıktılar. Bu planı 1907 ve 1919 yılında yapılan sözleşme ile karşılaştırdılar. Planı, İran'ın bölünmesi ve etki alanlarını kurmak için tanıttılar. Hâkimi bu planı reddetti ve bunun sonucu olarak 20 Ocak 1946 tarihinde istifa etmek zorunda kaldı.²⁵⁹

Aynı zamanda, Kürdistan'da başka bir olay patlak verdi. İran Komala (pejak) Kürdistan Partisi ve Komünist yandaşları olmasından dolayı, 22 Ocak 1946 tarihinde gazi Muhammed başkanlığında Kürdistan Cumhuriyetinin kurulduğunu duyurdu. Azerbaycan Demokratları bu olayı kutladılar ve Demokratik Fedai Güçleri töreninde Pişeveri'ye ön sıralarda eşlik etmiştir. “Demokratik rejimin tüm İran'da kuruluşu olana kadar Fedailer silahlarını hiç bir zaman bırakmayacaklarına söz verdiler.” Üç ay sonra, 23 Nisan 1946 tarihinde Azerbaycan ve Kürdistan bağımsız hükümetleri birbirleriyle dostluk ve ittifak anlaşması imzaladılar. İran'ın bölünmesi aslında Azerbaycan bölgesi olarak ve Kürdistan bölgesi olarak ve hala öyle her kesin bir bölgesi vardır. Örneğin Farsların bölgesi olarak Tahran geçer.²⁶⁰ Azerbaycan bölgesi hem doğu Azerbaycan ve batı Azerbaycan, Kürdistan bölgesi olarak da başta Mahabat ve Serendej bilinir.

4.5. Petrol ve Azerbaycan Konusunda Sadtchikow –Qavam Anlaşması

İbrahim Hâkimi, başbakanlıktan istifa etmeden bir gün önce, İran'ın Sovyetler Birliği hakkındaki resmi şikayeti, Birleşmiş Milletlerin Genel Kurulu toplantısında İran'ı temsil eden, Londra'daki İran büyükelçisi Seyit Hasan Taghizadeh iletilti. Konu yabancı güçlerin İran topraklarını tahliye talebinin bildirilmesidir.²⁶¹

Taghizadeh, 25 Ocak 1946 tarihinde BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada, İran'ın fedakârlıklarını ve Müttefiklerin savaş sırasında zaferini hatırlattı. Üç büyük devletin Tahran'da konferans Bildirisine göre hareket etmelerini istedi. Güvenlik Konseyi'ne sunulan şikâyetlerin 35. Maddesine göre İran'ın şikâyetini iletilti. Andrei Vychinsky, Sovyet temsilcisi tüm suçlamaları ret etti. Birleşmiş Milletlerden talebi ise İran ordusunun düzenlediği Azerbaycan hareketinin engellenmesiydi. Bilindiği üzere Azerbaycan'da her kardeş aynı dil ırk kültüre sahip olan ve hiçbir zaman bir birlerini öldürmeleri fayda sağlamaz.

²⁵⁹ Mehdevi, a.g.e., s. 424-425.

²⁶⁰ Mehdevi, a.g.e., s. 425.

²⁶¹ Mehdevi, a.g.e., s. 425.

Kimsenin ölmesini istemiyoruz. Hâlbuki Azerbaycan'ın ilk gündem konusu bağımsızlığıdır birbirlerini öldürmek değildir. Birleşmiş Milletlerde Azerbaycan'ın bağımsızlığı gündemin ilk ve yegâne konusu olarak değerlendirildi. Bütün hükümetlerin temsilcileri ve dünyanın basın gündemini oluşturup dünya bu konuya odaklanmıştı. 28 Şubat'ı Güvenlik Konseyi İran'ın Sovyetlerden şikâyetlerini görüşmek için belirledi.²⁶²

Bu durumda, Qavamu's-Saltana eski Batı yanlısı politikacı kimliği ile tanınan sol partiler ve Sovyet yetkililer ile dostluk ilişkileri kurmuştur. Kendini Başbakanlığa gönüllü olduğunu açıklamıştır. Sadece kendisinin, ülkenin birçok sorunlarını çözümlene gücü yeter diye düşünmüştür. Qavam, Taghizadeh ve Majid Ahi Londra ve Moskova'da büyükelçilerine, derhal Sovyet temsilcileri ve yöneticileri ile temas kurup bunların temel amacının Demokrat Partisini korunması ve İran'ın iç işlerine müdahale etmelerini araştırmaları için işi havale ettiler. Ayrıca Eteli, Stalin ve George Marshall Amerika'nın yeni Dışişleri Bakanına bir mesaj gönderdi ve bir kez daha üç hükümetten İran'ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığı hakkında verdikleri sözleri yerine getirmeyi talep etti. Sovyet yetkilileri Qavama açıkça yanıt vermediler. Bu kez birkaç gün sonra, kendisi bizzat Moskova'ya gidip doğrudan Stalin ile müzakerelerde bulundu. Bu defa, Sovyetler bu talebi kabul etmişlerdi. Qavam'ın Moskova'ya gitmesi için İran'a özel bir uçak gönderilmiştir. Qavamu's-Saltane beraberindeki sekiz kişilik bir heyetle 18 Şubat'ta Rus uçağı ile Moskova'ya gitti. Hemen Stalin ve Molotof ile görüşmelere bulundu.²⁶³

Stalin, Qavama ağır teklifler sunmuştu. İran'ın Sovyetler Birliği ile dış politikasının gelişimini sağlamak, Azerbaycan'ın hükümetinin bağımsızlığını resmîyette tanımak ve kuzey petrol imtiyazının Sovyetlere verilmesi. Qavam bu ağır şartları kabul etmedi. Kaç gün sonra Stalin'e İran'a döneceğini bildirdi. Son gece Stalin Moskova'da Qavama daha samimi, sıcak davranarak sunduğu teklifleri bir az daha makul bir yaklaşım ile değiştiğini ve hatta kuzey petrol imtiyazının Sovyetlere verilmesi yerine belki ortaklaşa bir petrol şirket kurulmasını önerdi. İki ülke arasındaki anlaşmanın imzalanması için görüşmeler İran'a Sovyetler Birliği'ne bir büyükelçi göndermesi ile izlenmesine karar verildi.

²⁶² Abdurreza Huşeng Mehdevi, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom)* (1500-1945), Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 425-426.

²⁶³ Mehdevi, a.g.e., s. 426-427.

Qavam, Stalin'in ricası ve talebi üzere Azerbaycan Demokratları huzurlu bir ortam sağlamayı kabul etmiştir. Ayıca İran'ın şikâyetini BM Güvenlik Konseyinden geri çekmesi hususu da vardı.²⁶⁴

Qavam Moskova'da olduğu süre içinde iki önemli olay gerçekleşmiştir. Birinci olarak, 28 Şubat İran'ın şikâyeti Güvenlik Konseyi'nde açıklanması (teşrih olunması). Müzakerelerden iki gün sonra, konsey kararlarını kabul etmiş İran ve Sovyetler Birliği'nin hükümetleri doğrudan görüşmeler için BM'e davet edilmiştir. İkincisi, Sovyetler birliğinin ordusu 2 Mart tarihinde İran'ı tahliye edilmesi ama tahliye gerçekleşmemiştir. İngilizler ve Amerikan güçleri verilen tarihten önce yani 15 Şubat 1946 tarihinde İran'ı tahliye ederek boşalttılar. Ancak Sovyetler artık sadece sınırdaki şehirleri Mashhad, Şahrood ve Semnanı tahliye etmesine iktifa ettiler. Geri kalan askerleri üç kısma bölüp ve sırayla Tahran, Irak sınırları ve Türkiye sınırlarına gönderildi. Birkaç gün geçmeden yüzlerce tank, kara ordusu ve yardım ekipleri Sovyetler Birliği'nden İran'a giriş yapıp ve Türklerin korkusuna zemin sağlamıştır. Bu kritik durum karşısında, 21 Mart 1946, Başkan Truman, Stalin gönderilen tarihinde bir ültimatodan farklı olmayan bir mesaj gönderdi.²⁶⁵

Amerika cumhurbaşkanı bir hatırlatmada bulunmuştu. Üçlü Anlaşmadan Müttefik ordunun Askeri savaş malzemelerinin İran topraklarına geliş sebebi Amerika'nın olup Rusların Almanların yenip İngiliz ve Amerika'nın savaşı bittikten sonra İran topraklarından çekilmeleri hakkında ikazda bulunmuştu. Savaştan altı ay sonra İngiltere ve Amerika askerlerini İran topraklarından çekmişlerdir. Amerika çekildikten sonra Sovyetlerden bir hafta içinde çekilmelerini ve altı hafta içinde de diğer askeri kuvvetler gücünün boşaltmasını talep etmiştir. Aksi takdirde, Amerikan askerlerine İran'a dönme emrini vereceklerdi. Amerikanların tehdidi etkili olmadı, çünkü kısa sürede Qavam Kuzey Petrolü ve barışçıl bir yaklaşım benimsemeye Azerbaycan Demokratlarla ilgili Ruslara söz vermişti. Onlar güçlerinin hareketini durdurup, hatta geri dönme emri vermişlerdi. Yani Amerika'yla çatışmaya yol açacak askeri tehlikeli manevraların devam etmesini gerekli görmüyorlardı. Bundan dolayı, İran'daki kritik durum patlamaya hazır olduğundan, rahatlık dönemi çabucak gitti ve İran

²⁶⁴ Mehdevi, a.g.e., s. 427.

²⁶⁵ J. A. Ahmet, *Khedmet ve Khiyanete Roshanfikan*, I, Tahran, Harezmi Yayınları, 1995 (Aydınların Hizmet ve İhaneti Hakkında). s. 235–236.

vatanseverlerinin bağımsızlığa ve toprakların bütünlüklerini olan umudunu arttırdı.²⁶⁶

New York'ta ikinci Güvenlik Konseyi oturumunda 25 Mart 1946 tarihinde, İran'ın şikâyeti eleştirildi. Sovyetler Birliği temsilcisi, hükümetler arasındaki imzalanan Anlaşma şartlarını açıkladı. Buna göre, Sovyet güçleri 5–6 hafta içinde İran'ı terk etme söz vermişlerdi. Bu arada BM Genel Sekreteri Stalin ve Qavam için bir mektup gönderdi ve Güvenlik Konseyi'ne bilgi verdi. Bu durumda aralarında gizli bir anlaşma mı imzalanmıştı?²⁶⁷

Bu tarihlerde Sovyetler Büyükelçi Ivan Sadtchikow Tahran'a geldi. Hemen 4 Nisan 1946 yılında Qavam ile görüşmeler sonucunda bir Anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmaya göre, şöyle karar verilmişti. Birincisi, Sovyet birlikleri tamamen bir buçuk ay içinde İran'ı tahliye edeceklerdi. İkincisi, Sovyetler-İran arasında petrol şirketi kurulacaktı. Sözleşme ve şartları yedi ay içinde onayı için on beşinci parlamentoya sunulacaktı. Üçüncü olarak, Azerbaycan konusu İran'ın iç işleri meselesi olduğu için barışçıl bir yol ile mevcut yasalar ve reformlar merkezi hükümet ve Azerbaycan halkı arasında iyi niyet ruhuyla, Azerbaycan ulusunun onayı ile karar verilecekti.²⁶⁸

İran ve Sovyetler birliği arasında protokol imzalandıktan sonra Kuzey petrol yataklarından yararlanmak ve üretime başlamak için kurulan ortaklaşa şirket üzerine, Sovyetler birliği Otuz bin Sovyet birliklerini kademeli olarak İran topraklarından tahliye etti. Sovyetler birliğinin bu tutumuna karşılık Qavam, İran'ın şikâyetini BM Güvenlik Konseyinden işleme girmeden geri çekmeleri için direktif verdi.²⁶⁹ Amerika ve İngiltere hükümetleri bu anlaşmaya şiddetle karşı çıkmışlardır. İran'ın tahliye edilmesi bitmeden önce İran'ın şikâyetini BM Güvenlik Konseyinden geri çekme olayı BM Güvenlik Konseyinin tarzıyla uyuşmamakta ve ahlaki değildir. Bu sebepten dolayı Ala kendi başbakanının emrini yerine getirmeyip ve 6 Mayıs 1946 Güvenlik Konseyi'nin gündeminde dış güçlerin tamamen İran tahliye ettiklerini sanmıyorum.²⁷⁰

---

²⁶⁶ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom (1500-1945))*, Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 427-428.

²⁶⁷ Mehdevi, a.g.e., s. 428.

²⁶⁸ Mehdevi, a.g.e., s. 429.

²⁶⁹ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 81.

²⁷⁰ Mehdevi, a.g.e., s. 81.

Qavam 20 Mayıs 1946'da Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Trigholi'ye bir bildiri göndermiş ve ilave etmiştir ki Sovyet birliğinin ordusu kesinlikle İranı tahliye etmiştir. Qavamın bildirisinin Ala, Bir gün sorası toplantıda kesin göndereceğini tasavvur edemiyorum ve asla düşünemiyorum diye beyanda bulunmuştur.²⁷¹

Çünkü Azerbaycan'da Sovyetler birliğinin kontrolünde bir asker ordusu teşkil ediliyordu. Bu ordu İran birliklerinin Azerbaycan'a girişini engellemek için tutuluyordu.²⁷²

Amerika temsilcisi İran'ın şikâyetinin BM Güvenlik Konseyinden geri çekmesine karşı olup, oy çokluğu ile sadece reddedilmiştir. Ala'nın 20 Mayıs 1946'da Qavam ile yapılan açıklamaları örtüşmediği için Qavam, Ala'yı Güvenlik Konseyi görevinden uzaklaştırdı.²⁷³

Qavam, İran ile Sovyetler birliği arasında imzalanan protokol sonrasında Azerbaycan Demokratik partisine karşı daha nazik ve yumuşak bir politika izlenmiştir. Pişeveri 18 Nisan tarihinde bir heyete başkanlık ederek Tahran'a gelmişlerdir. On beş gün başkent Tahran'da kalarak hükümet yetkilileriyle yoğun görüşmeler yapmışlardır. Ne yazık ki bu görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmamıştır.²⁷⁴

Azerbaycan Demokratik partisinin merkezi yönetimden kapsamlı talepleri olmuştur. Mesela valinin, ordu komutanlarının, Azerbaycan bölge jandarma komutanının belirlenmesinde söz sahibi olmaları hatta Azerbaycan Demokratik Partisinin yöneticileri ve halk tarafından belirlenmesinin dahi söz konusu olmasını istediler. Ayrıca, ağaların tarım arazilerini köylülerin arasında paylaşılması ve Türk dilinin resmîyle tanınmasını da talep ettiler. Qavam bu taleplere karşı idi. Pişeveri Tebriz'e geri döndü. Pişeveri'nin Tebriz'e dönüşü sonrası bir radyo konuşmasında şöyle bir uyarıda bulundu: Herhangi bir merkezi yönetiminin ordusu tarafından Azerbaycan'a saldırı girişiminde bulunulursa, bu İran'ın Sovyetler Birliği ile arasında imzalanan protokolün ihlali anlamına gelecekti.²⁷⁵

---

²⁷¹ Mehdevi, a.g.e., s. 81.

²⁷² Mehdevi, a.g.e., s. 82.

²⁷³ Mehdevi, a.g.e., s. 83.

²⁷⁴ J. A. Ahmet, *Khedmet ve Khiyanete Roshanfikan*, Cilt 1, Tahran, Harezmi Yayınları, 1995 (Aydınların Hizmet ve İhaneti Hakkında). s. 236–237.

²⁷⁵ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 84.

Qavam, Azerbaycan Demokratik Partisi ile müzakere etmek istemediği gibi siyasi yardımcısı Muzaffer Firoz'u 14 Haziran 1946'da Pişeveri ile on maddelik anlaşmanın imzalanması için Tebriz'e gönderdi. Böylece Azerbaycan'ın müstakil bağımsızlığı İran'da resmen tanındı. Türk dili Azerbaycan'ın resmi dili ilan edildi. Azerbaycan Demokratik Partisi'ni, "Ulusal Meclisin Demokrat Eyalet Encümeni" olarak tanındı. Azerbaycan Valisi'nin eyalet encümeni olarak önerilmesine ve bu önerinin merkezi hükümet tarafından onaylanmasına karar verildi. Azerbaycan'ın ayrıca bağımsız ordu birlikleri ve maliyesi de olacaktı.²⁷⁶

Qavam, Sovyetler Birliği'nin güvenini elde etmek için, solcu siyaseti (gerilla üslû) taktiği izlemiştir. Doktor Selamullah Cavidî, Azerbaycan Demokratlarının önerisiyle Azerbaycan valisi olarak atandı. Öyle ki, 2 Ağustos 1946'da Tudeh Partisi'nin üç liderini bakan olarak kendi kabinesinde göreve başlattı. Qavamın bu siyasetinden dolayı Sovyetler Birliği'nin İran'a yönelik tutumu olumluydu. Eylül ayının ilk günlerinde Tudeh Partisi'ne karşı mücadele etmek için kalabalık bir nüfus Şiraz'da örgütlendi. Yavaş yavaş çığ gibi tüm Fars ilini sardı. Ayaklanma ve isyan ile merkezi hükümete karşı bir hareket başladılar. Nasser Qashqai 23 Eylül'de 1946'da Fars Hareketinin lideri olarak bilinen Qavam'a bir telgraf gönderip, derhal Tudeh Partisinden gelen üç bakanın görevden alınması talep etmiştir. Azerbaycan'dan sonra Kürdistan ve Huzistan eyaletleri de artık merkezi yönetimden bağımsız, özgür olmak istiyorlardı. Fars isyancılar jandarma merkezleri ele geçirdikten sonra birbiri ardına yavaş yavaş Fars Körfezi limanları ve ilin tüm şehirlerini ele geçirmişti ve devlet buraya hiçbir yardım gönderememişti.²⁷⁷

Ekim 1946'da isyancılar Abade, Ardekan ve Buşehri ele geçirip ve Şiraz'ın etrafını kuşatmışlardır. İngiliz ajanları ve petrol şirketi, asi isyancılara her türlü yardım ve desteği esirgemediler. Qavam daha öncede güney ayaklanmaların yayılmasından şikâyetçi mutsuz değildi. Tersine çünkü bu ayaklanmaları Tudeh Partisi ve Azerbaycan Demokratlarına karşı baskı yapmak için koz olarak kullanacaktı. Böylece 17 Ekim 1946 başbakanlıktan istifa etti. Ertesi gün, Başbakan olarak tekrar yeni bir kabine oluşturdu. Fakat Muzaffer Firuz ve üç Tudeh Bakanı bu kabineye iştirak etmemişlerdi. Bu olaylar ile Fars hareketi

²⁷⁶ Abdurreza Huşeng Mehdevî, *Tarikh-e Revabet-e Khareciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Jang-e Jahani-e dovvom)* (1500–1945)), Emir Kebir, Tahran, 1375, s. 430–431.

²⁷⁷ Mehdevî, a.g.e, s. 431–433

amacına ulaşmıştı. Güneyde, Tudehlilerin faaliyetlerinin yayılması ve etkileri nerdeyse bitmişti. Üç Tudehli Bakanın görevden alınması sonucu Tahran'da komünizmin propagandasının yapılmasının önü bir hayli kesilmişti. Qavam'ın becerikli manevraları ve vatandaşların kafalarının da karmakarışık olması sonucu korku yaşayan merkezi yönetimin Azerbaycan'a bu şekilde saldırmasıyla, ülke bölünme tehlikesinden kurtarmıştı.²⁷⁸

4.6. Azerbaycan'ın Ordu Yardımıyla Kurtuluşu

Amerika'nın yeni büyükelçisi George Allen Nisan 1946 ortalarında, Tahran'a gönderilmiştir. Tahran'a varır varmaz basın toplantısında ve basın organları ile yapılan röportajlarda İran'ın ne kadar haklı ve masum olduğunu büyük devletlere karşı vurgulamıştır. Ayrıca ABD askeri müsteşarlarını İran ordusunu güçlendirmek için de teşvik etmiştir. Qavam görünürde Sovyetler Birliği'nin sol siyasetini benimsemiş görünse de, Sovyetlerin lehine ve onların İranlı arkadaşlarına yaranmak istese de ABD askeri müsteşarlığının İran ordusunu teçhiz ve güçlendirmesini başardılar. Artık demokratlarla karşı karşıya gelme gücüne gelmişlerdi. Qavam ordunun güçlü ve donanımlı olduğundan emin olduktan sonra, Azerbaycan'a saldırma bahanesini bulmak için on beşinci dönem meclis seçimlerini gündeme getirdi. Seçim kararı 7 Ekim 1946 tarihinde yayımlanmıştır. Qavam ülke genelinde seçimlerde düzeni korumak için ordunun egemen olması gerektiğini açıkladı. Bu durum Azerbaycan Demokrat Partisi ve Tudeh Partisinin sert muhalefeti ile karşılaşmıştır. Qavam bu sorumluluğu başından atmak için dinlenme amaçlı malikânesine çekildi. Ama aynı zamanda BM'in Genel konseyini İran'ın merkezi yönetiminin Azerbaycan'ı bağımsız özgür bırakma planının olduğunun da bilgilendirdi.²⁷⁹

İran'ın merkezi yönetiminin askeri birlikleri 24 Kasım 1946 tarihinde üç tugaydan oluşan asker ile Azerbaycan'a karşı hareket ettiler. Çünkü bu tarihten önce Demokratlar 14 Haziran Anlaşması gereğince Zencan şehrini merkezi yönetiminin güçlerine teslim etmişlerdi. Böylece Zencan şehri merkezi yönetiminin güçlerinin Azerbaycan'a saldırı üssü olarak kullanıyordu. Gönderilen

²⁷⁸ Abdurreza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 83.

²⁷⁹ Abdurreza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 83.

üç tugay asker sevkiyatı Zencan ve Miyaneh, Bandar Anzali ve Hazar Denizi'nin kıyılarından Bijar ve Kürdistan üzerinden Azerbaycan'a saldırıya başladı. Albay Hüseyin Haşimi komutasındaki kuvvetlerin ana kısmı Qaflankoohta (Qaflan dağında) Demokratların direncini hızlı bir şekilde paramparça edip, zaman kaybetmeden Tebriz'e yönlendirdi. Aynı gün ordu Azerbaycan'ı kurtarmak için varmıştı. Sadtchikow'a göre 11 Aralıkta eğer ki İran'ın merkezi yönetiminin askeri birlikleri Tebriz şehrine girdikleri takdirde kardeş katliamına sebep olacaktı. BU duruma engel olmalarını talep etmiştir. Aslında İran'ın merkezi yönetiminin askeri birlikleri Miyane şehrine varmadan önce Tebriz halkı isyan edip ve kendileri Tebriz Azerbaycan Demokratlar partisinin elinden serbest bırakmışlardı. İran'ın merkezi yönetiminin askeri birlikleri 21 Aralık tarihinde Tebriz'e vardıklarında Tebriz halkı büyük bir sevinç içinde coşkuyla karşılandılar. Tebriz'in Azerbaycan Demokratlar partisinden kurtuluşu Azerbaycan Demokratlar partisinin çöküşü ve bazı sorumlu liderlerinin tutuklanması ve cezalandırılması bazılarının da Colfa sınırından Sovyetler Birliği'ne sığınmışlardır. Pişeveri de bu sığınanlar arasındadır.²⁸⁰

İran'ın merkezi yönetiminin askeri birlikleri Şubat 1947 yılında Kürdistan Mahabad şehrine girdiklerinde Komala (pejak) partisinin ömrüne son verilmiştir. Komala (pejak) partisinin ileri gelen liderlerini idam etmişlerdir. Azerbaycan ve Kürdistan'ın kurtuluşundan sonra Tudeh Partisinin başta gelen liderlerinin yakalanmasıyla İran'ın merkezi yönetiminin askeri birlikleri ne denli güçlü bir ordu birliğine sahip oluklarını anlamışlardır. Azerbaycan ve Kürdistan bölücülerinin yenilmesi birçok yönden Sovyet Birliği'nin 1921 yılında Gilan Sovyet Birliği Cumhuriyeti'nin çöküşüne benzer bir başarısızlıktır.²⁸¹

Sovyetler Birliği'nin taktiği İran'ı bölmek isteyen güçlere açıkçası özgürlük ve bağımsızlık isteyen her kesi kendi himayesi altına alıp, destekleyip İran'ın merkezi yönetimini zayıflatıp zor duruma düşürmek kendi ülkelerinin çıkarları söz konusu olunca bu güçleri gözyaşlarına bakmadan bir çırpıda satıp feda etmektir.²⁸²

Azerbaycan isyanlarından sonra, İran'da durum yavaş yavaş normal hale gelmiştir. Yabancı güçlerin işgalinden beş yıl sonra İran'ın merkezi yönetiminin

---

²⁸⁰ Mehdevi, a.g.e., s. 434-435.

²⁸¹ Mehdevi, a.g.e., s. 435-436.

²⁸² Mehdevi, a.g.e., s. 436-437.

askeri birlikleri ülke genelinde hâkimiyetini sağladığını ispatladılar. 1946 yılının kış mevsiminde on beşinci Millet Meclisi'nin seçimleri yapılmıştır. On beşinci Millet Meclisi'nin seçimleri İran'ın merkezi yönetimi ve genelkurmay başkanının müdahalesi ile gerçekleşmiştir. Böyle bir müdahale olunca doktor Müsaddık ve milliyetçi parti olarak bilinen ve aynı zamanda Tudeh Partisinden kimse Millet Meclis'e giremediler. Millet Meclisi'nin adayları çoğunlukla Azerbaycan Demokrat Partisinin, Qavam taraftarlarından oluşan adaylar ile genelkurmay başkanlığından da yaklaşık otuz temsilcisi idiler.²⁸³

Yeni parlamentonun en önemli görevi Qavam - Sadtchikow sözleşmesine göre kuzey petrolünün akıbetinin belirlenmesidir. Sovyetler Birliği 28 Ağustos 1947 tarihinde İran hükümetine bir bildiri ilettiler. İran ile yaptığı Anlaşma gereğince İran'ı zamanında terk etme sözünü yerine getirmişti. Şimdi sıra İran yönetiminin İran-Sovyetler Birliği ile petrol şirketinin kurulmasına sadık kalması gerektiğini ve kısa sürede sözleşmesini mecliste onaylanması işine gelmişti. İran yönetiminin Sovyetler Birliği'ne cevabı gecikmedi. İran'ın tahliye konusu üçlü anlaşmaya dayanarak yapılmıştı. Qavam'ın Sovyetler Birliği ile imzaladığı protokollerin geçerli olmadığı ifade edilmişti. Bu konunun çözümü Millet Meclisinde görüşülecekti.²⁸⁴

Artık İran'ın merkezi yönetiminin siyasi nüfuzu değişmişti, kendine öz güvenini gelmişti. Müttefik devletlerin de desteği alarak korkuyla imzalanan protokolleri kolaylıkla ret edebiliyordu. Başkan Truman, 12 Mart 1947 tarihinde uluslararası komünizmin yayılmasıyla ilgili önemli bir politik konuşma sırasında, komünistler küçük ulusların komünistleştirilmesine özellikle de Yunanistan ve Türkiye'deki yayılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldıklarında, onları destekleyeceklerini beyan etmiştir. Bu politika Truman Doktrini olarak Soğuk Savaş sırasında önemli bir rol oynamıştır. Komünizmin dünyaya yayılmasıyla ilgili dalgalanmalar Truman Doktrin politikası ile hayal kırıklığına uğradılar. İran'ın merkezi yönetim askeriyesine 8 Haziran 1947'de satın alınan on milyon dolarlık silah ve mühimmat protokolü Washington'da imzalanmıştır. Başka bir askeri protokol 6 Ekim 1947'de Tahran'da imzalanmış, bu protokol çerçevesinde

²⁸³ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 84–85.

²⁸⁴ Abdureza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-e Khareci-e İran Der Dor-ye pehlevi*, s. 85.

İran'ın merkezi yönetim askeriyesine ABD'nin asker sayılarının attırılması ayrıca ABD'nin müsteşarların dışında başka ülkelerden alınmamasına söz vermiştir.²⁸⁵

Millet Meclisi, 22 Ekim 1947'deki oturumunda büyük çoğunluğunun kararı ile Qavam - Sadtchikow Anlaşması reddedilmiştir. İran'ın merkezi yönetimi yabancı hükümetlere herhangi bir petrol imtiyazı verilmesini yasaklamıştır. Kuzey petrolü üzerinde arama ve rafine üretimine ve pazarlanması konusundaki bütün yetkilerin satılmasında İran'ın merkezi yönetimi ilgilenecekti. Eğer üç yıl içinde petrolün beklenen üretim hacmi ve rafine çıkışında artış olursa pazarlama konusunda Sovyetler Birliği ile müzakerelerde bulunacaktı. Aynı zamanda Güney petrolü konusunda İran'ın haklarının talebi, İran ve İngiliz petrol şirketlerinden vazgeçmeyeceklerinde bildirmişlerdir. Milli Meclis'in kararı Sovyetler birliğini üzmüş Amerika'yı yönetimini sevindirmişti, İngiliz yönetimini ise rahatsız etmiştir. Sovyetler birliği 20 Kasım 1947'de bir bildiri ile İran'ın verdiği sözü tutmadığını ve Sovyetler Birliği'ne karşı İran'ın düşmanca politika izlediğini duyurmuştu.²⁸⁶

İngiliz hükümeti başlangıçta Qavam-Sadtchikow anlaşmasının reddedilmesine, Sovyetler Birliği'ni İran'ın güney petrolü üzerinde Anlaşma yapmasına, Sovyetler Birliği'ni Kuzey petrolünden uzak tutma amacıyla karşı değildiler. İran'ın Petrol yasasının onaylanması ile kuzey petrol haklarının onlardan alınmasından ötürü rahatsız olduklarını beyan etmişlerdi. Aslında İngilizlerin korkulu rüyası İran'ın savaştan sonra alevlenen Milliyetçi hareketlerden dolayı petrol konusu tekrar gündem konusu olup İngilizlerin kuzey petrol gelirleri tehlikeye düşmesi ve bu imtiyazı kaybetmek dolayı korkuyorlardı. İngiliz hükümeti bu öngöründe pekte yersiz değildi, çünkü üç yıl sonra Doktor Mussaddık'ın liderliğindeki ülke genelinde petrolün kamulaştırma hareketinin olayları başladı. Bu olaylar İran halkının mücadele sonucunda sömürgecilikten kurtuluşu için parlak yeni bir sayfa olarak kabul edilebilirdi.²⁸⁷

Sonuç olarak, 1945'te Azerbaycan Milli hükümeti ortaya çıkmadan önce Güney Azerbaycan bölgesindeki milliyetçi eğilimler siyasal süreci belirleyen olgular haline gelmiştir. Söz konusu sürecin ortaya çıkmasını Rıza Han'ın Güney Azerbaycan politikaları sağlamıştır. Rıza Han, Azerbaycan'ın Kaçarlar

²⁸⁵ Mehdevi, a.g.e., s. 437-439.

²⁸⁶ Gös. yer

²⁸⁷ Hüsseyin Kohi Kermani, *20 Eylül'den Zencan ve Azerbaaycan Faciasına*, Tahran, 1329, s. 432.

dönemindeki bütün siyasi ve iktisadi ayrıcalıklarını elinden almakla kalmamış bilinçli biçimde Azerbaycan'ın kültürünü ve dilini yok etmeye de girişimlerde bulunulmuştur. Söz konusu durum Azerbaycanlılarda derin toplumsal öfke ve rahatsızlığın doğuşuna yol açmıştır. Güney Azerbaycan bölgesinde merkez kaç eğilim ve düşüncelerin belirleyiciliği 1941'de İran işgal edildikten sonra açık ve net bir şekilde gözükmeye başlamıştır. Güney Azerbaycan'da merkez kaç eğilimin göstergesi işgal olaylarından gözükmiştir. İşgal olayında Güney Azerbaycan hiçbir direniş göstermemiştir. Söz konusu durum, o dönemde Güney Azerbaycan'da "İranlılığın" ve "Vatan İran" anlayışının çöküşünü göstermektedir. Azerbaycan Milli Hükümetinin "Azerbaycanlılık" üzerinde inşa edilmesi "İranlılık" olgusunun iflasının mantıksal bir sonucu idi. Çünkü Rıza Han'ın inşa etmeye çalıştığı İranlılık kimliği, Azerbaycan'ın ekonomik, siyasi, kültürel ve toplumsal yok edilmesi tezi esasına dayanmaktaydı. Güney Azerbaycan, Rıza Han dikte etmeye çalıştığı İranlılık kimliğinden kurtuluş arayışı içinde olduğu bir dönemde İkinci Dünya Savaşı gerçekleşmiştir. Savaşın seyri ve Rıza Han'ın Almancı eğilimleri İran'ın işgal edilmesi ile sonuçlanmıştır. İran'ın işgali ve ardından Rıza Han'ın iktidardan uzaklaştırılması sonucu İran'ın genelinde özgürlük ortamı oluşmuştur. Bu özgürlük ortamında Azerbaycan milli kimliği temel alan partiler ve siyasi elitler ortaya çıkmıştır. Güney Azerbaycan'da ortaya çıkan siyasi partiler ve elitler toplumun bütün katmanlarını Azerbaycan milliyetçiliğinin söylemi etrafında birleştirmeyi başarmıştır. Toplumun bütün katmanlarından destek bulan milliyetçi söylem çok geniş siyasal seferberliğe yol açmıştır. Söz konusu siyasal ve toplumsal seferberlik gücü sayesinde 12 Aralık 1945'te Azerbaycan Milli Hükümeti doğmuştur. 12 Aralık 1945'te kurulan Milli Hükümet SSCB'nin de desteğini kazanmayı başarmıştır. Azerbaycan Milli Hükümeti iç ve dış faktörlerin anlamlı bir biçimde birleşmesi neticesinde doğmuştur.²⁸⁸

---

²⁸⁸ Huseyin Meki: Kara Kitap, Tahran, 133. s. 10.

5. II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İRAN VE İRAN PETROLLERİ

İkinci dünya savaşı sırasında petrolün durumuna değinmeden önce güney petrolünün tarihçesine değinmekte fayda vardır.²⁸⁹ 1872 yılında Yahudi Asılı Alman ve İngiliz vatandaşı olan Baron Julius, Nasirüddin Şah'tan Petrol çıkarma imtiyazını elde etti.²⁹⁰ Bu imtiyaz Rusların tehditleri nedeniyle Nasirüddin Şah tarafından iptal edildi.²⁹¹ 1889 yılında Rueter başka bir imtiyaz aldı. Buna göre İran'daki tüm petrol çıkarma imtiyazını elde etmişti.²⁹² Rueter bu geniş haktan istifade edemedi. Şüphesiz madenlerin keşfi alanındaki kendi hakkını "The Persian Mining Corp." yani İran Madencilik Şirketi Ration'a bıraktı.

Bu şirket de Rueter gibi mali güç yoksunluğundan, mali problemlerin ve nakliyat engellerinin de bir araya gelmesinden dolayı başarısız oldu. Sözleşmenin 7. Maddesinde açıklandığı üzere, eğer imtiyazda on yıl süresince hiçbir çalışma ya da işlem yapılmazsa, imtiyaz kendiliğinden fesh olacaktı. Şirket bu sebepten dolayı imtiyaz ile ilişkili tüm haklarını yitirdi ve ortamı William Darcy²⁹³ için hazırlamış oldu.

Muzafferredin Şah 28 Mayıs 1901 tarihinde petrol çıkarma imtiyazını William Darcy'ye verdi. Darcy'nin imtiyazı kuzeydeki beş eyalet haricinde İran'ın bütün eyaletlerini kapsıyordu. Kuzeydeki beş eyaletin olmamasının nedeni Rusya'nın İran'daki varlığı, gücü ve siyaseti idi. Sözleşmenin süresi 1901–1961, yani 60 yıl idi ve 1024000 alanlık bir bölgeden müteşekkildi.²⁹⁴ Darcy'nin geçici şirketi "The First Expolotion" adıyla kurdu. Bu şirketin kurulmasından sonra Almanlar ve Fransızlar tarafından imtiyazının satın alınması için çok iyi bir öneri sunuldu ve Darcy'nin ise kendi imtiyazını iki zengin müşteriden birine yani Fransa veya Almanya'ya satma imkânı oldu. Ancak sözleşmede böyle bir madde yoktu.

---

²⁸⁹ Kaveh. Taghi, *Einfluss der iranischen oel industrie auf die wirtschaftliche entwicklung des iran*, Nuernberg. 1957. s. 23.

²⁹⁰ Jorolynek Edmund, *das andere iran*. Muenchen, 1951. s. 244.

²⁹¹ Mostafa Fateh, a.g.e., s. 245-250.

²⁹² Mostafa Fateh, a.g.e., s. 249.

²⁹³ W. Knox. D'Arcy

²⁹⁴ Sadri, Mohsen, *Die wirtshaft und zndusterei des İran*, Heidel berg. 1941. s. 23.

İngilizlerin en yetenekli komutanlarından biri olan Lord Fischer 1904 yılında İngiliz Deniz Kuvvetlerine ait İngiliz gemilerinin yakıtını petrol ile değiştirilmekle görevlendirildi. Elbette o, bu görevi elde etmeden önce de İngiliz gemilerinin yakıtlarının petrol olması fikrini tartışılıyordu. Bununla birlikte komutanlık görevinden sonra ilk planını uygulamaya koydu. Bu hedefin gerçekleşmesi için Başkanlığını yaptığı “Perityman” komitesini kurdu. Bu komite detaylı bir araştırma yaptı. Aynı zamanda İngiliz Devleti Lord Fischer aracılığıyla İngiliz Deniz Kuvvetlerinin petrol alanındaki geleceği ile ilgili Darcy’ye büyük vaatler verdi. Buna göre müspet bir gelecek için Darcy’nin tasavvur etmiş olduğu kendi imtiyazını Almanya ve Fransa’ya satmayı göz ardı etti. Darcy İran’da kuyu kazmaya başladığı 1908 tarihinden 1903, 1908 tarihine kadar bir neticeye ulaşamadı.²⁹⁵ 18/2/1287’de Süleyman Mescidi kuyusunda zengin bir petrol kaynağının bulunması onu daha da ümitlendirdi. Dolaylı olarak liberalizm fikrine ve her çeşit özel teşebbüs işlere karışmaya engel olmasına rağmen bu fikir son buldu. İngiliz Devleti doğrudan Darcy şirketine yardım etti. Devlet Burme Petrol Şirketine yardım için 97000 Pound tutarındaki Burmatt Oil Company şirketinin payını satın aldı ve geriye kalanı 30000 poundluk değeri de serbest piyasaya sürdü.²⁹⁶

İngiliz ve İran Petrol Şirketi Anglo Persian Oil Company (Apoc) şartlarına tabi idi. Öncelikle İngiliz devleti siyasi işlerde ve orduyla ilgili işlerde kendi hakkını kontrol etmeye ve uygulamaya ve dolaylı olarak Apoc’un sürekli bir İngiliz Şirketi olarak kalmaya ve şirketin önemli kademelerinde İngiliz uyruklularda olmasını istiyordu. Darcy bu şartları kabul ettikten sonra Apoc Şirketini İran ve İngiliz Petrol Şirketi Anglo Iranian Oil Company olarak değiştirmiş.²⁹⁷ (1932) yılında İran ve Apoc Şirketi arasında zıtlıklar ortaya çıktı. İran tarafı şirkete itiraz etti. 1308/9 (1929/30) yıllarda İran’ın petrol gelirlerinin azaltıldığını ve sözleşmede karar verildiği şekilde, zikredildiği haliyle İran’a ödeme yapılmadığına dair itiraz edildi. Rıza Han kısaca şirketin İran’ın hakkının ödenmesi kusurlarını bahane ederek İran ve Şirket arasındaki sözleşmeyi tek taraflı olarak iptal etti. İptal kararından üç gün sonra Maliye Bakanı Takizade

²⁹⁵ Handelsblatt. Nr. 92.7.9.10.1957 Başkan Konuşmaları, Millet Meclisinde, 16/4/1319 yılında. İran ve Dünya Petrolü hakkındaki petrol oylaması, Merkez Yayınları, Tahran, 1329.

²⁹⁶ Aynı eser, s. 45.

²⁹⁷ Teherani, Alexander, *İran Unter mitwirkung von*, Prof. Sebastian beclk. Juncker und dun verlag. Berlin. 1943, s. 6.

2/9/1311 tarihinde İran Devletinin aynı bakış açısıyla imtiyazı iptal etme hususundaki kararını şirket yetkililerine ulaştırıldı. Meclis de iptal kararını aynı gün onayladı. Müzakerelerden sonra şirket ve İranlı yetkililer arasında 7/3/1312 tarihinde yeni bir sözleşme imzalandı. Bu sözleşme Doktor Muhammed Musaddık eliyle İran Petrolünün millileştirme zamanına kadar sabit kaldı.²⁹⁸

Tarihli sözleşmeye göre bahsedilen şirket aşağıdaki şekle göre üretim yapmıştır.

Petrol Üretim Durumu /1313-1924 Yılları

Ton Miktarı ²⁹⁹	Yıl	Ton Miktarı	Yıl
753000	1313	8627000	1319
7488000	1314	6605000	1320
8198000	1315	9399000	1321
1017800	1316	9706000	1322
10198000	1317	13274000	1323
9583000	1318	16839000	1324

Rakamlarla belirtildiği gibi, ikinci dünya savaşı hazırlıkları ile birlikte ve savaş döneminde yani 1939 yılından petrol çıkarımı azalmakla yüz yüze kalmış ve 1323 (1945) yılına, müttefik devletlerinin savaşta nispi bir başarı elde etmelerine kadar sürekli olarak azalmıştır. Dolaylı olarak güney petrollerinin durumuna baktığımızda şu tablo ortaya çıkar.

İşlem Tarihi ³⁰⁰	Keşif Tarihi	Keşfedilen Yer (Arama Yeri)
1911/1290	1908/1280	Süleyman Mescidi
1935/1314	1928/1307	Şah Petrolü
1928/1307	1928/1307	Gül Petrolü
1940/1319	1928/1307	Gaçasaran
1945/1323	1934/1313	Beyaz Petrol
1945/1323	1937/1316	Akhajary
1943/1322	1947/1316	Parnan

²⁹⁸ Abolfazl Lisani, *İngiliz ve İran Petrol Anlaşmazlığı*, (Sözleşmenin tüm metnini Abolfazl Lisani kendi kitabında vermiştir.) s. 283.

²⁹⁹ Gatemin. N, *oil diplomacy*, New york. 1954. P. 11, s. 307.

³⁰⁰ Kaveh, T: a.a.o., s. 49.

Savaşın son yılında petrol üretiminin artmasıyla beraber İran'ın gelirleri de artış göstermiştir. İran'ın 1313-25 yıllarındaki petrol ihracat gelirlerini gösteren tablo bunun kanıtıdır

1313-25 ³⁰¹ yıllarına ait İran Petrol İhracatı		
Yıl	Ölçü Milyon Ton	Değer Milyon Riyal
1313/14	7192	1767
1314/15	6860	1296
1315/16	8031	1558
1316/17	9467	1877
1317/18	9566	1779
1318/19	8266	1680
1319/20	7032	1313
1320/21	4994	1011
1321/22	8861	3483
1322/23	8436	3277
1323/24	10107	3918
1324/25	14958	5612

İlk iki yıldaki savaşın sadece Avrupa'da cereyan etmesi nedeniyle İran'ın petrol ihracatı sert bir şekilde düşmüş yaşanmıştır Savaşın yayılıp gelişmesiyle beraber savaşan ülkelerin petrole olan ihtiyacı nedeniyle üretimde tekrar artış meydana gelmiştir. Petrol Şirketi yeni imtiyazın şartlarından faydalanarak işçi ve memur sayısını arttırmıştır.³⁰² Şirketin yeni üretim planı çerçevesinde meydana gelen yüksek miktarda üretilen petrol, büyük gemilerle Avrupa ülkelerine sevk etmiştir.³⁰³

5.1. II. Dünya Savaşında İran Petrollerinin Durumu

Yukarıda konularda belirtildiği gibi savaşın başladığı ilk sıralarda yani 1914/19196 yıllarında Nazi Almanya'sı Avrupa'da peş peşe başarılar elde etti.

³⁰¹ Cheybani, Ahmad Ali, *İran und seine aussen*, Handelsbeziehungen, Diss Bonn. 1956, s. 41.

³⁰² Cheybani, A. A. : a.a.o., .s. 41.

³⁰³ Mustafa Fatih:a.g.e., s. 434.

Avrupa'daki bu duruma paralel olarak İran'da petrol üretimi azalmaya başladı,³⁰⁴ ve petrol şirketinin satış pazarı, Doğu ülkeleri ve savaş olmayan bölgelerle sınırlandırıldı.³⁰⁵ İtalya'nın Birinci Dünya Savaşına katılmasıyla beraber, petrol nakliyesi Akdeniz'de yeni problemlerle karşılaştı. Şirketin çok sayıda gemisi denizde battı. Naziler düşman savaş gemilerini hedef almalarının yanında, ticaret gemilerine ve özellikle nakliye yakıt tankerlerine de göz yummadılar. Sonuçta petrol nakliyesi o dönemde bütünüyle durma noktasına geldi ve İran'ın petrol ihracat gelirlerinde büyük bir düşüş oldu. Bu düşüş savaşın son yıllarında yerini iyileşmeye bıraktı. Fakat Rıza Han savaşın ilk yılındaki gelirlerin düşmesini bahane ederek şirketin davranışlarını sert bir şekilde eleştirdi. Savaş başladığı sırada beş yüzden fazla Alman uzman ve Mühendis İran'da bulunmaktaydı.³⁰⁶ Rıza Han daha önce şirketin yetkililerini çalışma ve gelişmeler konusunda uyarmıştır. Maliye bakanı 12/4/1940 tarihinde mecliste, İran ile petrol şirketi arasındaki anlaşmazlıkları şu şekilde açıkladı *“şirket geçen birkaç aydan beri petrol üretiminde azaltmaya gitmiştir. Bu sebeple petrol gelirlerimiz azalmaya başlamıştır, buna ilaveten sözleşmenin 10. Maddesindeki şartlara uyulmadığından ülke petrol gelirlerinde ve milli gelirlerinde zarara uğramıştır..”*³⁰⁷

Meclise sunulan yeni bir kanun teklifi milletvekilleri tarafından da olumlu karşılanmış ve mecliste desteklenmişti. Mecliste, imtiyaz verilen petrol şirketine karşı büyük bir muhalif dalga meydana geldi. Bu dalga meclisin dışına da taşdı ve atmosferi İngilizlerin aleyhine çevirdi. Şirket bu hadiseye son vermek için Lord Cadman'ı, kendisi şirketin seçkin şahsiyetlerinden biriydi, İran'a gönderdi. Uzun müzakerelerden sonra İran ve şirket arasında kendisini görevlendirdi ve Mordad 1319 da (1941 Ağustos) savaşın bitimine kadar yıllık 400.0000 pound tutarındaki meblağın İran'a ödenmesi kararlaştırıldı. Bu tutarın öncekiyle 277.0000 pound arttırılması ile mukayese edildiğinde İran'ın kabul edeceği düşünülmekte idi. Bu anlaşma sonunda, İngilizlere karşı olan muhalif dalga mecliste ve toplumda

³⁰⁴ Cheybani; A. A., a.a.o., *Tippelskirsche. Kurt, Geschichte des zweiten weltkrieges* bonn. 1951. Siehe. Zeittafel, s. 4.

³⁰⁵ Mustafa Fatih, a.g.e., s. 307.

³⁰⁶ *Başbakan Ali Mansur'un Meclis Konuşmaları*, Pazartesi günü 3/6/1320; Bakınız; Bilgi, sayı 4634 tarih 3/6/1320, Bilgi Başyazısı, tarih 3/6/1320, sayı 4286.

³⁰⁷ Bilgi, sayı 4638, tarih 16/4/1319, *Tbatbay ve Ghanavati Milli Meclis Milletvekili*, Bilgi içeriği sayı 4238, tarih 16/4/1316.

sönmeye başladı. 1941 yılında savaş petrol taşıyan gemilerinin geçiş güzergâhına sıçradı ve Naziler tarafından müttefiklerin gemilerine karşı bombardıman ve ateş açma en üst seviyeye ulaştı. Petrol şirketi İngiltere yapılan nakliyatın tümüyle durdurulmasında fayda gördü.³⁰⁸ Japonya'nın Amerika ve İngiltere'ye karşı 8 Aralık 1941 tarihli savaş ilanı ve Japonya'nın Endonezya ve Burmadaki başarısı, iki önemli petrol bölgesini müttefiklerin kontrolünden çıkardı ve sonuç olarak İran petrolünün önemi müttefikler için özellikle İngiltere artmaya başladı.

Diğer önemli bir nokta da müttefikler Kuzey Afrika'daki savaş uçakları ve savaş araçları için de yakıtı İran'dan temin ediyorlardı. Şirket müttefiklerin uçaklarının yakıtının temini için Abdan da Rafineri tesisi kurdu. Bu rafineri 1941 yılına kadar gelişme göstermiştir. Daha sonra bu rafinerinin üretim kapasitesi 100000 tona ulaşmıştır.³⁰⁹ Bu miktar onların Ortadoğu ve Rusya'daki savaşları için önemli ve yararlı bir gelişme olmuştur. Müttefiklerin Sicilya'daki zaferi Akdeniz yolunu tekrar açtı. 1941 yılında petrol şirketinin ihracatı 4994 ton iken 1942 yılında 8861 tona yükselmiştir.³¹⁰ Aynı yıl İngiliz devletinin petrol gelirleri artış göstermiş, bu iş nihayetle İran'ın zararıyla sonuçlandı. Savaşın son yıllarına doğru petrol üretimi arttığından buna paralel olarak İran'ın petrolden elde ettiği gelir de artmıştı. Fakat bu artış ülke yararına kullanılmamış, israf edilmiştir.

5.2. II. Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin İran'daki Petrol Meselesi

26 Kasım - 1 Aralık 1943 tarihleri arasında, Stalin, Roosevelt ve Churchill'in katılımıyla Tahran Konferansı düzenlendi.³¹¹ Bu konferansta Stalin tarafından İran Petrol meselesinin savaştan sonra müttefik devletlerinin yetkililerince incelenmesi önerisini sunuda³¹² Öneri Roosevelt ve Churchill tarafından gerçekçi bulunmadı. Tahran Konferansından sonra Company Neft Shell temsilcisi Tahran'a geldi ve Güneydoğu İran yani Belucistan ve Kirmanın petrollerini çıkarma imtiyazını elde etti. Shell temsilcisinin girişinden sonra Sinclair Standart Vacuum temsilcileri de İran'a geldiler. Bu ziyaretin amacı, güney İran petrollerinin imtiyazı idi. Söz konusu şirketlerin temsilcileri İran devleti üzerine baskı kurdular. Her biri diğerine rekabet etmek için sunduğu önerilerde İran'ı kandırmaya

³⁰⁸ Mustafa Fatih, a.g.e., s. 314.

³⁰⁹ Mustafa Fatih, a.g.e., s. 316.

³¹⁰ Cheybani. A. A. : a.a.o., s. 41.

³¹¹ Fatih, a.g.e., s. 352.

³¹² Fatih, a.g.e., s. 352.

yönelikti. İran Devleti de şirketlerin yaptıkları teklifleri incelemek ve rapor vermek üzere bir ekip görevlendirdi. Bu arada Amerikalı ve İngiliz şirketi temsilcilerinin İran’da ikamet etmeleri halkta hoşnutsuzluk ve güvensizlik yarattı. Önceden meydana gelmiş olan ve İran halkına oldukça pahalıya mal olan Darcy ve Reuter şirketlerinin verdiği zararların hatırasını zihinlerde canlandırdı.³¹³

Bu dönemde gazeteler ve dergiler Amerika ve İngiltere aleyhinde yayımlarla çıktılar. Hizb Tudeh (Kitle Partisi) İran’da Batıya karşı yürütülen Doğu propaganda savaşına hükmediyordu. Bu partinin fraksiyonu Parlamentoda İngiltere ve Amerika’ya karşı şiddetli bir mücadeleye başladı.³¹⁴ Bu muhalefetin lokomotifini sekiz kişiden oluşan, Kitle Partisi idi. Ayrıca Hizb-i Tudeh bu dönemde yabancılara verilen petrol imtiyazların zararlarını yayınladılar. Ve bu fraksiyonun üyeleri özellikle Dr. Radmanesh Milli Mecliste her yabancı devlete yersiz olarak verilen imtiyazlar hakkında konuşmalar yaptı. Dr. Radmanesh Milli Meclis bir oturumunda şu şekilde konuştu; *“Arz etmek istiyorum ki ben ve arkadaşlarım (Hizb-i Tudeh Fraksiyonundan diğer yedi arkadaş) yabancılara emrine verilen imtiyazlara, ne ad ve şartla olursa olsun muhalifiz. Aynı şekilde İran milleti kendi yaratıcı gücüne dayanarak demir yolunu inşa edebilir, kendi madenlerinden de faydalanacaktır.”*³¹⁵ Hizb-i Tudeh milletvekillerinden Dr. Radmanesh ve Dr. Muhammed Musadedek’in sözleri ve öncülüğü milyonların zihinlerini öyle etkiledi ki; İngiliz ve Amerikan şirket temsilcileriyle müzakere yapılmasını imkânsız hale getirdi.³¹⁶ Aynı tarihlerde Rusya, İran’daki İngiliz ve Amerikan şirket temsilcilerinin durdurulmasından haberdar oldu ve bundan faydalanmak için 15/6/1945 tarihinde İran’ın Moskova elçisi Majid Ahi’yi erkenden petrol müzakerelerinde bulunmak üzere bir heyeti Tahran’a göndermek istediği hususunda bilgilendirdi.³¹⁷

24/6/1945 tarihinde “Sergei Kavtarzes” başkanlığında bir heyet Horpan petroleri için İran’a geldi. Başlangıçta Rus temsilci heyetinin gelişi Semnan petrolerinin aydınlatılması ile ilgiliydi. Hizb-i Tudeh de bu gelişme ait bazı haberler yayınlamıştı. Fakat görüşmeler geliştiğinde şirket yetkilisi Kavtarzes Bey açık bir şekilde İran’ın kuzeydeki beş eyalette petrol çıkarma imtiyazı istediği öğrenildi..

³¹³ Fatih, a.g.e., s. 353.

³¹⁴ Cheybani. A. A. : a.a.o., s. 53.

³¹⁵ Fatih, a.g.e., s. 353-354.

³¹⁶ Dr. Muhammed Musaddık, Ghoftehaye Tarikhi, Tahran, s. 43.

³¹⁷ Maumud Mahmud, *Tarih-i Siyasi-i İran Ve İngiliz VII-VII*, Tehran, s. 146.

Hızb-i Tudeh - Kavtarzes arasındaki görüşmelerde sonunda varılan sonuca göre, İran'ın petrollerinin Rusya'nın himayesinde olmasını daha faydalı olacağını ileri sürdüler ve ibre batıdan Rusya lehine 180 derece değişti. Hızb-i Tudeh üyeleri dergilerinde ve mecliste, Ruslara verilen imtiyazların öneminden bahseden konuşma ve yayınlar yaptılar. Hizb'in söylemlerindeki çelişkiler bu gerçeklerin açığa çıkması ile beraber, önceleri Dr. Musaddık ve arkadaşlarının elde ettiği milli başarılar tamamıyla sonuçsuz kalmış görünmekteydi.

Bu gelişmelere paralel olarak petrol konusunda bir kanun tasarısı hazırladı. "Petrol müzakerelerinin boykot Yasası" adıyla meclise getirildi. Bu kanun tasarısı 11/9/1945 tarihinde Meclis üyelerinin çoğunluğunun onayıyla kabul edildi. Hizb-i Tudeh üyeleri bunu onaylamakta tereddüt ettiler. Petrol Müzakereleri Yaptırım Yasasının onaylanmasından bir gün sonra Rehimiyan tarafından tek maddelik bir yasa meclise getirildi. Buna göre Darcy'nin imtiyazı iptal oldu. O kendi yasa teklifi dolayısıyla Dr. Mohemmed Musaddık'a şöyle dedi "Doktor Bey siz ki dün müzakereleri men eden yasayı onaylatmayı başardınız; bugün de hak odur ki bu yasaya oy vererek ilk kişi olmalısınız."³¹⁸

Dr. Mohemmed Musaddık diğer milletvekilleri gibi Rehimiyanın yasa teklifine oy vermedi. Çünkü henüz böyle büyük bir adım atmanın zamanının gelmediğine inanıyordu. Düşüncelerini sekiz yıl sonra uygulayan da o oldu. Petrol Müzakereleri Yaptırım Yasası ve Dr. Mohemmed Musaddık'ın olumlu siyasi tutumundan biri de bu dönemlerde halk ile milletvekilleri tarafından çok olumlu karşılanmıştı. Dr. Mohemmed Musaddık bu durumu şöyle açıklar: "bu akıllıca değildi, sağ elini kaybeden birinin dengeyi sağlasın diye sol elini de kesmesi" Dr. Mohemmed Musaddık'ın buradaki amacı doğrudan Amerika, Rusya ve İngiliz şirketleriyle ilgiliydi.³¹⁹

Petrol Müzakereleri Yaptırım yasasının yürürlüğe girmesinden sonra Batı şirketlerinin temsilcileri İran'ı terk ettiler Bu durum, Azerbaycan'ından Rusya'nın çekilmesine vesile oldu.

---

³¹⁸ Efkar, a.g.e., s. 6.

³¹⁹ Efkar, a.g.e., s. 7.

6. SONUÇ

Asya Kıtası ve Ortadoğu coğrafyasının merkezinde yer alan İran, Anadolu ile Hindistan ve Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında önemli bir konuma sahiptir. İlkçağlardan itibaren bu coğrafi konumu nedeniyle önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Doğu ile batı ve kuzey ile güney arasında geçit vazifesi görmesi nedeniyle ticaret yollarının buradan geçmesini sağlamıştır.

Tarih boyunca siyasi dalgalanmaların adresi olmuş, göç yollarının üzerindeki konumuyla önemli bir merkez haline gelmiş bulunan İran, 20. Yüzyılın başından itibaren zengin petrol kaynakları ile yeni bir jeopolitik önem kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda büyük güçlerin bile güreşine girdiği coğrafyaların başın da gelen İran, savaş sonrasında da aynı güçlerin ilgisini üzerine çekmeye devam etmiştir.

1914–1918 Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra İran, hemen hemen karışıklık içerisindeydi. Gerçekten Bolşevik Rusya, Brest-Litovsk Barış Antlaşmasından sonra ülkede, Çarlık yönetiminin elde etmiş olduğu bütün bölgelerden ve isteklerinden vazgeçmişti. Ancak Rus birlikleri tarafından boşaltılan yerler, İngilizler tarafından çabuk işgal edildi. İngilizlerin baskısı altında 9 Ağustos 1919 da İran ile bir antlaşma yapıldı bu antlaşmaya göre; İran, Mısır ile Irakta olduğu gibi orduyu ve yönetimi, İngiliz danışmanlarının eline veriyordu. Bu sırada Bolşevikler yeniden İran'da aktif bir politika izlemeye başladılar.

İran İkinci Dünya Savaşı sırasında tarafsız olarak kalmak istemişse de İran Şahı Rıza Şah, Alman yanlısı bir politika izlemesi; ABD, İngiltere ve Rusya'nın 25 Ağustos 1941'de İran'ı işgal etmelerine neden olmuş, İngiliz ve Sovyet ordularının ülkeye girmeleri önlenememiş, ancak savaşın bitmesinden sonra da Sovyetler Birliği ilişkiler bir süre gerginliğini sürdürmüştür. 1943 yılında yabancı kuvvetler İran'dan çekilmişlerdir. Savaştan sonra İran'ın siyasi ve ekonomik sorunlarından birisi de petrolün İran'ın çıkarlarına uygun bir duruma getirilmesi olmuştur.

1950 yılında Muhammed Musadık, ülkesinde çıkan petrolün çoğunun Rus, İngiliz ve Amerika şirketlerine gittiğini görmüş ve petrolü millileştirme yoluna gitmişti. Bu karar Rusya, İngiltere ve Amerika tarafından tepkiyle karşılanmış

ancak bir sonuç alınamamıştı. Menfaatlerini kaybeden Rus, İngiliz ve Amerikan temsilcileri Şah'a yaklaşarak Musaddık'ın haddinden fazla popüler olduğunu ve görevinden uzaklaştırılması gerektiğini telkine başlamışlardı. Bu yabancı telkinler karşısında Şah, İran petrollerini millileştiren başbakanı, adı geçen üç devletin hazırladığı ve adına "Ajaks Operasyonu" denen bir askeri darbe ile vazifesinden uzaklaştırılmış, Şah bir müddet sonra kendisine yardımcı olan ülkelerin petrol şirketleriyle anlaşarak, yabancıların İran petrollerinden önemli pay almalarına razı olmuştur. Buna rağmen, İran'ın petrol gelirinde önemli bir artış meydana gelmiş ve bu geliri akıllıca kullanan Şah, İran'da yeni reformlar gerçekleştirmek için yeniden pılanlar yapmaya başladı.

3 Kasım 1955'te Bağdat Paktı'na katılan İran, paktın diğer ülkeleri ile savunma ve ekonomik alanlarda işbirliğini geliştiren hamleler yaptı. Bağdat Paktı İran dahil olmak üzere bölge ülkeleri arasında her alanda bir ümit ve istikrar unsuru olmaya başlamıştır.

7. KAYNAKLAR

A- Arşivler:

-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B- Diğer Kaynaklar

Kitap ve Makaleler:

-Abrahamian E. *Modern İran Tarihi*. Çev. Şendil D. İstanbul: İş Bankası yayıncılık. 1377

-Abrahmiyan Y. *İran Beyne Do İngelab*, Çev. Gülmuhamed A., İbrahim Fettahi İ. Tahran: Neşr Ney. 1377

-Ademiyet F. *İdeoloji-i Nüzhatt-i İran I*, Tehran. 2535

-Adli, A. F. *Aussenhandel und aussenwirtschaft des iran*. Berlin. 1960

-Alam Tabriz A. *Aydınların, dini liderler ve Esnafın İran'ın yakın dönem Toplumsal hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*. Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış doktora tezi. 2004

-Aramoğlu F. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, Ankara. 1994

-Bayır E. *Fars Mllyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi*, Avrasya Dosyası, Cilt 5, Sayı 3.

-Brockrelmann Carl, *İslam ULusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992

-Bina A. E. *Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran*, Tehran. 1337

-Cami. *Gozeşte Çerağ Rah-e Ayende Est*. Tahran: Gognus. 1367

-Cheybani, A. A. *İran und seine aussen. Handels beziehungen*. Diss Bonn. 1956

-Cheybani A. A. *İran und seine aussen*. Diss Bonn: Handels, Beziehungen.,1956

-Cottom R. *Nasyonalizm Der İran*. Çev: Tedeyon A. T. 1378

-Develioğlu A. *Sınır Sorunu*, Baskın Oran (ed.); Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne olgular, belgeler, yorumlar, Cilt I, İstanbul İletişim Yayınları 2001, 2001 s.362

- Efkâr H. *İran Ekonomisinde Petrolün Rolü*. Tahran.1327
- Elahi H. *Ahamiyate Tarikhiye İran dar Jang-e Jahaniye Dovvom*. Tahran Akademik Yayın Merkezi, Payame Noor basını, üçüncü baskı.1377
- Etabeki T. *Azerbaycan der Tarikh-e Muaser-e İran*, Çev. Eşrag M. K. Tahran: Entesharat-e Tus. 1376
- Foran C. *Tarihe Tehvolat-e Ectemaîye-e İran*, Çev. Tedeyyon A. Tahran: Muessese-ye Ferhengiy-e Resa. 1377
- Geratoski V. D. *Geçmişten Günümüze Kadar İran Tarihi*. Çev. Keşaverzi Tahran. 1975
- Gündoğan Ünal, Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme, Ortadoğu Dergisi, Mayıs 2011, III, S. 29
- Hakikat A. *Mardom Salary ve Azadifkr Dar İran*. Tahran: Özgürlükçüler Yayınları, (İran'da Özgür Düşünüş ve Halkçılık). 1980
- İryatof A. ve diğerleri, *Yeni Asır Tarihi*. Çev. Mohemmed F. Tahran: Şebahenk Yayınları, Birinci Baskı. 1359
- Jorolynek E. (1951). *das andere iran*. Muenchen.
- Kanalı V. *Senet-i Şudene İran*, Colaye : Nesriye-e Encümen-i Saltanetiye Asiyaye Merkezi. 1935
- Karadeniz Yılmaz, İran Tarihi (1700-1925) Selenge Yayınları, İstanbul, 2012
- Kesrevi A. *Azerbaycanın 18 yıllık İranın Meşrutiyetinden geri kaldığı tarihi*. Tahran: Emrikebir. 1371
- Keskin A. *Güney Azerbaycan'da Meşrutiyet Hareketi (1906-1911)*. Tahran. 1359
- Kohi Kermani H. *20 Eylül'den Zencan ve Azerbaaycan Faciasına*. Tahran. 1377
- Kiddle N. R. *Rişehay-e Engelab-e Eslami*. Çev. Guvahi A. Tahran: Kalem yayınevi. 1377
- Lisani E. F. *İran'ın Belası Siyah Altın*. Tahran. 1328
- Mehdevi, A. H. *Tarix-e Revabet-e Xariciy-e İran (Ez Ebteday-e Doran Sefeviye Ta Payan-e Ceng-e Cehaniy-e dovvom)*, Tahran: Emir Kebir. 1377

-Mehdevi A. H. *Sehnehayi Ez Tarhi-e Muaser Iran*. Tahran: Elmi Yayınevi.1377

-Mehdevi A. H. *Siyaset-e Xarici-e İran Der Dor-ye pehlevi*. Tahran: Neşrepeykan. 1377.

-Mehmet Kocaoğlu,, *Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu, Parçalanmak isteneen Topraklar ve İstismar edilen İnsanlık*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995

-Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999

-Merkez Yayınları. *İran ve Dünya Petrolü hakkındaki petrol oylaması*. Tahran.

- *İran (1914-1918)*. Tahran: İran Milli Bank Yayınları.

-Miyanalı A. R. *Böyük Xalq Kongresi*. www.21-azer.blogspot.com .

-Muradoğulu A. A. *İran Tarafsızlık Fermanına başvurunuz, Büyük Savaşta İran (1914-1918)*. Tahran: İran Milli Bank Yayınları.

-Mustafa F. *İran Petrolünün Elli Yılı*, Tahran. 1335

-Pierre D. J. *İran Der Gern-e Bistom*. Tahran: Neşre-elborz. 1378

-Pişeveri S. C. *Milli Herekten Qabaq (önce) Azerbaycan'da Siyasi Partiya ve İctimai Teşkilatlar*. 21 Azer (dergi), N.9. 2000

-Pişeveri S. C. *Aherin Senger-e Azadi*. Tahran. 1328

-Sadri M. *Die wirtshaft und zndusterei des İran*. Heidel berg. 1941

- Tenör Bülent, Kurtuluş Kuruluş, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009

-Teherani A. *İran Unter mitwirkung von*. Prof. Sebastian beclk. Berlin: Juncker und dun verlag. 194

-Vugar A. *Pişeveri 'nin Hayatı ve Yaraticılığı*, Bakü. 1378

-Yegorova N. (1376). *Bohran-e Azerbaycan*. Goftegu, N. 17. Azerbaycan. 1359

8. EK I

SALDIRMAZLIK ANTLAŞMASI

Tehran, Sadabad, 8 Temmuz 1937

(Metin)

Giriş

Türkiye Cumhurbaşkanı

Majeste Afganistan Kralı

Majeste Irak Kralı

Majeste İran Şehinşahi

Ellerindeki bütün imkanlarla, aaralarındaki dostluk ve iyi komşuluk münasebetlerinin devamına hizmet vermek arzusu ile;

Milletler Cemiyeti Paktı çerçevesi içinde ve onun teminatı ile Yakın Doğu da barış emniyet temin ve bu surette dünya baarışına yardım makdasıyla dolu olarak;

Paris Ağustos 1928'de imzalanan savştan feragat anlaşması ve imzalarının bulunduğu Milletler Cemiyeti anlaşması ile dünyada barışı koruma anlaaşmalarının kendilerine yüklediği görevi bilerek;

Bu anlaşmaya karar vermişler ve bu maksatla Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Dışışleri Bakanı Ekselans Dr. Tevfik Rüştü Aras'I, Afganistan Kralı; Dışışleri Bakanı Ekselansları Faiz Muhammed Ha'I, Irak Kralı; Dışışleri Bakanı Ekselans Dr. Nafi Elası'I, İran Şehinşahi; Dışışleri Bakanı Ekselans Enayetullah Samil'I yetkili üye olarak tayin etmişlerdir.

Yetkili üyeler usulüne uygun tanzim edilmiş yetki belgelerini karşılıklı olarak teati ettikten sonar aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır.

Madde 1. Anlaşmayı imza eden taraflar birbirlerinin iç işlerine karışmamayı taahüt ederler. Madde 2. Anlaşmayı imza eden taraflar müşterek hudutlarının korunmasına uymayı Kabul ederler,

Madde 3. Anlaşmayı imza eden taraflar müşterek menfaatleri ilgilendiren, uluslar arası itilaflarda karşılıklı olarak birbirleriyle görüşmeyi Kabul ederler,

Madde 4. Anlaşmayı imza eden taraflardan her biri, diğerine karşı tek başına veya diğer devletlerle birlikte saldırmamayı taahüt ederler.

Tecavüz haareketi olarak Kabul edilen hussular:

Madde 1. Savaş ilanı,

Madde.2. Savaş ilanı olmaksızın bir devletin arazisinin diğer devlet silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmesi,

Madde.3. Devletin kara, deniz ve hava kuvvetleri tarafından savaş ilanı olmaksızın da olsa diğer devletin arazisine gemi veya uçaklarının taarruzz etmesi,

Madde.4. Saldırgana doğrudan yardım etmek veya desteklemek (arka çıkmak)

Tecavüz hareketi olarak Kabul edilmeyen hususlar:

1.Kendini savunma hakkını kullanmak yani yukarıdaki tariff edilen tecavüze karşı mukavemet etmek,

2. Milletler Cemiyeti Paktının 16 ncı maddesinin uygulanmasından doğan hususlar,

3.Milletler Cemiyeti Asamblesi veya konseyi tarafından Kabul edilen karar gereği veya Milletler Cemiyeti Paktı'nın 15 nci MD. 7 nci fıkrasının uygulanması ile yapılan hareket. Şöyleki, ikinci durumdaki hareket ilk saldıran devlete karşı yönlendirilmiş bulunsun.

4.Anlaşmayı imza eden taraflardan biri saldırıya uğrayan bir devlete yardım harekete veya 27 Ağustos 1928 de Paris'te imzalanan savaşa başvurmama antlaşmasına aykırı olarak savaşa girmesi.

Madde.5. Antlaşmayı imza eden taraflardan biri, bu antlaşmanın 4 ncü maddesinin ihlal edildiğini veya ihlal edilmek üzere olduğunu anladığında durumu derhal Milletler Cemiyeti Konseyine bildirecektir. Bu madde sözü edilen taraf devletin durumun gerektirdiği bütün tedbirleri alma hakkını ortadan kaldırmaz.

Madde.6. Antlaşmaya taraflardan biri bir üçüncü devlete savaş açarsa bu antlaşmaya taraf diğer ülkeler önceden haber vermeksizin bu antlaşmayı fesheder.

Madde.7. Antlaşmayı imza eden taraflardan her biri, antlaşmaya taraf diğer ülkelerin rejimlerine, hudut ve diğer bölgelerin huzur ve güvenini bozmaya yönelik terrorist çetelere bunların kurulmasına veya faaliyetlerine kendi hudutları içinde mani olacaktır.

Madde.8. Antlaşmayı imza eden taraflar, kendi aralarında çıkabilecek bütün itilafları ortadan kaldırılması ve halledilmesinin barışçı yolların denenmesi ile mümkün olabileceğini ve 27 Ağustos 1928 tarihli savaşa başvurmama antlaşmasını tanımış olduklarından kendi aralarında görüşmeler yolu ile çözmeyi Kabul ederler.

Madde.9. Bu antlaşmanın hiçbir maddesi, Milletler Cemiyeti Paktı gereği antlaşmaya taraf devletlerin yerienee getirmek ddurumunda olduğu hususlara aykırı olmaz.

Madde.10. Fransızca ve dört suret olarak yazılan ve birer surety traf devletlerden her biri tarafından aalındığı tasdik edilen bu antlaşma beş müddetle yürürlüktedir. Bu sürenin bitiminde taraflardan birinin altı ay öncesinden feshi istenmedihçe antlaşma bütün hükümleri geçerli olmak üzere yeniden beş yıl daha uzamış olacaktır. Antlaşmanın bitim süresinden 6 ay evvel taraflardan biri veya bir kaç antlaşmanın feshini sitemedikça antlaşma geçerli olaacaktır.

Bu antlaaaşmaa taraf ülkelerin kendi yaşam sulüne gore tasdik edilecek ve Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğince kaydedilerek Cemiyetin diğer üyelerine de durumun bildirilmesi sağlanacaktır.

Belgeler taraflarca İran hükümetine verilecektir. Antlaşmanın yürülüğe girmesi belgelerin iki taraf arasında verilmesi ile olur. Üçüncü ve dördüncü taraflarda belgelerini verdikleri zaman bu ülkelerle de yürülüğe girmiş olacaktır.

Belgelerin her verilişinde İran hükümeti tarafından bu antlaşmayı imzalayanlara haber verilecektir.

Tahra'da Sadabad Sarayındaa 8 Temmuz 1937 tarihinde imzalanmıştır.³²⁰

Dr. Rüştü Aras

Faiz

Naji Al Asıl

Samiy

---

³²⁰ Saray, a.g.e., s. 96-98.